

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ BORÇLARINA YENİ BİR
YAKLAŞIM: SOSYAL AĞ ANALİZİ

Mehmet Aldonat BEYZATLAR

Danışman
Prof. Dr. Yeşim Rabia KUŞTEPELİ

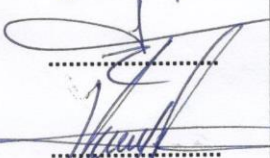
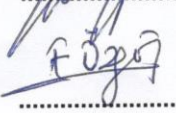
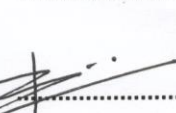
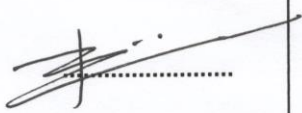
İZMİR – 2015

DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI

2010800588

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : MEHMET ALDONAT BEYZATLAR
Tez Başlığı : Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlarına Yeni Bir Yaklaşım: Sosyal Ağ Analizi
Savunma Tarihi : 23.02.2015
Danışmanı : Prof.Dr.Yeşim KUŞTEPELİ

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Yeşim KUŞTEPELİ	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Recep KÖK	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Kemal ARI	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Doç.Dr.Mustafa Erdem ÖZGÜR	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Funda BARBAROS	EGE ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği (X)

Oy Çokluğu ()

MEHMET ALDONAT BEYZATLAR tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "**Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlarına Yeni Bir Yaklaşım: Sosyal Ağ Analizi**" başlıklı tezi kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlarına Yeni Bir Yaklaşım: Sosyal Ağ Analizi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

..../..../.....

Mehmet Aldonat BEYZATLAR

ÖZET

Doktora Tezi

Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlarına Yeni Bir Yaklaşım: Sosyal Ağ Analizi

Mehmet Aldonat BEYZATLAR

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

İktisat Programı

Bu tez çalışması kapsamında, Osmanlı Devleti'nin 1854'den 1914'e kadar gerçekleştirdiği dış borçlanma ilişkileri incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda, 1854-1914 dönemi içerisinde gerçekleştirilen toplam 43 dış borçlanma incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma ilişkileri, iki ayrı sosyal ağ analizi yöntemi kullanarak haritalandırılmış ve ölçümlenmiştir. Analizler için gerekli olan veriler, İstanbul'daki T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri içerisinde yer alan Osmanlı Arşiv belgeleri taranmak suretiyle elde edilen evraklardan alınmıştır.

Bu yöntemlerden ilki olan global ağ analizlerinde, dış borçlanma süreci açısından önem arz eden neden-sonuç ilişkilerinin (savaşlar, antlaşmalar, vb.) siyasî ve ekonomik boyutları araştırılmıştır. Dış borçlanmaya yol açan nedenler belirlenmiş ve bu etkenlerin Osmanlı ekonomik düzenini nasıl şekillendirdiği ortaya konulmuştur. Esas olarak, Osmanlı Devleti'nin genel durumundan ve Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ekonomik durumdan hareketle, hangi finansal kuruluşlarla dış borçlanma ilişkisine girildiği, dış borçlanmaların miktarı, bu aktörlerin menşei ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik faaliyetleri ele alınmıştır.

İkinci yöntem olan ego ağ analizlerinde ise, dış borçlanma süreci sadece ekonomik açıdan ele alınmış ve iki ayrı dönem olarak incelenmiştir. Bu dönemlerden ilki, 1854-1877 yıllarını kapsayan dönemdir. Osmanlı Devleti'nin bu süre zarfında gerçekleştirdiği dış borçlanmalar, borç-borç (borcu borçla finanse etme) ilişkisine dayalı olarak seyir göstermiştir. Bu dönemde alınan dış

borçlanmalarda rol oynayan aktörlerin oluşturduğu ilişkiler ağı, 1875 yılında geri ödemelerin durdurulmasına (Moratoryum) ve 1881 yılında Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin kurulmasına yol açmıştır. Dış borçlanma sürecinde ikinci dönem ise 1885-1914 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde yapılan dış borçlanmalar, borç-borç ilişkisinin yanı sıra, altyapı yatırımları odaklı olarak gerçekleştirilmiştir. Düyun-u Umumiyye İdaresi sonrasında gerçekleşen dış borçlanmalar, 1854-1877 dönemine göre daha makul şartlarda alınmış ve kullanım alanları faydalı olmuş olsa da, ekonomik çöküntüye yol açmıştır.

Anahtar Kelimler: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları, Sosyal Ağ Analizi

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy (PhD)
A New Approach to the Ottoman Empire's External Debts: Social Network
Analysis
Mehmet Aldonat BEYZATLAR

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Economics
Economics Program

In the framework of this study, external debt relations carried by the Ottoman Empire from 1854 to 1914 were examined. For this purpose, a total of 43 external borrowing performed in the period from 1854 to 1914 were analyzed. Ottoman Empire's external debt relations, were mapped and measured by using two separate methods of social network analysis. The data required for these analyses were obtained by scanning the Ottoman archival documents, located in the State Archives in İstanbul.

The first of these methods is the global network analysis, which is used to investigate political and economic dimensions of foreign borrowing process in terms of the importance of cause-effect relationships such as wars, treaties, etc. The reasons that lead to external borrowing has been demonstrated and how these factors shaped the Ottoman economic system was determined. Essentially, the case of the Ottoman Empire in general and the economic situation in the Ottoman Empire were taken into consideration during the discussion of with which financial institutions connected in external borrowing relationships, the amount of external debt, the origin of these actors, and economic activities in the Ottoman Empire.

The second method is the ego network analysis, external borrowing process is handled only economically and examined in two separate periods. The first of these periods is the period covering the years 1854-1877. External

borrowings of the Ottoman Empire carried out during this period were based on debt-debt relationship (debt to finance debt). During this period, network relations formed by the actors, who played role in external borrowing period, led to the stopping of debt repayments (Moratorium) in 1875 and the establishment of the Public Debt Administration (Düyun-u Umumiyye İdaresi) in 1881. The second period of external borrowing process spans the years 1885-1914. External borrowing made in this period was performed for the debt-debt relationships, as well as focusing investment in infrastructure. External debts occurred after the establishment of the Public Debt Administration, were taken on more reasonable terms compared to the 1854-1877 period, led to economic collapse.

Keywords: Ottoman Empire's External Debts, Social Network Analysis

**OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ BORÇLARINA YENİ BİR YAKLAŞIM:
SOSYAL AĞ ANALİZİ**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
TABLolar LİSTESİ	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiii
EKLER LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE DIŞ BORÇLANMA ÖNCESİ DÖNEM

1.1.	OSMANLI DEVLETİ'NDE SOSYAL VE EKONOMİK DURUM	11
1.2.	OSMANLI DEVLETİ MALİYESİ	20
1.3.	OSMANLI DEVLETİ'NDE İÇ BORÇLANMA	25
1.3.1.	İlk İç Borçlanma	26
1.3.2.	İç Borçlanma Sistemleri	28
1.3.2.1.	İltizam	29
1.3.2.2.	Malikâne	31
1.3.2.3.	Esham	33
1.3.2.4.	Tağşiş	34
1.3.2.5.	Kâime	35
1.3.3.	Galata Bankerleri	36
1.3.4.	İstanbul Bankası (Bank-ı Dersaadet, 1847)	40

1.4.	OSMANLI-AVRUPA TİCARİ İLİŞKİLERİ	42
1.4.1.	Baltalimanı Ticaret Antlaşması (1838)	49
1.4.2.	1838 Sonrası Osmanlı-Avrupa Ticarî İlişkileri	54
1.4.3.	Tanzimat Fermanı (1839)	57
1.4.4.	Islahat Fermanı (1856)	59
1.5.	OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ BORÇ GİRİŞİMLERİ	62
1.5.1.	İlk Dış Borç Girişimi	62
1.5.2.	Diğer Dış Borç Girişimleri	63

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE DIŞ BORÇLANMA DÖNEMİ (1854-1914)

2.1.	1854-1877 DÖNEMİ DIŞ BORÇLANMALARI	70
2.1.1.	1854-1877 Dış Borçlanmalarının Değerlendirmesi	78
2.1.2.	Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani, 1856)	80
2.1.3.	Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani-i Şahane, 1863)	81
2.2.	1875 MALİ İFLASI VE DÜYUN-U UMUMİYYE İDARESİ	83
2.3.	1885-1914 DÖNEMİ DIŞ BORÇLANMALARI	89
2.3.1.	1885-1914 Dış Borçlanmalarının Değerlendirmesi	97
2.4.	GENEL DEĞERLENDİRME (1854-1914)	99
2.5.	OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ BORÇLARINI İNCELEYEN ÇALIŞMALAR	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL AĞ ANALİZİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ BORÇLARI

3.1.	SOSYAL AĞ ANALİZİ'NE GİRİŞ	107
3.2.	SOSYAL AĞ ANALİZİ VE TARİH	108
3.3.	SOSYAL AĞ ANALİZİ YÖNTEMİ	110
3.3.1.	Ağ Grafiği	111
3.3.2.	Grafik Ölçümleri	113
3.4.	GLOBAL AĞ ANALİZİ	116

3.4.1.	Ağ Grafiği	118
3.4.2.	Ağ Grafiği	121
3.5.	EGO AĞ ANALİZİ	123
3.5.1.	1854-1877 Dönemi Dış Borçları	124
3.5.2.	1885-1914 Dönemi Dış Borçları	127
3.5.3.	1854-1914 Dönemi Dış Borçları	130
3.6.	EGO VE GLOBAL AĞ ANALİZİ KARŞILAŞTIRMASI	135
SONUÇ		140
KAYNAKÇA		148
EKLER		

KISALTMALAR

BEO	Bâb-1 Âli Evrak Odası
BIO	Banque Impériale Ottomane
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
DH. MKT.	Dâhiliye Mektubi Kalemi
GSMH	Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
HAT.	Hatt-ı Hümayûn Tasnifi
HR. HMŞ. İŞO.	Hariciye Nezareti İstişare Odası
HR. SFR.	Hariciye Nezareti Londra Sefareti
HR. TO.	Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ. DH.	İradeler Dâhiliye
İ. HUS.	İradeler Hususi
İ. ML.	İradeler Maliye
İ. MMS.	İradeler Meclis-i Mahsus
İ. TNF.	İradeler Ticaret ve Nafia
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
OL	Osmanlı Lirası
s.	Sayfa No
ss.	Sayfadan sayfaya
TRF. I. MKM.	Rumeli Müfettişliği Makâmât Evrakı
Y. A. HUS.	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y. PRK. BŞL.	Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. ML.	Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1: Tımar ve İltizam Sistemi	s. 30
Tablo 2: Avrupa'daki GSMH Büyümesi (1800-1913)	s. 42
Tablo 3: Osmanlı Devleti'nin Ülkelere Göre Dış Ticareti (1830/32-1850/52)	s. 44
Tablo 4: Osmanlı Devleti'nin Bütçe Dengesi (1841-1854)	s. 66
Tablo 5: Osmanlı Devleti'nin Bütçe Giderleri (1846/47, 1861/62, 1875/76)	s. 79
Tablo 6: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları (1854-1877)	s. 80
Tablo 7: Toplam İhracat ve Tarımsal İhracat (1876-1908)	s. 89
Tablo 8: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları (1885-1914)	s. 98
Tablo 9: Kişi Başına Düşen GSYİH Büyüme Oranları (1820-1914)	s. 100
Tablo 10: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları İle İlgili Yayınlar	s. 105
Tablo 11: Global Ağ Grafik Ölçümleri (1854-1914)	s. 121
Tablo 12: Ego Ağ Grafik Ölçümleri (1854-1877)	s. 126
Tablo 13: Ego Ağ Grafik Ölçümleri (1885-1914)	s. 129
Tablo 14: Ego Ağ Grafik Ölçümleri (1854-1914)	s. 133
Tablo 15: Ego Ağ Karşılaştırmalı Grafik Ölçümleri (1854-1877 / 1885-1914)	s. 134
Tablo 16: Ego Ağ ve Global Ağ Karşılaştırmalı Grafik Ölçümleri (1854-1914)	s. 137
Tablo 17: Dış Borç Miktarlarının Dağılımı (1854-1914)	s. 144
Tablo 18: Dış Borçların Yüzdelik Dağılımı (1854-1914)	s. 145

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Osmanlı Devleti'nin Yıllara Göre Dış Ticaret Dengesi (1830-1853)	s. 67
Şekil 2: Osmanlı Devleti'nin Dönemsel Dış Ticaret Dengesi (1830-1890)	s. 84
Şekil 3: Global ve Ego Ağ Analizi	s. 112
Şekil 4: Global Ağ Grafiği (1854-1914)	s. 119
Şekil 5: Ego Ağ Grafiği (1854-1877)	s. 125
Şekil 6: Ego Ağ Grafiği (1885-1914)	s. 128
Şekil 7: Ego Ağ Grafiği (1854-1914)	s. 131
Şekil 8: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları ve Faiz Oranları (1854-1914)	s. 143
Şekil 9: Kişi Başına Düşen GSYİH, 1990 Fiyatları GK\$ (1800-1914)	s. 146

EKLER LİSTESİ

EK 1: Osmanlı Devleti'nin Ülkelere Göre Dış Ticareti (1830/32-1909/11)	ek s.1
EK 2: Osmanlı Devleti'nin Bütçeleri (1841/42 – 1918/19)	ek s.2
EK 3: Osmanlı Devleti'nin Dış Ticareti (1830-1913)	ek s.4
EK 4: 1854 Dış Borçlanma Mukavelesi	ek s.5
EK 5: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanmaları (1854-1877)	ek s.10
EK 6: Bank-ı Osmani-i Şahane Kuruluş Sözleşmesi (4 Şubat 1863)	ek s.12
EK 7: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanmaları (1885-1914)	ek s.13
EK 8: Global Ağ Grafiği Grid Yerleşimi (1854-1914)	ek s.16
EK 9: Global Ağ Grafiği Circle Yerleşimi (1854-1914)	ek s.17
EK 10: Global Ağ Grafik Ölçümleri Sıralamaları (1854-1914)	ek s.18

GİRİŞ

Oğuzların Bozok kolunun Kayı boyundan gelen Osman Gazi tarafından, 1299 yılında Söğüt'te kurulan Osmanlı İmparatorluğu, Batı Anadolu'nun kuzeyinde bir Türkmen beyliği olarak ortaya çıkıp üç kıtaya yayılmıştır. 1922 yılına dek ayakta durabilmiş ve Türk-İslam dünyasında en uzun ömürlü imparatorluk olmuştur. Osman Bey, 1302 yılında bir Bizans ordusu karşısında zafer kazanmış ve elde ettiği askerî başarının yanı sıra siyasî olarak Osmanlıların yerini sağlamlaştırmıştır. İmparatorluk tarihine bakıldığı zaman, siyasî ve idari teşkilatlanmaya büyük önem verildiği görülmüştür. Kuruluş yıllarında düzenli bir askerî teşkilata sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu, dönemin şartları neyi gerektiriyor ise ona uyum sağlamak adına düzenlemeler yapmış ve yeni bir model oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin asıl askerî gücünü oluşturan eyalet birlikleri, tımar sistemiyle teşekkül eden ekonomik düzen sayesinde ayakta kalabilmiştir.¹

Osmanlı'nın malî yapısı, devletin yapacağı harcamaların finansmanı için kurulan tek bir hazine etrafında şekillenmiş ve çeşitli bürokratik değişimler geçirmesine rağmen sistematik bir dönüşüme uğramadan varlığını sürdürmüştür. III. Selim döneminde, askerî teşkilatın harcamalarında yaşanan artışlarla birlikte değişen bu durum, yerini çoklu hazine devrine bırakmıştır. Yeni hazinelerin kurulduğu ancak geleneksel malî politikaların uygulanmaya devam edildiği bu dönemi, geçiş dönemi olarak değerlendirmek mümkündür. 1840'lardan itibaren Osmanlı maliyesinde köklü değişimlerin yaşandığı Tanzimat devri başlamış ve bu süreçte modern malî tecrübeler geleneksel politikaların yerini almıştır.²

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan ve yüzyılın ortalarına doğru hızlanan ticaret açığı ve gelirlere oranla bütçe giderlerinde yaşanan artış, malî sistemin aksaklıkları ile birleşince ekonomik sorunlar ciddi boyutlara ulaşmıştır. 1838 yılında Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile başlayan ve daha sonra diğer Avrupa devletleri ile imzalanan ticaret antlaşmaları

¹ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 52.

² Halil İnalcık, **Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi**, İsam Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 131, 143, 165.

neticesinde, Osmanlı ekonomisi bu devletlerin tüccar ve bankerlerine verilen imtiyazlar sonucu, Avrupa'nın malî ve iktisadî boyunduruğu altına girmiştir.³

Ekim 1853'de başlayan ve 1854 yılının ilk aylarına gelindiğinde, ekonomik etkileri belirginleşen Kırım Savaşı'nın getirdiği malî yük; Osmanlı Devleti'ni yeni kaynak arayışlarına yöneltmiştir. Savaşın yaşandığı döneme bakıldığı zaman, malî sıkıntıların giderilebilmesi hususunda başvurulmuş iç kaynak arayışlarının yetersiz kalması, Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu durumu iyice zorlaştırmıştır. Bu durum, Galata civarındaki banker ve sarraflar açısından da olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

İç pazarın darlık yaşadığı, ithalatın ve gümrük gelirlerinin azaldığı piyasa şartları, imtiyazı elinde bulunduran İngiliz ve Fransız tüccarların kontrolüne girmiştir.⁴ Dışarıya bağlı kalınması halinde karşılaşılabilecek tehlikelerin yaratabileceği malî tutsaklığa olan karşı duruş ve ilk başlarda hâkim düşünce olan dış borçlanmanın reddedilmesi, Kırım Savaşı sürecinde giderek artan fon ihtiyacı nedeniyle mümkün olamamış ve siyasî açıdan onur kırıcı olarak görülen ilk dış borçlanma gerçekleştirilmiştir. Parvus (2013), bu hususta farklı bir görüş ortaya koymakta ve Avrupalılaşıma konusunda uyumsuz politikalarla sahip olan Osmanlı Devleti'nin, ilk dış borçlanmasının bu kadar geciktirilmesinin yanlış olduğunu öne sürmektedir.⁵

Böyle büyük bir imparatorluk açısından bile iktisadî bir dönüm noktası olarak görülen dış borçlanma olgusu, büyük bir fırtınanın habercisi gibi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı'yı malî açıdan sarsmaya ve yıpratmaya başlamıştır. Kırım Savaşı, iç borçlanma olgusunun yerleştiği Osmanlı Devleti için ilk dış borç alınmasına yol açan finansman gerekçesi olarak tarih sayfalarına yerleşmiştir.

1854 yılında başlayan dış borçlanma süreci, Osmanlı Devleti'nin 1875 yılında borçların geri ödemelerinin durdurulmasıyla, farklı bir dönemin başlangıcına yol açmıştır. 1854-1877 yılları arasında, büyük çoğunluğu İngiliz ve Fransız kuruluşları aracılığıyla toplam 16 dış borçlanma yapılmıştır. 1881 yılında, borç veren devlet temsilcileri ile imzalanan Muharrem Kararnamesi sonucunda kurulan Düyun-u Umumiyye idaresi, yabancı tüccarların kontrolü altındaki Osmanlı ekonomik düzeni açısından daha yıpratıcı bir sürecin başlangıcı olmuştur. Devletin en önemli gelir

³ Parvus Efendi, **Cihan Harbine Doğru Türkiye**, Ayrıntı Yayınları, 2013, s. 19.

⁴ Haydar Kazgan, **Galata Bankerleri**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014, ss. 43-44.

⁵ Parvus Efendi, 2013, s. 61.

kaynağı olan vergi gelirlerini kontrolü altına alan Düyun-u Umumiyye idaresi, yeni alınacak olan dış borçların kontrolü üzerinde de büyük etkiye sahip olmuştur. 1885 yılında tekrar başlayan dış borçlanmalar, 1914 yılına kadar toplam 27 dış borçlanma ile sonuçlanmıştır.

Osmanlı ekonomisinin içerisinde bulunduğu gelişim süreci XV. yüzyılın ortalarından itibaren; sınırların genişlemesi, muntazam yönetim anlayışı ve disiplin odaklı teşkilatlanma gibi olumlu gelişmeler sayesinde sürdürülebilmektedir. Yaklaşık bir buçuk asır devam eden süreçte, iktisadî gelişimin etkenleri ortadan kalkmaya başladıkça Osmanlı Devleti'nin sistematığı bozulmuş; ekonomik ve malî açıdan sorunlar türemiştir. İmparatorluk açısından gelir kaynağı ve sınırların genişlemesi anlamına gelen savaşlar giderek çehre değiştirmiştir. Özellikle savaş teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler, sürekli maaş alan ve ateşli silahlarla donatılmış merkez ordularının önemini arttırmıştır. Bu gelişmeler, hem Osmanlı maliyesine önemli bir yük getirmiş, hem de devlet gelirlerinin büyük bir bölümünün merkezi hazinede toplanması zorunluluğunu doğurmuştur.

İmparatorluk tarihine bakıldığında, ekonomik ve malî açıdan yaşanan sorunları azgelişmişlik çerçevesinde izlemek, ekonomik ve malî faaliyetlerin yanında yapısal unsurlar içeren mekanizmayı dikkate almamak gerçekçi bir yaklaşım değildir. İmparatorluğu tek başına ekonomik perspektiften incelemek gerekirse; XV. yüzyıl sonrasında ulaşılan refah seviyesinin kötü olmadığı, hatta ekonomik gelişmenin sadece belirli dönemlerde duraksadığı görülebilmektedir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nu, birçok alanda etkileşim halinde olduğu Avrupalı devletlerden ayırmak mümkün değildir. Eldem (2000)'e göre, batıda yaşanan dönüşüm güdümlü gelişmelerin Osmanlı'nın hiçbir alanında rastlanamaması, yapılması gereken karşılaştırmalı analiz kapsamında Osmanlı'da yaşanan ekonomik ve malî sıkıntıları göz önüne sermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve malî azgelişmişliği, yanlış bir yorumla mutlak ve niceliksel bir yargı olarak algılanmamalıdır. İmparatorluk asla ekonomik faaliyetin, sermaye birikiminin veya malî mekanizmaların ve pazar bilgisinin bulunmadığı, malî ve ekonomik bir hiçlik değildi. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren, hızlı gelişim ve dönüşüm aşamaları şeklinde batıda yaşanan alternatif ekonomik gelişme modeli çerçevesinde yapılan karşılaştırma, Osmanlı İmparatorluğu'nun az gelişmiş olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.⁶

⁶ Edhem Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 13-14.

XVI. yüzyılda meydana gelen gelişmeler incelendiğinde, XIV. ve XV. yüzyıllarda kaydedilen ilerlemelerin temelini oluşturan kurumların ve yapılan kurumsal düzenlemelerin önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı'daki iktisadî ve malî kurumlar incelendiğinde bu durum açıkça görülebilmektedir. İktisadî, askerî ve idari unsurlar içeren tımar sistemi⁷, kuruluşundan itibaren Osmanlı tarihinde önemli yeri olan iktisadî ve malî kurumlardan biri olarak işlevini sürdürmüştür.⁸ Tımar, devlete ait toprakların askerî ve idari gayelerle tahsisine dayalı bir sistemdir. Tarımsal ekonomi açısından belirleyici özelliği ön plana çıkan tımar, tarihsel anlamda Osman Gazi dönemine kadar uzanmaktadır.⁹ Osmanlı malî teşkilatı açısından gider kalemlerini arttırıcı yönde olumsuz sonuçlar doğuracak olan yapıya zemin hazırlayan tımar sistemindeki çözülme, XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır.¹⁰

Tımar sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik açıdan temel taşı olan tarımsal üretim düzenini, sipahiler adı verilen askerî gücü ve merkezî otoritenin taşradaki egemenliğini sentezlemeyi başarmış bir kurumdur. Tımar sisteminin temellerini, tarım arazilerinden toplanması gereken verginin doğrudan tımarlı sipahilerin yetiştirilmesi ve iaşesi için kanallıze edilmesi oluşturmaktadır. Böylece, Osmanlı ordu teşkilatında önemli yeri olan tımarlı sipahi birliklerinin devamlılığı sağlanmaktadır. Tımar sistemi ve bu sistem sayesinde oluşan büyük çaptaki sipahi birlikleri, sadece askerî teşkilat bakımından değil, iktisadî açıdan da devletin işini kolaylaştırmıştır.¹¹ Devlet için etkin bir idari etken olarak görülen tımar sistemi,

⁷ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren vergi gelirlerinin büyük bir kısmını tarım kesiminden alınan vergiler oluşturmaktaydı. Devlet açısından iktisadî ehemmiyeti bulunan bu vergiler yerel ve çoğunlukla akdi olarak tımar sistemi yoluyla toplanmaktaydı. Şevket Pamuk, "The Evolution of Institutions of State Finance in the Ottoman Empire, 1500-1800", **XIV International Economic History Congress**, University of Helsinki Department of Social Science History and Department of History, Helsinki, 21-25.08.2006, s. 16; Şevket Pamuk, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800", **Journal of Interdisciplinary History**, Cilt: 35, Sayı: 2, 2004b, s. 239.

⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010b, ss. 4-5; İnalçık, 2011, s. 117.

⁹ İnalçık, 2011, s. 117.

¹⁰ XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı süvari birlikleri ateşli silahlarla donatılmış Habsburg piyadelerine karşı etkinliklerini kaybetmeye başlamıştır. Büyük ve kalıcı ordulara olan ihtiyaç ortaya çıkmış, ancak giderlerin artacağı kaygıları merkezde karışıklıklara yol açmıştır. Tımar sistemi, merkezi yönetime nakit akışının sağlanacağı tarımda yapılacak yeni vergi düzenlemeleri karşısında terk edilmeye karşı karşıya gelmiştir. Linda T. Darling, **Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660**, Leiden, E. J. Brill, 1996, s.27.

¹¹ Şevket Pamuk, "Changes in Factor Markets in the Ottoman Empire, 1500-1800", **Continuity and Change**, Cilt: 24, Sayı: 5, 2009, s. 13.

gelişen savaş teknikleri ve ekonomik unsurların değiştirmeye başladığı siyasî dengeler karşısında çözülmeye başlamıştır. Hızlı bir değişim gösteren dünya düzeni karşısında Osmanlı Devleti açısından hayati önemi olan tımar sistemi ve bu sistemin ayakta tuttuğu askerî birliklere duyulan ihtiyaç gerilemiş; ekonomik, askerî ve idari anlamda belirleyicilikten uzaklaşmıştır. Bu eğilim sonucunda, bir yandan klasik Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı ve maliyesi hızla çözülmeye uğrarken; öte yandan, artan giderlerin karşılanması için yenilenmeye çalışılan vergi toplama düzeni çeşitli sistemlerin başarısızlığı uğramasıyla malî sıkıntıların sosyal boyutlarını arttırmıştır. Ekonomik perspektifinin yanında devletin bekası açısından hassasiyet ve büyük önem verilmesi gereken vergiler, aynı zamanda sosyal hayatı etkileyen unsurların başında gelmektedir.

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen ve XVI. yüzyılda hızlı bir genişleme eğilimi içerisine giren iltizam, Osmanlılar'da devlete ait vergi gelirlerinin özel bir şahsa verilmesini ifade etmektedir. Tımar sistemi ile birlikte devletin ekonomik düzeni açısından önemli bir diğer unsur olan iltizam, sosyal ve teknik vasıfları ile devletin ekonomi ile arasındaki malî bağlantılarını oluşturan dinamik bir sistem olarak Osmanlı İmparatorluğu boyunca yürürlükte kalmıştır. Çağın iktisadî şartlarını dikkate almak suretiyle verimlilik anlayışı doğrultusunda ekonomiyi konjonktürel dalgalanmalara karşı korumuş; hatta bu gibi durumların önceden belirlenmesine imkân sağlamıştır.¹² Her şey gibi yenilenmeye ihtiyaç duyan iltizam sistemine de yeni bir soluk kazandırılması amacıyla düzenlemeler yapılmıştır. XVII. yüzyılın sonlarında, sisteme kaydıhayat şartı getirilmiş ve böylece malikâne sistemine geçilmiştir. Başlarda olumlu sonuçlara ulaşılmasına rağmen, genel anlamda ekonomi üzerinde beklenen sonuçları verememiştir.¹³

XVI. yüzyılın sonlarına doğru filizlenen malî bunalım, XVII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı malî yapısını derinden etkileyecek sonuçlar ortaya çıkarmıştır. XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın yönetim ve toplum yapısında yaşanan hızlı değişim, Avrupa etkisinin artması ve askerî gücün zayıflamasıyla birlikte siyasî, ekonomik ve toplumsal açıdan içinden çıkılmaz bir sürece yönelmiştir. Ekonomik ve toplumsal düzeni olgunluğuna varmış olan devlet yapısı, bu alanlarda esnekliğini kaybetmeye başlamıştır. Oluşan konjonktürün ardından şekillenen iç düzen ve dış

¹² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 97-99.

¹³ Genç, 2013, ss. 226.

ilişkiler, Osmanlı askerî teşkilatına, siyasetine ve dolayısıyla ekonomisine birlikte yön vermiştir. Esnekliğin yitirilmesiyle başlayan süreçte Osmanlı açısından yaşanan değişim, hâkim dünya sistemi olma özelliğinin zayıflaması olarak kendini hissettirmeye başlamıştır.¹⁴

XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa üzerindeki egemenliği giderek zayıflamaya başlamıştır. İkinci Viyana Kuşatması'nın ardından patlak veren savaş yılları ve sonuç olarak imzalanan Karlofça Antlaşması, Osmanlı açısından büyük bir dönüm noktası olmuştur. Uluslararası dengelerin aleyhine dönmeye başladığı Osmanlı Devleti, yaşanan sıkıntılara çözüm üretmekten ve dışarıda olup biten reform yönlü aktivitelere uyum sağlayabilmekten uzak, Avrupa'nın çok yönlü gelişimine seyirci kalmıştır. Yaşanan savaş yenilgileri ve ardından gelen toprak kayıplarının yol açtığı sürecin yansımaları, XIX. yüzyılın siyasî, askerî ve ekonomik sorunlarına zemin hazırlamıştır.

Sanayileşme atılımları sayesinde sermaye birikimi ve birçok alanda gelişim gösteren Avrupa devletlerinin aksine sancılı süreçlerden geçen Osmanlı Devleti açısından bir diğer önemli dönüm noktası, 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması'dır. İngiltere ile imzalanan bu antlaşmanın ardından başta Fransa olmak üzere birçok batılı devletle benzer ticaret antlaşmaları imzalanmıştır. Avrupa devletleri bu antlaşmalar sayesinde, Osmanlı Devleti'nden önemli imtiyazlar elde etmiştir. Osmanlı ekonomisi böylece kapitalist üretim güçlerinin kolayca girebildiği, kendi çıkarlarını rahatça koruyabildiği ve neredeyse vergi vermeden ticaret yapabildiği bir pazar hüviyetine bürünmüştür.¹⁵ Kapitalist üretim ilişkilerine yönelik hukuksal bir zemin oluşturmayı amaçlayan Tanzimat Fermanı (1839) ve batılılaşma yolunda yapılması hedeflenen unsurları içeren Islahat Fermanı (1856), Avrupa'nın bir parçası olarak görülmeye başlanan Osmanlı İmparatorluğu açısından etkisiz reform hareketleri olmanın ötesine geçememiştir.

Tarih boyunca uzun dönem hayatta kalabilen imparatorlukların ortak özellikleri arasında düzeni değiştirebilme veya değişen düzene adapte olabilme kapasitelerinin önemli olduğu açıkça görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu açısından

¹⁴ Ahmet Tabakoğlu, "Bin Yıllık Tarih İçinde Osmanlı Devleti", **İktisat Tarihi**, Kitabevi, İstanbul, 2005a, s. 8.

¹⁵ Daniel Goffman, **The Ottoman Empire and Early Modern Europe**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 234.

gelen son, düzeni değiştirebilme özerkliğini yitirmesi sonucunda birçok alanda başlayan zayıflamayla ilişkilidir. Güç dengelerinin batılı ölkeler lehine şekillenmesi sonucunda, değişen dünya düzenine uyum çabaları yetersiz kalan Osmanlı için, durum giderek vahim bir hal almıştır. Beraberinde gelen ekonomik sorunların tetiklediği askerî ve siyasî başarısızlıklar, Osmanlı Devleti'ni sarmal bir döngüye sürüklemiş ve malî bunalım içerisinden çıkılamaz hale gelmiştir.

Bir cihan devleti olarak adlandırılan Osmanlı'yı malî tutsaklığa götüren dış borçlanmaya muhtaç hale gelmesini, basit temellere dayandırmak ve Kırım Savaşı'nın meydana gelmesinin altında yatan nedenler her ne olursa olsun kazanılmış bir zaferin finansmanı olarak adlandırmak son derece anlamsız olur. İmparatorluk tarihine bakıldığında; siyasî sınırları ve bu sınırlara hâkimiyeti, askerî teşkilatlanması, sosyal ve toplumsal yapısı büyük önem taşımaktadır. Böyle büyük bir yapı ele alındığında, geçirdiği ekonomik aşamalarla bağlantılı, gerek iç gerekse dış kaynaklı etkenlerin, değişimlerin ve bunların etkileşimlerinin incelenmesi gerekliliği açıktır. Bunun yanı sıra; ekonomik, toplumsal, siyasî ve askerî unsurlar birbirleriyle karmaşık bağlantı içerisinde olan öğeler olarak genel yapı çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu bağlamda, Osmanlı'nın diğer devletlerle, özellikle de Avrupalı devletlerle, olan ilişkilerinin iç ve dış etmen olarak ayrılmaz bir bütün olarak değerlendirilmesi anlamlı olacaktır.

Bu tez çalışması, Osmanlı Devleti'nin 1854'den 1914'e kadar gerçekleştirdiği dış borçlanma ilişkilerinde rol oynamış olan aktörlerin ve bu bağlamda gelişen ekonomik yapının önemini ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, 1854-1914 dönemi içerisinde gerçekleştirilen toplam 43 dış borçlanma incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma ilişkileri, iki ayrı sosyal ağ analizi yöntemi kullanarak haritalandırılmış ve ölçümlenmiştir. Bu yöntemlerden ilki olan global ağ analizlerinde, dış borçlanma süreci açısından önem arz eden neden-sonuç ilişkilerinin (savaşlar, antlaşmalar, vb.) siyasî ve ekonomik boyutları araştırılmıştır. Dış borçlanmaya yol açan nedenler belirlenmiş ve bu etkenlerin Osmanlı ekonomik düzenini nasıl şekillendirdiği ortaya konulmuştur. Esas olarak, Osmanlı Devleti'nin genel durumundan ve Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ekonomik durumdan hareketle, hangi finansal kuruluşlarla dış borçlanma ilişkisine girildiği, dış borçlanmaların miktarı, bu aktörlerin menşei ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik faaliyetleri ele alınmıştır.

İkinci yöntem olan ego ağ analizlerinde ise, dış borçlanma süreci sadece ekonomik açıdan ele alınmış ve iki ayrı dönem olarak incelenmiştir. Bu dönemlerden ilki, 1854-1877 yıllarını kapsayan dönemdir. Osmanlı Devleti'nin bu süre zarfında gerçekleştirdiği dış borçlanmalar, borç-borç (borcu borçla finanse etme) ilişkisine dayalı olarak seyir göstermiştir. Bu dönemde alınan dış borçlanmalarda rol oynayan aktörlerin oluşturduğu ilişkiler ağı, 1875 yılında geri ödemelerin durdurulmasına (Moratoryum) ve 1881 yılında Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin kurulmasına yol açmıştır. Dış borçlanma sürecinde ikinci dönem ise 1885-1914 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde yapılan dış borçlanmalar, borç-borç ilişkisinin yanı sıra, altyapı yatırımları odaklı olarak gerçekleştirilmiştir. Düyun-u Umumiyye İdaresi sonrasında gerçekleşen dış borçlanmalar, 1854-1877 dönemine göre daha makul şartlarda alınmış ve kullanım alanları faydalı olmuş olsa da, ekonomik çöküntüye yol açmıştır.

Bu analizlerde kullanılan veriler, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri içerisinde yer alan Osmanlı Arşiv belgeleri taranmak suretiyle elde edilen evraklardan alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmaları ile ilgili olarak dayanağımızın asıl noktasını oluşturan birincil kaynaklardan, sosyal ağ analizi için gerekli olan bilgiler kapsamında sınırlı bir biçimde yararlanılmıştır. Referans gösterilen arşiv belgeleri, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarıyla ilgilenen araştırmacıları yönlendirmek amacıyla yararlı olabilecektir.

Tezin temel amacı, yukarıda sayılan birincil kaynaklara dayanarak, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma ilişkisi içerisine girdiği aktörlerin hangileri olduğunun; bu aktörlerin dış borçlanma sürecine etkilerinin; süreç içerisinde hangi aktörlerin ön plana çıktığının ve sürecin genel işleyişinin nasıl ilerlediğinin; tarihsel bir perspektiften araştırılmasıdır. 1854'den sonra Osmanlı Devleti'ne dış borç veren ya da aracı olan aktörler arasındaki ekonomik ilişkilere yer verilen çalışmada, özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra artan ekonomik ve finansal ilişkiler yer bulmaktadır. Burada, Osmanlı Devleti ile dış borçlanmada rol oynayan aktörler arasında gerçekleşen finansal ilişkiler, bu finansal ilişkilerin boyutu, alınan dış borçların Osmanlı'daki kullanım alanları ve yapılan yatırımlar üzerinde durulmuştur. Elbette Osmanlı Devleti, bu aktörler ile kurduğu borçlanma ilişkilerinin yanı sıra; siyasi, askeri ve ticari olarak

batılı devletlere kapılarını her alanda açmış; dağılmanın eşiğinde iken bu aktörlerin menşei olan devletlerle ilişkiler yürütmüştür.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarına getirdiği yeni bir yaklaşım neticesinde, sosyal ağ analizi kullanılarak elde edilen neden-sonuç ilişkileri bağlamında oluşan yapı içerisinde, hangi aktörlerin ne kadar etkin olduğunun boyutlarını ortaya koyması bakımından farklı bir niteliğe sahiptir. Şu ana kadar T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler kullanılarak dış borçlar ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak, sosyal ağ analizi kullanılmak suretiyle bu tarz bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Bu tez çalışmasının birinci bölümünde, dış borçlanma öncesi dönemdeki Osmanlı ekonomik yapısı irdelenirken; siyasî, toplumsal ve askerî unsurlar göz ardı edilmemiştir. İmparatorluğun sosyoekonomik yapısının genel değerlendirmesi, çoklu etkileşim ağı bağlamında politik olgunun hâkim olduğu iç ve dış etkenler, ekonomik, siyasî ve toplumsal yönden ele alınmıştır. Dış borçlanma öncesi döneme bakıldığında, finansman ihtiyacının iç borçlanma ile karşılandığı görülmektedir. İlk iç borçlanma teşebbüsü de benzer bir şekilde, savaş giderlerinin finansmanı için malî sıkıntıların giderek kuvvetlendiği XVII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, iç borçlanma çıkış noktası olarak görülmüş ve farklı dönemlerde kullanılan iç borçlanma sistemleri incelemiştir. Osmanlı ekonomisi bakımından bahsedilmesi zorunlu olan bir başka faktör de, Galata bankerleridir. Galata bankerleri ve iktisadî yapıya etkileri değerlendirilmiş ve Osmanlı borçlanmaları açısından ekonomik bağlantıların analiz edilmesinde, Galata bankerleri ve gayrimüslim çevreler göz önüne alınmıştır. Bu bağlamda, önemli olaylardan kronolojik olarak bahsedilmek suretiyle ilişkiler ağı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. 1838 Baltalimanı Ticaret antlaşması öncesi ve sonrası Avrupa ile iktisadî temellere dayanan siyasî ve toplumsal unsurlar değerlendirilmiştir. Son olarak, dış borçlanmaya yol açan konjonktürel süreçler detaylı biçimde ortaya konulmuştur.

İkinci bölüm, 1854 yılında Kırım Savaşı sırasında yapılan ilk dış borçlanma ile başlayıp 1914 yılı Temmuz ayında başlayan I. Dünya Savaşı'na kadar geçen yarım yüzyıllı aşkın bir dönemin analizlerini içermektedir. Bu dönem incelendiği zaman, yapılan iç ve dış borçlanmaların yanı sıra kurulan banka ve finans kuruluşları, moratoryumun ilanı ile değişen ekonomik yapı, Rüsum-u Sitte ve Düyun-u Umumiyye

idarelerinin kurulması gibi Osmanlı ekonomik düzeni açısından önemli dönüm noktalarını içerdiği görülmektedir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını inceleyen çalışmaları içermektedir. Bu bağlamda, tezin konuyu ele alış biçimi ve analiz yöntemiyle diğer yayınlardan farklı olduğu hususlar ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölüm, iktisat tarihi alanı açısından çalışmanın metodolojik anlamda getirdiği önemli bir yeniliği ve katkısı içermektedir. Sosyal ağ analizi yönteminin anlatıldığı bu bölümde, konu ile ilgili olarak temel bilgiler verilmektedir. Bunların yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarının analiz edileceği grafiksel ve sayısal araçlar anlatılmaktadır. Bu bilgiler ışığında, ego ve global ağ analizi yöntemleri kullanılarak elde edilen sonuçlar dördüncü bölümün son kısmını oluşturmaktadır. Özetle, Osmanlı Devleti'nin dış borçları, sosyal ağ analizi yöntemi kullanılarak incelenmek suretiyle tez çalışmasının ana amacı olarak bu bölümün temelini oluşturmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE DIŞ BORÇLANMA ÖNCESİ DÖNEM

1.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE SOSYAL VE EKONOMİK DURUM

Osmanlı İmparatorluğu, hüküm sürdüğü altı yüzyıl boyunca hassas dengeleri gözeten, doğu ile batı arasında köprü olan, çatısı altında barındırdığı toplulukları bir arada tutmayı amaçlayan bir yapıya sahip olmuştur. İmparatorluğun en ehemmiyetli unsuru olarak sahip olduğu toplumsal yapı incelendiğinde, ahi zihniyetinin bir ürünü olan insan tipinin oluşturduğu arz yönü ön plana çıkmaktadır. Tabakoğlu (2005a), bu insan tipini şu şekilde tanımlamaktadır.

Klasik Osmanlı zihniyetine göre insan alıcı olmaktan önce verici olmalıdır. Batı kapitalizminin ideal ferdi olan homo economicus açısından ön planda olan bencillikten uzak toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan diğergam (altruist) bir insan tipi oluşmasında ahi zihniyeti önemli rol oynamaktadır. Osmanlıyı batıdan ayıran özelliklerin kaynağı olan ahilik zihniyeti toplum ve ekonomiyi büyük ölçüde yönlendirmiştir. Kapitalizmin yoğun olarak içeriğini oluşturan sömürgecilik faaliyetleri ve sınıf mücadelelerinin Osmanlı'da görülmemesi yine ahilik zihniyetinin ürünüdür.¹⁶

İmparatorluk, düzen esasına dayalı olarak işleyen devlet anlayışı ve bu bağlamda hareket eden toplumsal yapı sayesinde ayakta kalabilmiştir. Bu yapı, elde edilen askerî başarılar ve sonrasında gelen ekonomik zenginliğin sürdürülebilir olması hususunda önem arz etmiştir. Böylesine düzenli ve toplum temelli bir yönetim anlayışı açısından siyasî ve politik unsurların etkinliği düşük olmuştur. Yönetici ve reaya olarak iki ayrı kesimden oluşan toplumsal yapı, yönetilenler ile yönetici kesim arasındaki ilişkiler ağı şeklinde gelişmiştir. Göçebe topluluklar, köylüler, zanaatkârlar ve tüccarlardan oluşan reaya, Osmanlılar'da tebaa, halk anlamında kullanılan bir tabirdir.¹⁷ Yönetici sınıfı kalemiye, askeriye ve ilmiye olarak üç alt gruba

¹⁶ Tabakoğlu, 2005a, s. 5.

¹⁷ Erdoğan Öner, **Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare**, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2001, s. 193.

ayrılmaktadır.¹⁸ Öyle ki, kimlerin hangi sınıfa dâhil olduğu, ne zaman ve hangi şartlarla diğer sınıflara geçebilecekleri devlet tarafından belirlenmekteydi. Kılınçkaya (2004), bu ilişkilerin dayandığı temelleri aşağıdaki gibi açıklamıştır.

*Osmanlı toplumsal ve idari sistemi “avam-hass” ayrılıklarına dayalıdır. Yani bu sistemde yöneticilerle, yönetilenler arasındaki ilişkiler “karşılıklılık” esasına değil, tepeden tabana doğru “buyuruculuk” esasına dayalıdır. Tebaadan beklenen itaat etmesidir. Dolayısıyla toplum söz konusu yenileşme arayışlarında “katılan” değil “seyreden” durumundadır. Özellikle ilk dönem yenileşme çabaları seçkinlerin meselesi olarak ortaya çıkmış ve büyük ölçüde de öyle kalmıştır.*¹⁹

Devletin ve toplumun bütün katmanlarının iaşesi, genel anlamda iktisadî faaliyetlerin temelini ve en önemli hedefini oluşturmaktaydı.²⁰ Tarım, ticaret ve madencilik çerçevesinde şekillenen Osmanlı ekonomisinde, sanayi oluşumlarından sonra bile ana ekonomik faaliyet olarak tarım sektörü önem kazanmaya devam etmiştir.²¹

Osmanlı ekonomisi, tarımsal üretime dayalı bir sistem olduğundan en önemli girdileri toprak ve toprağı işleyerek ekonomik düzene katkıda bulunan kesimler olmuştur.²² Tarımsal üretim yaparak devletin en önemli gelir unsuru olan verginin kaynağını oluşturan reaya sınıfı, tarım üzerine inşa olunan ekonomi açısından önemli yer tutmaktaydı. Yaptıkları üretim ve ödedikleri vergi, hem devlet hem de askerî teşkilatlanmanın devamlılığı açısından büyük öneme sahipti. İnsan, toplum ve kültür yapısı gibi arz yönlü olan Osmanlı ekonomik sistemi ve temel ekonomik prensipleri göz önüne alındığında, yönetim anlayışı ve politikalar üzerinde etken rol oynayan geleneksel devlet ve toplum görüşünün hâkim olduğu açıkça görülmektedir.²³

Yönetici sınıfının, Osmanlı iktisadî yapısı açısından büyük öneme sahip olan ticaret hayatına getirdiği kolaylıklar ve imkânlar dâhilinde ekonomiye dolaylı yoldan katkısı bulunduğu aşikârdır. Osmanlı İmparatorluğu, uzun ticaret yolları açısından

¹⁸ Emine Kıray, **Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1995, ss. 45-46.

¹⁹ M. Derviş Kılınçkaya, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004, s. 10.

²⁰ Genç, 2013, ss. 64-65.

²¹ Donald Quataert, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 31-32.

²² Tevfik Çavdar, **Milli Mücadelenin ekonomik kökenleri**, Köz Yayınları, İstanbul, 1974, s. 47.

²³ Halil İnalcık, “Modern Avrupa’nın Gelişmesinde Türk Etkisi”, **Osmanlı ve Dünya**, (Ed. Kemal Karpaz), Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 83.

önemli noktalardan biri olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti açısından ticaret yollarının güvenliği, vergi sisteminin düzgün işleyişi, yeni piyasa arayışlarına siyasî ve askerî açıdan sağlanan destek, Avrupalı tüccarların karşısında yerli zanaatkâr ve tüccarların korunması önemli olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ileriki dönemlerine de yansıyan bu olgu çerçevesinde, içeride ve dışarıda yaşanan sıkıntıların aşılması hususunda merkezi yönetimin sağladığı güven ortamı büyük önem arz etmekteydi.

Siyasal iktidarın şekillenmesi ve geçirdiği değişimler her ne yönde olursa olsun, yönetim kesimine atfedilen değer, yönetimin halka yakınlığıyla ilgilidir. İmparatorluğun tarihine bakıldığında, güç kazanılan dönemlerde yönetimin halkla yakın, zayıflama dönemlerinde ise halktan kopuk olduğu göze çarpmaktadır. Malî bunalım süreçlerine ve yenilgiyle sonuçlanan savaş sonrası genel yapıya bakıldığında ise, yönetim anlayışı açısından karşılaşılan zayıflık sorunların katlanarak büyümesine yol açmıştır. Askerî ve siyasî açıdan güçsüzleşmenin olduğu dönemlerin ortak özelliği olan kötü yönetim, toplumsal ve ekonomik açıdan karşılaşılan problemlerin meydana gelmesinde de önemli etmenler arasındadır. Etkileri sosyal yapıyla sınırlı kalmayan, imparatorluğun kuruluşundan itibaren büyük itina gösterilen Osmanlı maliyesi açısından, gelir kaynaklarının başında gelen vergilerin merkezde toplanamaması, ancak harcamaların merkez kaynaklı olması, askerî ve siyasî açıdan finansman eksikliğine yol açmış; askerî ve siyasî açıdan yaşanan zayıflama ekonomiyi sarsmış ve düzeni alt üst etmiştir. Toplumsal yapıyı oluşturan halk ise, bir döngü şeklinde birbirlerini etkileyen askerî, siyasî ve ekonomik sebeplerden etkilenecek zayıflayan merkezi otoriteye karşı cephe almıştır.

Maliye sisteminin tamamen şekillendiği XV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, altın çağını yaşamakta olan Osmanlı ekonomisi, merkezi yönetim açısından da en ihtişamlı dönemini geçirmekteydi. Osmanlı para tarihi açısından Fatih Sultan Mehmet'in saltanatı, dönemin koşulları ve devlet uygulamaları bakımından eşsizdir. Bu döneme rastlayan ve esaslarını toprak rejimi, sikke taşıması²⁴, narh²⁵ ve çeşitli

²⁴ Sikke taşıması, tedavülde olan madeni paraların devlet eliyle toplatılıp, ayar ve tartısının düşürülmesidir. Halil Sahillioğlu, "Akçe", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 2**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1989, s. 227.

²⁵ Narh, fiyat takdir edilmesi ve sınırlandırılması anlamına gelmektedir. Devlet tarafından mal ve hizmet fiyatlarına üst sınırın getirilmesidir. Savaş dönemleri ve Ramazan ayı narh düzenlemeleri açısından önemli olmuştur. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlılar'da Narh", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam**

vergilerin oluşturduğu ekonomik düzen içerisinde; yönetimle barışık olan reaya kesimi ödediği ağır vergilerden dolayı neredeyse hiçbir zaman şikâyetçi bir tutum içerisinde olmamıştır.²⁶ Bu durum, merkezi yönetim ve toplum arasındaki bağları oluşturan ana esasların ekonomik yaşamla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Devlet ile toplum arasında değişen güç dengelerine sahne olan XV. yüzyılın ikinci yarısı incelendiğinde, güçlü devlet müdahaleciliği ve sert malî uygulamaların sürüklediği bir iktisadî yapı göze çarpmaktadır. İçeride yaşananlar, iktisadî açıdan devletin artan payı ve merkezileşme ekseninde dönerken, dışarıda ise sınırları genişleyen ve artan vergi gelirleri sayesinde merkezi hazinesi zenginleşen bir imparatorluk resmi çizilmekteydi.²⁷

XVI. yüzyıl, Osmanlı Devleti için bozulma ve gevşeme belirtilerinin ortaya çıktığı, kurucusu Osman Bey tarafından atılan sağlam temellerinin sarsılmaya başladığı bir yüzyıl olarak görülmektedir. Bu döneme kadar ihtişamını koruyan, değişimin kaynağı ve sürükleyicisi olan Osmanlı'nın kontrolü kaybetmesi ile dış dünyada yaşanan değişimler ve özellikle Avrupa kaynaklı gelişim, dengeleri Osmanlı İmparatorluğu aleyhine çevirmiştir.²⁸

Ekonomik boyutu ağır basan yenilenme hareketleri, Avrupa'daki yönetim anlayışı ve askerî unsurlar enleminde hızlanarak devam etmiş ve XVI. yüzyılda yön değiştiren para akışıyla birlikte, sermaye birikiminin Avrupa'daki zenginliği arttırmasını sağlamıştır. Bu husustaki en önemli gelişmelerden biri olarak sayılabilecek deniz ticareti; askerî, ekonomik ve siyasî açıdan Avrupa'daki değişime yön vermiştir. McGowan (2000)'a göre, birçok yönden batılı devletlerin lehine gelişen deniz ticareti, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisindeki bölgeler arasında bile yabancı gemiler vasıtasıyla yapılar konuma gelmiştir.²⁹ Eldem (2000), Öztürk ve Yıldırım (2009)'a göre, batılı tüccar ve kâşifler, Avrupa'da meydana gelen

Ansiklopedisi Cilt 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 2006, s. 390.

²⁶ Öner, 2001, s.193.

²⁷ Pamuk, 2003, ss. 45-63.

²⁸ Osmanlı ekonomisinde yaşanan değişim dinamiklerinin XVI. yüzyıldan itibaren batıda yaşanan gelişmelerden büyük ölçüde etkilendiği ve bu etkilenmenin Avrupa'nın Sanayi Devrimi'ne geçtiği XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru artış gösterdiği öne sürülmektedir. Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 5.

²⁹ Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914**, (Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert), çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 847.

zenginliğin oluşması hususunda büyük rol oynamıştır.³⁰ Ümit Burnu üzerinden Hint Okyanusu vasıtasıyla oluşan ticaret yolu, Avrupa ile doğu ülkeleri arasındaki bağlantıyı sağlamaya başlayınca, Osmanlı önlem olarak, batılı ülkelere imtiyazlar sağlayarak Akdeniz ticaretini canlı tutabilmiştir.³¹ Zenginliğin el değiştirmesinde etkili olan ticaret, yeni pazarların ve kentlerin Avrupalı tüccarlara açılmasıyla gelişmiştir. Böylece deniz taşımacılığının etkisiyle ulaşılabilir olan kentlerdeki üretimin Avrupa'ya kaymasıyla, ekonomik ve sosyal açıdan gelişen Avrupa, siyasî olarak gücüne güç katmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ise, modern bir yapının oluşum aşamaları içerisinde süratle ilerleyen Avrupa karşısında, eski yapısını koruyan bir yol izlemiştir.

Ekonomisi kendi kendine yeterli olma prensibine dayalı olan Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasî ve askerî çalkantılar, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yaşanan malî sıkıntılarla birleşince; sürdürülen refah güdümlü politikaların başarı getirmeyeceği anlaşılmıştır. Karaman (2009), bu yüzyılın sonlarında başlayan yönetsel sorunların temelindeki olguyu, merkezi otoritenin etkisini hızla yitirmeye başlaması olarak tanımlamıştır.³² Öner (2001), Osmanlı'nın bu süreçte yaşadığı sorunları şu şekilde açıklamıştır.

*Osmanlı ekonomisinde XVI. Yüzyılın sonundan itibaren başlayan olumsuzluklar; gittikçe artan askerî harcamalar, mevacip, padişah değişikliklerinde verilen cülus bahşişleri, savaş giderleri, devlet kadrolarındaki artış, toprak kayıplarının sebep olduğu gelir düşüklüğü, üretimde yeni teknolojilerin kullanılamaması, isyanlar, eşkıyalık, güçlenen ayanlar, yolsuzluklar ve şehre göç vb. sebepler zaman zaman malî bunalımlara yol açmaktadır.*³³

³⁰ Batı Avrupa'nın modernleşme süreci çerçevesinde ticaretin denizasırlı bölgelere yayılması, sermayenin merkantilist girişimci sınıfı elinde birikmesi, parça başı üretim sisteminin yayılması ve iç pazardaki dikey bütünleşmenin artması, burjuvazinin doğması ve tarımda verimin artması gibi ekonomik dönüşümler geçirmesi etkili olmuştur. Osmanlı'nın modernite öncesi sistemin dinamikleri arasında işlemesi bu gelişmelere uzak olması bağlamında gösterilmektedir. Eldem, 2000, s. 14; XVI. yüzyıldan itibaren dünyada deniz ticaretinin hızla gelişmesi ve Avrupalı kâşiflerin yenedünyaları keşfetmesi Avrupa'ya zenginliğin yolunu açmıştır. Serdar Öztürk ve Fatih Yıldırım, "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 10, Sayı 2, 2009, s. 146.

³¹ Numan Elibol, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1, 2005, s. 62.

³² Kamil Kıvanç Karaman, "Decentralized Coercion and Self-restraint in provincial taxation: The Ottoman Empire, 15th–16th Centuries", **Journal of Economic Behavior and Organization**, Cilt 71, Sayı 3, 2009, s. 699.

³³ Öner, 2001, s. 199.

Avrupa, XVI. yüzyıl boyunca yaygınlaşan ateşli silahlar ve hızla gelişen savaş teknolojileri sayesinde askerî alanda oldukça ilerlemiştir. Diğer taraftan, Osmanlı Devleti bu alandaki teknolojik gelişmeleri izleyememiştir. Böylece, fetih gelirleri ve ganimetlerin yerini, malî açıdan ağır yük getiren savaş dönemleri almıştır. Uzun süren ve yenilgiyle sonuçlanan savaşların getirdiği malî sıkıntılar, Osmanlı ekonomisine darbe üstüne darbe vurmuştur. Tabakoğlu (1985)'na göre bunun en önemli nedenleri arasında, tarımsal toprakların ve maden ocakları gibi çeşitli işletmelerin savaş alanı içerisinde kalması ve savaşların bütçe üzerinde daha da ağır bir yük oluşturması yer almaktadır.³⁴

Askerî açıdan güçlenen Avrupa ülkelerinin sömürgeleri üzerinden sağladıkları ticarî akım, Akdeniz ticaretini ve savaşların engellediği İpek yolu ticaretini yıpratmış; dolayısıyla Osmanlı ticareti zarar görmüştür. Zaferle sonuçlanan savaşların ardından ganimetle dönen ordunun seferden dönmesini büyük bir heyecanla bekleyen esnaf ve tüccarların işlerinin iyice sıkıntıya sokan bu durum karşısında, toplumun merkezi yönetimle ilişkileri de bu durumdan zarar görmüştür. Bunların yanında, gelirlerin azaldığı ve giderlerin karşılanamadığı Osmanlı bütçesinin içerisinde bulunduğu finansman ihtiyacı, ancak vergilerin artırılması veya ek vergiler konulması ile karşılanabilecek duruma gelmiştir. Bu bağlamda, vergi yükü artan halk ve mevacip adı altında askerî kesime aktarılan ödemelerin, bütçe üzerindeki artan payı ekonomiyi içeriden zorlamıştır. Ekonomik ve siyasî açıdan birbiriyle bağlantılı bu sürecin sürüklediği güvensizlik ortamı, Osmanlı toplumu ve zayıflayan yönetim arasındaki bağların iyice gerilmesine yol açmıştır.

Malî sıkıntılar, tarım kesiminde yaşanan değişimle birlikte bozulan toprak sistemi ve finansman ihtiyacının hat safhaya vardığı savaş yenilgileri, Osmanlı İmparatorluğu'nu her açıdan yıpratın bir ortamın temellerini atmıştır. Yönetim açısından yaşanan bu dış baskıların sosyal sıkıntılara yol açması pek uzun sürmemiştir. Gelir sıkıntısı çeken devletin başvurduğu vergi artışları nedeniyle vergi yükü ağırlaşın halk arasında başlayan huzursuzluk, merkezi yönetimin zayıflamasına ve denetim boşluğu oluşmasına yol açmıştır. İçeride yaşanan sıkıntıların kaynağı olarak gösterilen merkezi otorite boşluğu ve tımar sisteminin çözülmesi, başta gelişen dünya ticareti

³⁴ Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985, s. 208.

olmak üzere ekonomik ve siyasî dış etmenlerle birlikte oluşan iktisadî çalkantılar, Osmanlı Devleti'ni malî bunalıma sürüklemiştir.³⁵

XVII. yüzyıl Avrupası için büyük önem taşıyan deniz aşırı ticaret ve sömürgeler, kâr ve sermaye birikimine kaynak oluşturmuştur. Ticarî ve askerî açıdan hayati öneme sahip olan denizler, Avrupa ile Osmanlı Devleti arasında daima çekişmelere sahne olmuştur. Cevdet Paşa, bu hususta bazı değerlendirmeler yapmıştır.

*Bir memleketin yükselişi, ticarî dengenin kendisinden yana olmasına bağlıdır. Ticaretin en büyük mecrası deniz olduğundan ticaret gemilerinin arttırılması bahis konusu oldu. Bir devletin denizci devlet olması, deniz ticaretinin artmasıyla mümkündü. Ticaret gemileri çoğalırsa burada çalışanları harp gemilerinde kullanmak kolay olacaktı. Vaktiyle Osmanlı Devleti'nin deniz kuvveti bütün Avrupa devletlerinin üstünde idi. Fakat zamanla tüccar gemiciliği zaafa uğradığından deniz kuvveti de geri kalmıştı.*³⁶

Avrupa'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti'nin ekonomik düzeni açısından önemli olan tımar düzeni iyiden iyiye çözülmüş; vergi sistemi farklılaştırılmış; sosyo-ekonomik yapılar ve bunlara bağlı olarak şekillenen güç dengeleri değişim göstermiştir. Ticaretin önemli olduğu ve ticaret yollarının değiştiği genel konjonktürde, merkantilist politikalardan uzak olan Osmanlı yöneticileri, ticareti desteklemiş ve yabancı tüccarlara aşırı ayrıcalıklar tanımıştır.³⁷ XVII. yüzyılda içeride ve dışarıda yaşanan gelişmeler sonucunda ekonomik, toplumsal ve yönetsel açıdan sıkıntılar artarken, dönemin önemli olgularının başında gelen dış ticaret, Osmanlı ekonomisini sıkıntıya uğratacak bütçe açıklarına yol açan önemli unsurlar arasında yer almıştır.³⁸

³⁵ Değer Alper ve Adem Anbar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Borçlanmada Kullandığı Yöntem ve Araçlar", **Maliye Finans Yazıları**, Cilt 24, Sayı 87, 2010, s. 32; Gürsu Galip Gürsakar, "Osmanlı ve Büyük Güçlerin Askeri Harcamalarına Karşılaştırmalı Bir Bakış (1840-1900)", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 4, Sayı 7, 2010, s. 117; Öner, 2001, s. 202; Murat Şeker, "Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 8, Sayı 2, 2007, s. 119; Binhan Elif Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğunu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", **Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı 4, 2002, ss. 187-188, 192.

³⁶ Ahmet Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, 1. Cilt, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011a, s. 375.

³⁷ Şevket Pamuk, **Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010a, ss. 139, 162-167.

³⁸ Adem Anbar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914", **Maliye Finans Yazıları**, Cilt 23, Sayı 84, 2009, ss. 18, 20.

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa’da yaşanan gelişmelerin gölgesinde, birtakım iç ve dış etkenlerin sürüklediği yıpratıcı bir sürece itilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu karşısında zafer elde etmek amacıyla planlar yapan Avrupalı devletler, Kutsal İttifak adı altında birleşmişlerdir. 1683-1699 yılları, Osmanlı ile Kutsal İttifak arasında yapılan savaşlara sahne olmuştur. Bu süreç, 26 Ocak 1699 yılında Osmanlı Devleti ve Kutsal İttifak Devletleri arasında imzalanan Karlofça Antlaşması’yla sona ermiştir. Bu antlaşma, on altı yıl süren askerî mücadeleyi sonlandıran bir barış antlaşması olmasının yanı sıra, yoğun müzakereler sonunda Osmanlı’nın ilk defa toprak kaybettiği antlaşma olarak tarihe geçmiştir. Zaferlerden uzak geçen savaş yılları neticesinde, Avrupa üzerindeki Osmanlı nüfuzu giderek zayıflamış; Balkanlar ve Macaristan üzerindeki Osmanlı egemenliği büyük zarar görmüş ve Osmanlı gerileme dönemine girmiştir.³⁹ XVII. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı Devleti için hem silahlar hem de diplomatların gölgesinde geçen yenilgi yılları olarak dünya tarihi açısından oldukça önemli bir dönüm noktasıdır.⁴⁰

Avrupalı devletler ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, XVIII. yüzyıla gelindiğinde imzalanan barış antlaşmaları ve buna bağlı olarak gelişen ticarî ilişkiler sebebiyle artış göstermiştir.⁴¹ Siyasî ve askerî alanda yakaladığı başarı eğilimini ekonomik açıdan da sürdürmeyi hedefleyen Avrupa karşısında, klasik yöntemlerin aşılması gerektiği hususundaki çabalar, Osmanlı toplum ve siyasî hayatında önemli yer etmiştir.⁴² İç ticaret, ülkeye gelen zenginliğin artış göstermesiyle paralel olarak gelişme göstermiş, dış ticaret ise kendine yeterli olma prensibiyle işleyen muazzam büyüklükte bir ekonomi açısından önem verilmeyen ekonomik unsurlar arasında yer almıştır. XVIII. yüzyıl iktisadî anlamda Osmanlı dış ticareti bakımından daha yoğun bir ortam oluşmasına yol açmıştır. Avrupa’da yaşanan sanayi atılımları, dış ticarete

³⁹ Karlofça Antlaşması sonucunda Macaristan, Transilvanya’nın büyük bir kısmı, Mora ve Dalmaçya kıyıları, Podolya ve Ukrayna toprakları kaybedilmiştir. Büyük toprak kayıplarının yanı sıra, bu antlaşmanın tarihsel açıdan belki de çok fazla ön plana çıkartılmayan yanı da Osmanlı’nın artık son derece güç ve güç olduğu kadar da yıpratıcı bir diplomatik süreç içine girmesidir. Öyle ki, diplomatik alışkanlıklarını bir kenara bırakmak suretiyle, Avrupa’daki dengeleri gözeterek gelişen uluslararası hukukun kurallarına uygun bir biçimde bu antlaşmayı imzalamıştır. Oral Sander, **Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine bir Deneme**, İmge Yayınevi, Ankara, 2000, s. 130.

⁴⁰ Johann Wilhelm Zinkeisen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Cilt 5**, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011b, s. 146.

⁴¹ Elibol, 2005, s. 62.

⁴² Özkan Ünal, **Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Osmanlı-Alman Ekonomik İlişkileri (1856-1914)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2009, s. 15.

konu olan malların ve dış ticaretten sağlanan vergi gelirlerinin akım yönünü giderek değiştirmiş; batılı ülkelerdeki sermaye birikiminin temellerini oluşturmaya başlamıştır.⁴³

Karaman ve Pamuk (2013)'a göre, Avrupa devletlerinin çoğunda merkezi hazine gelirleri XVII. ve özellikle XVIII. yüzyıllarda keskin bir artış göstermiştir ve bu durum devletlerarası güç dengelerinin tarihsel süreçte yaşadığı dönüşümler ile oldukça tutarlıdır. XVI. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar geçen dönem incelendiğinde, toplam merkezi vergi gelirleri açısından en çarpıcı değişim 60 kat artışla İngiltere'de yaşanmıştır. Aynı dönem incelendiği zaman, vergi gelirlerinin Fransa'da 15 kat, Hollanda'da 4 kat ve Avusturya'da 20 kat artış gösterdiği görülmüştür.⁴⁴

Giderek zenginleşen Avrupalı devletler, sermaye birikiminde yaşanan artışın etkisiyle iktisadî, siyasî ve askerî açıdan güçlenmiştir. Bu durumun aksine, Osmanlı Devleti'nde yaşanan toprak kayıplarının yanı sıra; toplumsal, iktisadî ve siyasî sorunlar gün geçtikçe içerisinden çıkılmaz bir hal almış; askerî açıdan iyice zayıflayan Osmanlı hem İmparatorluk sınırları içerisinde hem de Avrupa üzerinde ağır güç kayıpları yaşamıştır.⁴⁵ Böylece, batılı güçler, Osmanlı Devleti karşısında kendi politikalarını rahatça uygulayabilme ve tasarruflarını gerçekleştirebilme amacına yönelmişlerdir.⁴⁶ Kısacası Osmanlı, çok yönlü Avrupa nüfuzuyla karşı karşıya kalmıştır.⁴⁷

⁴³ Şeker, 2007, s. 118.

⁴⁴ Kamil Kıvanç Karaman ve Şevket Pamuk, "Different Paths to the Modern State in Europe: The Interaction Between Warfare, Economic Structure, and Political Regime", **American Political Science Review**, Cilt 107, Sayı 3, 2013, ss. 604-605.

⁴⁵ 1798-1922 arası olarak kabul edilen 19. yüzyılda, toprak kayıpları devam etmekte; ülke küçülmemekte; devlet adamları iktidar ve vergi gelirleri yüzünden mücadele etmekte; uluslararası ekonomi büyük önem kazanmaktaydı. Birçok alanda olumsuzluğun yaşandığı Osmanlı açısından toprak kayıplarına yol açan unsurlar karmaşık bir hal almış, savaşların yanına iç isyanlar da eklenmişti. Devletin siyasal hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşanan yeni oluşumlar durumu iyice zorlaştırmaktaydı. Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 95-96.

⁴⁶ XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin coğrafi durumu ve ekonomik zenginliği, emperyalist Avrupalı büyük devletlerin saldırılarına ve dolayısıyla Osmanlı'yı parçalamaya yönelik politikalar gütmelerine sebep olmuştur. İngiltere'nin Hindistan'a giden yolları kontrol altına alma çabası, Rusya'nın Asya ile Kafkaslara sarkma ve Akdeniz'e çıkma isteği, Ortodoksların Ruslar ve Katoliklerin Fransızlar tarafından korunması girişimleri sonucunda oluşan milliyetçi ayaklanmalar bunların en önemlileri arasındadır. İsmail Yıldırım, "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine bir Değerlendirme (1838-1918)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 11, Sayı 2, 2001, s. 314.

⁴⁷ Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi**, çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979, ss. 24-25.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğiyle birlikte yaşanan değişim ve gelişmeler sonucu dünya, ekonomik açıdan hızlı bir bütünleşme sürecine girmiştir. Batılı ekonomilerin gelişimi bakımından temel oluşturan sermaye birikimi ve biriken sermayenin dünya çapında artan işlerliği daha önce hiç olmadığı kadar güç kazanmıştır. Böylece dünya finansal tarihi açısından büyük önem taşıyan dış borçlar, dünya ekonomisinin geleceğini şekillendirme görevini üstlenmeye başlamıştır.⁴⁸

1.2. OSMANLI DEVLETİ MALİYESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren, maliye yönetiminin bilincinde sistemli bir malî teşkilat ve malî idare yapısı oluşturulmuştur. Malî açıdan kuvvetli bir merkezi devlet yapısının, ekonomik açıdan sağlam temelleri olan bir cihan imparatorluğu için önemli olduğu düşünülmüştür. Malî sistemin yapı taşı olan gelirler sayesinde, siyasî ve askerî durum büyük önem taşımaktaydı. Kazanılan savaşlar ve sonrasında elde edilen gelirlerin en önemli payı oluşturmasıyla; Osmanlı ekonomisi yapısal sorunlardan ancak XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzak kalabilmiştir. 1645 yılında patlak veren Girit savaşıyla başlayan dönem, hem Osmanlı malî sistemi hem de savaşların niteliği bakımından bir dönüm noktası olmuştur. 1669 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması ile sonuçlanan savaşlar silsilesi, Osmanlı Devleti'ni malî açıdan olumsuz etkilemiştir.⁴⁹

Sonuçları her ne olursa olsun, savaşların öncesinde yapılması gereken sefer hazırlıkları ve sefer sırasında gereken finansman ihtiyacı, hazine için her zaman büyük bir yük olmuştur. Binlerce kişiden oluşan orduya, savaşın sona ermesiyle birlikte geri dönüş sürecinde yapılan lojistik harcamaları da, malî açıdan büyük yük getirmiştir. Kısa ve uzun vadede, bütçe üzerinde baskıları artan ordu ve savaş harcamaları, giderek maliye üzerinde yıkım etkisi oluşturmuştur. Bu bağlamda, devlet bütçesini etkileyen en önemli unsur olarak ordu ve savaşlar gösterilmektedir⁵⁰. Zaman içerisinde savaşların nitelikleri kadar, giderlerini karşılamak için başvuru kaynakların değişimi de söz konusu olmuştur. İlk başlarda toplanan vergiler ile karşılanan savaş

⁴⁸ Mehmet Hakan Sağlam, **Osmanlı Borç Yönetimi Düyun-ı Umumiyye 1879-1891 Takım I Cilt I**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s. 9.

⁴⁹ Cezar, 1986, s. 32.

⁵⁰ İnalçık, 2011, s. 160.

giderleri, daha sonraları iç borçlanma ve en nihayetinde ise dış borçlanma ile karşılanır olmuştur. Zafer elde edilen savaşların ardından toplanan ganimet ve elde edilen topraklardan kazanılacak olan vergi gelirleri, savaş giderlerini fazlasıyla karşılanmıştır. Ancak savaşların zafer yerine yenilgi ile sonuçlanmaya başlaması üzerine, askerî ve siyasî kayıpların yanında malî açıdan da hezimete dönüşmekte olan bir tablo ortaya çıkmıştır.

Bu noktada, vurgulanması gereken bir husus önümüze çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik bunalım sürecini sadece savaşlara dayandırmak tek yanlı bir yaklaşım olarak görülebilir. Ekonominin zayıflamasını, savaş giderleri ve gelirleri arasındaki dengesizlikler açısından incelemek daha doğru ve yerinde olacaktır. Aslında ekonominin bağlantılı olduğu tüm alanlar incelenmeli ve malî yapıyı olumsuz etkileyen ilişkiler çoklu eksenle gözden geçirilmelidir. Ancak bu şekilde doğru etkileşim ağı sistemi tam anlamıyla gözler önüne serilebilecek; altında yatan sebepler gün ışığına çıkartılabilecektir.

İktisadi anlamda tarihsel olarak analiz edilmesi gereken neden-sonuç ilişkileri, savaşların getirdiği malî etkilerin incelenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Böylece ekonominin bileşenleri arasında ne denli bir ilişkiler ağı olduğu görülebilecektir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren militer bir yapı içerisinde gelişim göstermesi, ekonomik ve askerî unsurların, diplomasi olgusuna göre daha ön planda olmasına yol açmıştır.⁵¹ XVII. yüzyılın sonlarına kadar devam eden süreçte, askerî açıdan güçlü bir yapıya sahip Osmanlı İmparatorluğu için kazanılan savaşlar sadece toprak ve gelir getirmemiş; aynı zamanda itibar ve siyasî güç kazandırmıştır. XVII. yüzyılın sonlarında başlayan süreç içerisinde gerçekleşen savaş yenilgileri ve toprak kayıpları, ekonomik açıdan büyük sorunlara neden olmuş; siyasî ve politik unsurları şekillendirmiştir. Kazanılan zaferlerin gölgesinde, savaş güdümlü olarak

⁵¹ Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerine baktığımızda, modern anlamda veya XVIII. yüzyılda görülen diplomasiyi kullanmadığı görülmektedir. Ancak bu, Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde diplomasiyi kullanmadığı anlamına gelmemelidir. Bir kere, kurulduğu yer itibarıyla karşısında Bizans İmparatorluğu vardır ve Bizans'ın ihtiyacı olan paralı askerlik, at yetiştiriciliği ve kölelik müessesesinin Osmanlı'da elde tutulması sonucu bir takım diplomatik ilişkilerin kurulması doğaldır. Timuçin Kodaman ve Ekrem Yaşar Akçay, "Kuruluştan Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye'ye Bıraktığı Miras", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 22, 2010, s. 80.

uygulanan politikalar, yenilgilerin yaşanmasıyla birlikte diplomasi güdümlü hale gelmiştir.⁵²

Siyasetin değişen yüzü ile birlikte, devletlerarası ilişkilerde kullanılan stratejiler de değişim göstermeye başlamıştır. Savaş odaklı yapıdan, politik perspektife dönen yönetim anlayışı, malî alanda değişimlere yol açmıştır. Osmanlı iktisadî yapısı göz önüne alındığında, malî unsurlar bakımından kurumların rolü yadsınamaz derecede hayati öneme sahiptir. Dönemin şartlarına ve kurumların işleyişine göre sistemin değişim göstermesi önemli olmuştur; ancak daha da önemlisi şartlara uygunluğun ne kadar faydalı olduğu sorunsalıdır. Devletlerin birbirleri ile olan yakın ilişkileri dünya çapında bir etkileşim ağı kurmuş, dünya genelindeki ekonomik şartlara uyum sağlayabilen kurumların varlığı, ülke ekonomilerinin gelişimine olumlu katkılar sağlayabilme hususunda hayati rol oynar hale gelmiştir.⁵³

Pamuk (2004a), bürokratik ve tarımsal olarak tanımladığı Osmanlı İmparatorluğu'nda, kurumların ve uyguladıkları politikaların, çoğunlukla merkezi yönetimin önceliklerine dayalı olarak şekillendiklerini ifade etmiştir. Osmanlı Devleti, konjonktürel dalgalanmalar sonucu oluşan değişiklikleri temel alarak malî, finansal ve parasal kurumlara uyum sağlayabilmek amacıyla hatırı sayılır derecede esneklik göstermiştir. Osmanlı'daki finansal, mali ve parasal kurumların yaşadıkları uzun dönemli değişimleri inceleyen Pamuk'a göre bu kurumlar, izledikleri geleneksel yapı çerçevesinde Avrupa'daki gelişmeleri takip etmedikleri için yeterince gelişim gösterememiştir. Ancak, XIX. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa ile Osmanlı arasında yoğunlaşan etkileşim sayesinde kurumsal değişim hızlanmıştır. I. Dünya Savaşı'na kadar devam eden bu süreçte, vergiler merkezileştirilmiş ve toplanan vergi gelirlerinde artışlar yaşanmıştır.⁵⁴ Pamuk (2007), Osmanlı ekonomisinde yaşanan kurumsal değişim süreci ve yabancı yatırımların önemli etkenler olduğunu öne sürmüştür:

⁵² XIV. yüzyılla birlikte, gerek Osmanlı Devleti'nde ve gerekse Avrupa'da, imparatorluğun varlığını sürdürmesinin, yalnız askerî yeteneklerine değil, aynı zamanda Avrupa'nın büyük devletleriyle ilişkilerinde diplomasiyi etkin bir biçimde kullanarak, amaçlarını diplomatik araçlarla da gerçekleştirmesine dayandığı anlaşılmaya başlandı. XIV. yüzyılın son on yılına kadar, uluslararası politikanın özel niteliği devletin dış ilişkilerinde askerlerin etkisinin azalması sonucunu doğurmuştur. Sander, 2000, ss. 152–153.

⁵³ Eliana Balla ve Noel D. Johnson, "Fiscal Crisis and Institutional Change in the Ottoman Empire and France", **The Journal of Economic History**, Cilt: 69, Sayı: 3, 2009, ss. 809-810.

⁵⁴ Şevket Pamuk, "The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600–1914", **Financial History Review**, Cilt 11, Sayı 1, 2004a, ss. 30-32.

*Tanzimat öncesi ve sonrasındaki kurumsal değişikliklerin XIX. yüzyıl boyunca ekonomi üzerinde önemli sonuçları olduğu yargısına katılıyoruz. Bunun yanı sıra, açık ekonomi koşullarında tarım ağırlıklı bir ekonominin giderek ihracata yönelmesinin ve bu modelin dolaysız yabancı sermaye yatırımlarıyla desteklenmesinin de önemli katkısı olduğunu dikkate almak gerekir. Bu dönemde Güneydoğu Avrupa ve Ortadoğu bölgelerindeki diğer ekonomiler de benzer bir büyüme eğilimi göstermiştir. Ancak Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde yaşanan gelir artışları daha hızlı olduğu için, ortalama gelirler arasındaki fark XIX. yüzyıl boyunca artmaya devam etmiştir.*⁵⁵

XVI. yüzyıl Osmanlı maliye sistemi, karmaşık ve merkezci olmayan bir yapıya sahiptir. Birbirlerini tamamlayıcı özelliğe sahip iki sistem olan tımar ve iltizam ağırlıklı işleyen Osmanlı maliyesi, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda merkezci yapıdan daha da uzaklaşmıştır. Ancak bu durum, yönetim ile Osmanlı ekonomik düzeni açısından hayati öneme sahip olan tarımla uğraşan kesim arasındaki bağların zayıflamasına yol açmıştır.⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu malî yapısı, hazine ile özdeşleştirilebilir. Osmanlı maliyesi, kuruluşundan III. Selim dönemine (1789-1807) kadar Birun adı verilen dış hazine ve Enderun adı verilen iç hazineden oluşmaktadır. XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Hazîne-i Âmire olarak adlandırılan tek hazine sistemiyle devlet gelirleri toplanmış ve gerekli harcamalar yapılmıştır.⁵⁷ Padişahlara ait iç hazine, devlet hazinesinin kredi ihtiyaçlarını karşılamak gibi önemli bir görevi yerine getirmiş ve böylece kamu borçlanmalarını önleyici bir rol üstlenmiştir.⁵⁸

Merkezi hazine olarak da adlandırılan Hazîne-i Âmire' ye nereden ne kadar gelir intikal ettiği ve bu gelirlerin malî yıl içerisinde nerelere sarf edildiği devletin tek bütçe olgusunu oluşturmaktadır. Sahillioğlu (1967), Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemine kadar modern anlamda bir bütçeye sahip olmadığını belirtmiştir.⁵⁹ Modern anlamda bir bütçenin olmamasının yanı sıra, yazarın ortaya koyduğu bir başka önemli nokta ise, gelir ve giderlerin farklı takvim sistemlerine göre düzenlenmesiyle oluşan

⁵⁵ Şevket Pamuk, "Dünyada ve Türkiye'de İktisadi Büyüme (1820–2005)", **Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2007, s. 15.

⁵⁶ Balla ve Johnson, 2009, ss. 813-814.

⁵⁷ Osmanlı Devleti'nde dış hazinenin yanında bir de iç hazine vardı. Fakat bu hazine, resmi bir devlet hazinesi durumunda olmayıp, saray teşkilatı içerisinde yer alır ve doğrudan padişahın özel ve kişisel masrafları için tahsis olunan gelirleri tahsil ederek, gerekli masrafları görürdü. Padişahların iç hazine kaynaklarından devlet hazinesine borç verip, desteklemeleri Osmanlı malî tarihinde sık görülen olaylardandı. Halil Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 27, Sayı 1-2, 1967, s. 94. Enderun yani iç hazine yedek hazine durumunda olduğu için bu dönem tek hazineli dönem olarak kabul edilirdi. Öner, 2001, s. 162.

⁵⁸ Genç, 2013, s. 186.

⁵⁹ Sahillioğlu, 1967, ss. 73-79.

sorunlardır. Gelirlerin güneş takvimine, giderlerin ise ay takvimine göre toplanması gelir-gider dengesi üzerinde uyumsuzluk oluşturmıştır. Güneş takvimi her yıl 11 gün daha uzun sürdüğünden dolayı, yaklaşık 33 yılda 1 kayıp yıl oluşmaktadır. Sahillioğlu (1967) bu kayıp yılı “sıvış yılı” olarak tanımlamıştır.

Hazîne-i Âmire, genel anlamda büyük bir hazine olarak görülmemiştir; çünkü İmparatorluk içerisinde teşekkül eden gelirlerin ancak bir kısmı bu hazineye aktarılmıştır.⁶⁰ Havâss-ı Hümâyûn adı verilen bu gelirler; sultan, hanedan mensupları, vezirler ve üst düzey devlet memurlarının yıllık gelirleri yüksek olan şahsi mülkleri, arazileri ve dirliklerini kapsamıştır.⁶¹

Hazine sistemi ise, yapısal değişimlerin yaşandığı III. Selim dönemine kadar, merkezi hazine ile bağdaştırılmaktadır. Merkezi hazine, tımar sistemi ve padişah hazinesi, klasik dönem Osmanlı malî sisteminin önemli unsurlarıdır. Sistemin işleyişi açısından en önemli olgu, dengeli bir yönetim anlayışı ve bu dengenin ne olursa olsun korunması gerekliliğidir.⁶²

Yenilenme ve yapılanma odaklı yönetim anlayışının hâkim olduğu III. Selim zamanında, iç ve dış hazinelerin yanı sıra üç tane daha hazine kurularak toplam hazine sayısı dörde çıkarılması suretiyle, maliye sisteminde de yapısal değişimler yaşanmıştır. İlk müstakil hazine olma özelliğini taşıyan ve 1793 yılında kurulan İrad-ı Cedid Hazinesi, 1795 yılında kurulan Zahirî Hazinesi ve 1805 yılında kurulan Tersane-i Âmire Hazinesi III. Selim döneminde kurulmuştur.

İrad-ı Cedid Hazinesi, 1 Mart 1793 tarihli bir kanunname ile askerî giderlerin ve özellikle çıkabilecek savaşların finansmanı için özel ve ayrı bir fon oluşturulmak amacıyla kurulmuştur. Bu bağlamda, böyle bir fonun oluşturulması savaşların finansman ihtiyacının rahatça karşılanabilmesine olanak veren yeni bir maliye politikasının ortaya çıkması anlamına gelmiştir.⁶³

⁶⁰ Ülkenin arazi ve nüfus büyüklüğüne ve ülke içinde gerçekleşen her türlü malî yükümlülük ve bunların sonucunda oluşması gereken toplam vergi hasılatına göre Hazîne-i Âmire büyük bir hazine sayılmazdı. Bu hazineye ülke içinde oluşan ve tahsili gereken tüm malî gelirler girmez, yalnız Havâss-ı Hümâyûn adı verilen yerlerden tahsil olunan gelirler intikal ederdi. Cezar, 1986, s. 28.

⁶¹ Cengiz Orhonlu ve Nejat Göyünç, “Has”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 16**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1997, s. 268.

⁶² Osmanlı malî sistemi, ayaklarını merkezi hazine, tımar alanları ve padişah hazinesinin oluşturduğu bir sacayağı üzerine oturtmuştu. Sistemin iyi çalışabilmesi için ise bu üç öge arasında hassas bir denge oluşturulmuştur. Osmanlı maliyesinde herhangi bir sıkıntı baş gösterdiğinde, bu üç ögenin sistem içindeki rol ve ağırlıkları ile küçük oynamalarla sıkıntılar geçirilebiliyor ve denge yeniden kuruluyordu. Cezar, 1986, ss. 28-29.

⁶³ Cezar, 1986, s. 156; Öner, 2001, s. 164.

1.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE İÇ BORÇLANMA

XIV. ve XIX. yüzyıllar arasında birçok devlet, iktisadî açıdan aynı sorunlarla karşılaşmış; iktisadî politikalarını tasarlarken bu sorunların çözümüne yönelik kaygıları ön plana çıkarmıştır.⁶⁴ Bu sorunların en başında, kentlerin iâşe sorunu gelmekteydi. Aslına bakılırsa, iktisadî anlamda sorun her ne olursa olsun çözüme kavuşturulması gereken en önemli unsur, finansman ihtiyacının giderilmesi olmuştur. Benzer şekilde Osmanlı Devleti, iktisadî şartlar ve sorunlar bakımından; kentlerin ve askerî teşkilatın iâşesinin sağlanmasıyla ilgili iktisadî politikalar üretmiştir. Akkuş (2009) ve Tabakoğlu (2005b)'na göre, bu amaçlar doğrultusunda, toprak mülkiyetinin devlet kontrolünde olması ve başlıca gelir kaynağı olan tarımsal üretimin Tımar sistemi çerçevesinde kontrol edilmesi; ekonomi ve maliyenin temellerini oluşturmaktaydı.⁶⁵ Bu etkileşim içerisinde büyük önem arz eden vergi düzeninin⁶⁶ temel kaynağı tarımsal üretim, kullanım yeri ise çoğunlukla askerî teşkilatlanmanın finansmanı olmuştur.⁶⁷

XVI. yüzyılın sonlarına kadar son derece refah içerisinde olan Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın başlarından itibaren ekonomik ve malî açıdan zorluklar yaşamaya başlamıştır. Uzun süren savaşlar neticesinde artan iâşe problemleri ve merkezi yönetime aktarılan vergi gelirlerinin yetersizliği, bütçe giderlerinin artmasına yol açmıştır. Böylece, artan giderleri karşılamak amacıyla sürdürülen kaynak arayışları neticesinde, borçlanma yoluna başvurulmuştur.⁶⁸ Savaş giderlerinin finansmanı için

⁶⁴ Pamuk, 2003, ss. 10-13.

⁶⁵ Yakup Akkuş, "Osmanlı ve Avrupa'nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları**, 52. Seri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü, İstanbul, 2009, s. 111; Ziraî faaliyetlere hâkim bir sistem olan Tımar düzeninde, ziraî kesimden elde edilen gelirler, söz konusu toprakları gözetken ve denetleyen, savaş zamanı ise savaşa katılan devlet memurlarına yani sipahilere tahsis edilmektedir. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı", **İktisat Tarihi**, Kitabevi, İstanbul, 2005b, s. 214.

⁶⁶ Osmanlı Devleti'nde vergi düzeni temel anlamda Tımar Sistemi çerçevesinde düzenlenmiş ve üç gruba ayrılmıştır: Birinci grup vergiler, ürün üzerinden "harac-ı mukaseme (oranlı)", ikinci grup vergiler toprak üzerinden "harac-ı muvazzaf (maktu)" ve üçüncü grup vergiler ise kişi üzerinden alınan vergilerdir. Abdurrahman Vefik Sayın, **Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**, çev. F. Hakan Özkan, Maliye Bakanlığı APKK Başkanlığı, Ankara, 1999, s. 52; Akkuş, 2009, s. 111; Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 204-206.

⁶⁷ Çakır, 2001, s. 281.

⁶⁸ Tabakoğlu, 2005b, s. 213; Balla ve Johnson, 2009, ss. 818-819.

tercih edilen borçlanma olgusu, iç ve dış kaynaklardan karşılanmaya çalışılmıştır. Siyasî, ekonomik ve sosyal gelişmelerin yol açtığı gelir yetersizliği ve bütçe açıkları, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren büyümeye başlamış ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde doruğa ulaşmıştır. Bütçe açıklarını gidermek amacına yönelik çabalar, devletin gelir kaynakları üzerindeki denetimlerini arttırmasına; süreç içerisinde yeni iç borçlanma teknikleri arayışlarına ve ekonomide kısa süreli de olsa malî baskıların yaşanmasına yol açmıştır.⁶⁹

Bu bağlamda, iç kaynaklar olarak değerlendirilen bankalar, varlıklı kişiler veya ekonomik kuruluşlardan borçlanmak mümkün olabilmekteydi.⁷⁰ Malî sıkıntıların giderilmesi hususunda, tarihsel öneme sahip en belirgin olgu olarak, başta Galata bankerleri olmak üzere sarraflar, tüccarlar, poliçeciler ve benzer işlerle uğraşan esnaf ön plana çıkmaktadır. Devletin gerek duyduğu finansman ihtiyacının giderilmesi dışında, adeta bir banka gibi hareket eden bu oluşumlar, Osmanlı tarihi boyunca iktisadî hayatın işleyişine de önemli katkılarda bulunmuşlardır.⁷¹

1.3.1. İlk İç Borçlanma

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk iç borçlanma 1683 yılında gerçekleşen İkinci Viyana Kuşatması'nın finansmanı için yapılmıştır. Sefer zamanında masrafları karşılamak için alınan İmdad-ı seferiyye vergisi⁷² olarak da bilinen bu ilk istikraz

⁶⁹ 1770'lerden 1840'lara kadar sık sık yaşanan savaşlar ve girilen reformlar nedeniyle Osmanlı bütçesi büyük açıklar vermeye başlayınca devlet kısmen iç borçlanmaya kısmen de taşışlere başvurmak zorunda kaldı. Özer Ertuna, "Osmanlı ve Türkiye Ekonomilerinin Borç Bunalımı", **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, Sayı 24, 2004, s. 7; Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 98.

⁷⁰ Yılmaz, 2002, s. 187.

⁷¹ Dış borçlanma öncesi dönemde, mevsimsel malî sıkıntılar iç borçlanmayla karşılanıyordu. Galata bankerleri diye bilinene sarraflar ve bazı malî kurumlardan kısa vadeli avans alınıyor veya yüksek faizli iç borçlanmaya gidiliyordu. Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamda banka yoktu, ancak banka işlevi gören sarraflar ve poliçeciler vardı. İstanbul'un fethinden sonra hemen her padişah zamanında Osmanlı parasının birkaç kez vezin ve ayarı düşürülür, eski paralar piyasadan çekilmediğinden veya çekilemediğinden ülkede değişik tür sikke tedavül görürdü. Osmanlı sikkeleri yanı sıra, fetih olunan ülkelerde geçer akçe olan para türleri ve yabancı ülkelerle ticarî ilişkiler sonucu elde edilmiş paralar iç piyasada alım gücüne sahipti. Bu nedenle sarraflık, diğer bir deyişle değişik para türlerini birbirine dönüştürmek ve para bozmakla uğraşan esnaf, çok eski zamanlardan beri Osmanlı topraklarında faaliyet göstermekteydi. Sağlam, 2007, ss. 9-10.

⁷² Zeynel Özlü, "Göynük'e (Bolu) Ait Bazı Gelir ve Giderlerin Tahlili: Avâriz Vergisi", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 19, 2006, s. 387.

mekanizması, 327 milyon akçe olarak gerçekleştirilmiş ve avarız⁷³ benzeri bir varlık vergisi ile karşılanmaya çalışılmıştır. Tabakoğlu (1986) tarafından bir iç borçlanma olarak görülen bu vergi, 1711 Prut seferi için de gündeme getirilmiştir.⁷⁴ Bu süreçte artan savaş giderlerinin yarattığı fon ihtiyacı, borçlanma olgusunu ortaya çıkaran en önemli etmen olarak döneme damgasını vurmuş, malî sıkıntılar savaş gelirlerinde yaşanan azalmayla birlikte darlığa yol açmıştır. Askerî iâşe problemlerinin yanı sıra, merkezi otoritenin etkinliğinin azalması sonucu oluşan siyasî ve toplumsal sorunların eklenmesiyle büyüyen malî sıkıntılar, iç borçlanmaya verilen önemi arttırmıştır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda giderek artan finansman ihtiyacıyla birlikte gelişen malî sıkıntılara bağlı olarak, vergi gelirlerinde yaşanan azalma sonucu; vergi toplama kurumları iç borçlanma amacına yönelmiştir.⁷⁵ İç borçlanma kolay ve hızlı olmalı, istenildiği zaman hazineye destek bulunabilmeliydi.

XIX. yüzyıl ortalarına kadar devletin fon ihtiyacı büyük ölçüde iç borçlanma yolu ile sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti, faiz olgusu ve itibar kaybı olarak görüldüğünden dolayı, devletin malî ihtiyaçları açısından dış borçlanma olgusuna sıcak bakmamıştır. Pamuk (2010b), faizlerle ilgili olarak Osmanlı Devleti maliyesi ve finansal kurumlar açısından bazı değerlendirmelerde bulunmuştur:

*İslam dini açısından yasaklanmış olan faiz olgusunun, kredi ilişkileri üzerinde olumsuz etkiler bıraktığı aşîkârdır. Ancak Osmanlı Devleti'ndeki kredi faaliyetleri göz önüne alındığında söz konusu etkilerin engelleyici boyutlara ulaşmadığı görülmektedir. Osmanlı'daki kredi ve finans kurumları, XVII. yüzyılın sonlarına kadar İslam geleneğine bağlı olarak işlem görmüşlerdir. Bu kurumlardan biri olan para vakıfları sayesinde, Osmanlı'nın faiz olgusuna diğer İslam toplumlarına göre daha esnek bakıldığını görmek mümkündür.*⁷⁶

Finansman ihtiyaçlarını karşılayabilmek için devletin çözüm olarak başvurduğu iç borçlanma uygulamaları çeşitli sistemler yolu ile gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, ilk olarak iltizam sistemi uygulanmaya başlanmıştır. İç borçlanmada

⁷³ Osmanlı maliyesinde bir vergi terimi olan avarız, düzenli olmayan gelirlerin başında gelmiştir. Genellikle savaş zamanlarında ihtiyaç duyulduğu takdirde toplanmıştır. XVII. yüzyılın sonlarında bütçedeki payı oldukça yüksek olmuştur. Halil Sahillioğlu, “Avarız”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 4**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1991, s. 109.

⁷⁴ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisat Tarihinde Enflasyon Meselesi (1300-1750)”, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, 1986, s. 286.

⁷⁵ Pamuk, 2010b, s. 13.

⁷⁶ Pamuk, 2010b, ss. 5-7.

kullanılan sistemlerin değiştirilmesi veya yeni sistemlerin eklenmesi dönemin ekonomik konjonktürüne uyum ve sistemin gereksinimleri karşılama olgusu açısından önemlidir. İltizam sistemi, önce malikâne sistemine daha sonra da esham sistemine dönüştürülmüştür. Devletin başvurduğu diğer yöntemler arasında tağşiş ve kâime uygulamaları ile Galata bankerleri ve sarraflardan sağlanan borçlanmalar gösterilebilmektedir.

1.3.2. İç Borçlanma Sistemleri

Osmanlı Devleti tarafından vergi ve para politikası aracı olarak kullanılan iltizam, malikâne, esham, tağşiş ve kâime sistemleri, devletin iç borçlanmasını hafifleten ikame mekanizmalar biçiminde ekonomik ve toplumsal düzeni etkileyen unsurların başında yer almıştır. Ancak bu sistemler, Genç (2013), Pamuk (2010b), Parvus (2013), Özvar (2003) ve Akyıldız (2003)'e göre kısa ve uzun vadeli iç borçlanma mekanizması olarak da kullanılmıştır.⁷⁷ Bu bağlamda, bu tez çalışması açısından da iç borçlanma sistemleri olarak kabul edilmiştir.

Yukarıda adı geçen iç borçlanma sistemlerini anlayabilmek için öncelikle o dönemde, hem dünyada hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda geçerli olan ekonomik, sosyal ve politik koşulların son derece iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Uygulanan iç borçlanma yöntem ve araçları, hem dünya ve Osmanlı'daki gelişmelerin etkisi ile oluşan ekonomik konjonktürden, hem de Osmanlı Devleti'nin tüm sistemlerinin oluşumunu etkileyen İslami prensiplerden etkilenmiştir.⁷⁸

Osmanlı malî ve askerî tarihinde büyük bir değişimin başlangıcı olarak kabul edilmesi gereken iç borçlanma sistemleriyle birlikte; önceleri devlet tarafından merkezi bütçenin dışında bırakılan gelirler, artık yeni gelir kaynakları olarak görülmeye başlanmıştır.⁷⁹ Bunun en önemli nedeni olarak, Osmanlı maliyesinin öteden beri süregelen savaşlar ve iç karışıklıklar yüzünden içerisinde bulunduğu

⁷⁷ Genç, 2013, ss. 98, 186-187; Pamuk, 2010b, ss. 133-146; Parvus Efendi, 2013, s. 62; Erol Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, Kitabevi, İstanbul, 2003, ss. 17-18, 163; Ali Akyıldız, **Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 36.

⁷⁸ Alper ve Anbar, 2010, s. 28.

⁷⁹ Cezar, 1986, s. 45.

sıkıntılı süreç gösterilebilmektedir. Bu bağlamda devlet adamlarının durumu düzeltebilmek için başvurduğu önlemlerden birisi de iç borçlanmadır.⁸⁰

1.3.2.1. İltizam

İltizam sistemi, devletin en önemli gelir kaynağı olan vergilerin, belirli bir bedel karşılığında devlet tarafından “mültezim” adı verilen kişilere devredilerek toplandığı bir yöntemdir. Osmanlı ekonomisine önemli etkileri olan iltizam sistemi, ilk olarak XV. yüzyılın sonlarına doğru Fatih Sultan Mehmet döneminde Rum Mehmet Paşa tarafından uygulanmıştır. Vergilerin aynı olarak devlet adına toplanması prensibine dayanan iltizam sisteminin ilk örnekleri dikkatle incelendiği zaman, oldukça gelişmiş terminoloji ve mekanizmaları içerisinde barındırdığı görülmektedir.⁸¹ Devlet ile toplum arasındaki denge, iltizam uygulaması ile toplum odaklı bir güçlenmeye yol açarken, yine Fatih döneminde uygulanan ve daha sonra detaylı olarak bahsedilecek olan tağşiş sistemi ise devletin ve hazinenin zenginleşmesine büyük katkı sağlamıştır.

XVI. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı ekonomisi açısından istikrarın yerini bunalıma bırakmaya başladığı bir dönemdir. Bu tarihlerde uzun süren savaşlar ve ticaret yollarının değişmeye başlaması, İmparatorluğun ekonomisini olumsuz etkilemiş ve hazineye nakit para açığına sebep olmuştur. Pamuk (2003 ve 2004a), Osmanlı İmparatorluğu’nun uluslararası ticaret ağları bakımından önemli bir konuma sahip olduğundan bahsetmiştir. Balkanlar ve Karadeniz’den Anadolu, Suriye, Mezopotamya, Mısır Körfezi ve Kuzey Afrika kıyılarının çoğunluğuna kadar uzanan bir bölgede kesişen kıtalararası ticaret yolları bakımından hayati öneme sahip bir noktada bulunan Osmanlı İmparatorluğu açısından bakıldığında, istikrarın bozulması ve coğrafi huzursuzluğun açığa çıkması, devletin konumunu zayıflatmıştır.⁸² XVII. yüzyıla gelindiğinde, devlet, hem askerî hem de malî açıdan etkinliği giderek zayıflayan tımar sistemine göre daha etkin bir yöntem olan iltizam sisteminden daha çok yararlanmaya başlamıştır.⁸³

⁸⁰ Akyıldız, 2003, s. 36.

⁸¹ Genç, 2013, s. 98.

⁸² Pamuk, 2003, ss. 143-145; Pamuk, 2004a, s. 8.

⁸³ Kırar, 1995, s. 183.

Tablo 1: Tımar ve İltizam Sistemi

Osmanlı Devleti'nde Eyalet Yönetimi	
Merkeze Bağlı (Salyânesiz) Eyaletler Tımar sistemi uygulanır	Özel Yönetimli (Salyâneli) Eyaletler İltizam sistemi uygulanır
• Anadolu • Bosna • Budin • Diyarbakır • Ege adaları • Girit • Halep • Kars • Rumeli • Şam • Temeşvar • Trabzon • Van	• Bağdat • Basra • Cezayir • Habeş • Mısır • Trablusgarp • Tunus • Yemen

Kaynak: Ahmet Tabakoğlu, “XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinin Mali Yapısı”, **İktisat Tarihi**, Kitabevi, İstanbul, 2005c, ss. 234-236.

Osmanlı Devleti'nin maliye teşkilâtı, idarî teşkilât açısından hem özerklik hem de sınıflandırma bakımından önemli bir yapıya sahiptir. Eyaletler salyâneli (yıllık maaş) ve salyânesiz olarak ikiye ayrılmıştır. Bu bağlamda, hangi eyaletlerde tımar hangi eyaletlerde iltizam sistemi uygulandığı Tablo 1'de görülmektedir. İlk başlarda belirli yerlerde uygulanmaya başlanan iltizam sistemine verilen önem, gözden çıkarılan tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde de uygulanmaya başlanmasıyla birlikte artmıştır. İltizam sistemiyle oluşturulan vergi akışı ve yeni düzenlemeler, sistemin iç borçlanma amacına yönelik olarak kullanılmasında kolaylık sağlamış; iltizam bir iç borçlanma kurumuna dönüştürülmeye başlanmıştır.

*Malî koşulların bozulması, merkezi devletin iltizam sistemini iç borçlanma amacıyla kullanma eğilimini de güçlendirdi. XVII. yüzyılda iltizam kontratlarının süreleri uzatıldı ve müzayedelerde belirlenen fiyatların büyük bölümü peşin olarak talep edilmeye başlandı. Böylece iltizam düzeni bir tür iç borçlanmaya dönüştürülüyor ve geleceğin vergi gelirleri merkezi devlet tarafından teminat olarak kullanılmış oluyordu.*⁸⁴

⁸⁴ Pamuk, 2010b, s. 13.

Bozulan tımar sistemine alternatif olarak getirilen iltizam, başlangıçta vergi toplama ve iç borçlanma amacıyla faaliyet göstermiş, daha sonraları ortaya çıkan malî sıkıntılar sonucunda amacının dışında kullanılmaya başlanmıştır.⁸⁵ Böylece, bir çeşit iç borçlanma aracı olarak görülmeye başlanan iltizam sistemi, toplumsal açıdan getirdiği olumsuz etkiler sonucunda siyasî anlamda çözüm bekleyen bir sorun haline gelmiştir. Sened-i İttifak, iltizam sisteminin doğurduğu sorunların neticesinde oluşan siyasî karışıklıkların bir yansıması olarak meydana gelmiştir.⁸⁶ Devlet açısından iç siyasette huzursuzluk kaynağı olan sistemde, mültezimin devlete yaptığı ödemeyi karşılamak ve kendine kâr sağlamak için köylüler üzerinde büyük baskı uygulamasıyla sorunlar ortaya çıkmıştır. Vergi toplamada büyük keyfiliklere yol açan ve yönetimle halkın arasında sorun olan bu yöntem, Tanzimat'ın ilan edilmesine kadar uygulanmaya devam edilmişse de zamanla geri plana itilmiş, yerini çağdaş vergilere bırakmıştır.

1.3.2.2. Malikâne

XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra girilen savaşlar neticesinde, Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı bütçe açıkları artış göstermiş ve merkezi hazinede yaşanan nakit sıkıntısı yüzyılın sonlarına doğru had safhaya ulaşmıştır. Böylece, bütçe açıklarının finansmanı için yeni kaynak arayışları başlamıştır. İltizam düzeninde yaşanan sorunlar, yeni bir vergi sistemini gündeme getirmiştir. Bu amaçla, 1695 yılında düzenlenen bir ferman ile malikâne düzenine geçilmiştir. Batmaz (1998),

⁸⁵ Tımar sisteminin bozulması, devletin güçsüz olması, savaşların kaybedilmesi sonucu ganimet alınamaması ve hazinenin boşalması gibi sebeplerden ötürü çare olarak İltizam Sistemi getirilmiştir. Kodaman ve Akçay, 2010, s. 84; XVII. yüzyılın sonlarına kadar İslam devletlerinin çoğunluğunda olduğu gibi Osmanlılarda da devlet, iltizam sistemini hem vergi toplama hem de kısa vadeli iç borçlanma için kullanmaktaydı. Pamuk, 2010a, s. 30.

⁸⁶ Bu sisteme göre, vergilerin tahsili belirli bir bedel karşılığında devlet tarafından "mültezim" adı verilen üçüncü şahıslara verildi. Bu bedel en yüksek bedeli teklif eden kişilere verildi. Şahsın devlete ödediği bedel ve topladığı vergi arasındaki fark ise mültezimin karı olacaktır. Ancak, mültezimlerin daha fazla kâr elde edebilmek amacıyla fazla vergi toplamak için halka baskı uygulaması, içerde sıkıntılara yol açmıştır. Devlet işte bu durumu güvence altına alabilmek amacıyla vergi tahsilatını halk tarafından seçilen "ayan" adı verilen kişilere devretti. Başlangıçta ayanlar mültezimlere karşı halkı koruyorlardı. Fakat zamanla ayanlar ve mültezimler anlaşma yoluna gittiler. Bu durumda da Osmanlı Devleti, otoritenin yıpranmaması amacıyla ayanlarla anlaşma yoluna gitmiş ve II. Mahmut zamanında, 1808'de Senedi İttifak yapılmıştır. Kodaman ve Akçay, 2010, s. 85.

uygulamaya konulan bu sistemle ilgili olarak, Osmanlı maliye tarihinin XVIII. yüzyılını etkileyen en önemli gelişmelerin başında olduğunu vurgulamıştır.⁸⁷

Bu yeni sistemle birlikte devlet, herhangi bir gelir kaynağından vergi toplama hakkını, mukâtaa denilen kira benzeri vergiyi toplayan kişiye hayatının sonuna kadar vermiştir.⁸⁸ Bu, malikâne sistemine geçişin belki de en önemli nedenlerinden biri olan vergi kaynaklarının korunmasına yönelik yapılan bir düzenlemedir. İltizam sisteminde, vergileri toplayan mültezimlerin amacı azami derecede kâr sağlamak olmuştur. Mültezim, vergilerin toplandığı kaynakların korunması ve geliştirilmesi gibi bir amaç ve kaygı taşımıyordu. Bu durum, ödenen yüksek bedellere göre sık sık el değiştiren iltizam sözleşmelerine konu olan vergi kaynaklarının verimsizleşmesine yol açmıştır. Malikâne sistemi sayesinde vergi toplayan kişinin vergi kaynağına daha iyi davranacağı ve bu sayede de üretim artışının olabileceği düşünülmüştür.⁸⁹ Salzmann (1993), malikâne sistemini derinlemesine ele almış ve XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar, Osmanlı ekonomisinde faaliyet gösteren neredeyse tüm sektörleri olumlu etkilediğinden bahsetmiştir.⁹⁰

Vergi mükelleflerinin kontrol edilmesi gerekliliği ve yönetimin kolaylaşması için ortak sayısının arttırılmaması, malikâne sisteminin kısıtlayıcı unsurları arasında yer almıştır. Bu bağlamda, askerî zümre ve bürokrasi mensuplarına verilen malikâneler, çok nadir istisnalar haricinde kadınlara ve Gayri Müslimlere verilmemiştir. Ancak, malikâne sistemine girişte, muaccele⁹¹ olarak adlandırılan meblağların artması üzerine, kişiler ortaklıklar kurarak açık artırmalara girmeye başlamışlar ve zamanla bu ortaklıkların sayısı artmıştır.⁹²

Genç (2004), iltizam sistemi gibi, malikâne sisteminin de aslında kısa vadeli iç borçlanma yöntemi olarak kullanılmış olmasının yanı sıra, Osmanlı Devleti için uzun vadeli iç borçlanma olgusunun ilk defa malikâne sistemi ile gündeme geldiğinden

⁸⁷ Eftal Batmaz, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 30, Sayı 19, 1998, s. 41.

⁸⁸ Açıba, 2004, s. 20-21; Genç, 2013, s. 186.

⁸⁹ Pamuk, 2010b, s. 14.

⁹⁰ Ariel Salzmann, “An Ancien Régime Revisited: ‘Privatisation’ and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire”, **Politics and Society**, Cilt: 21, Sayı: 4, 1993, ss. 405-406.

⁹¹ Malikâne olarak satışa çıkarılan mukataaların satış bedeli. Genç, 2013, s. 102.

⁹² Murat Çizakça, **İslam Dünyası'nda ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 76.

bahsetmiştir.⁹³ Özvar (2003)’da aynı doğrultuda tespitlerde bulunmuş ve Osmanlı maliyesinin, malikâne sistemi ile vergi gelirlerini karşılık göstererek daha uzun vadeli iç borçlanma imkânı sağlayabildiğine değinmiştir.⁹⁴ Malikâne sistemi doğrultusundan mültezimlerin teklif ettiği bedelin tanımlandığı peşin uygulaması sayesinde, bütçe açıklarının kapatılması için hazineye gereken fon sağlamıştır.⁹⁵ Malikâne sahiplerinden alınan muaccelle ile bütçe yeni bir gelir kaynağı ile büyütülmeye çalışılmış ancak yine de malikâne sisteminden arzu edilen başarı elde edilememiştir. Sistemin devlete sağladığı tek fayda, garanti olarak gösterilen vergi gelirleri sayesinde daha rahat borçlanabilmesi olmuştur.⁹⁶

1.3.2.3. Esham

Malikâne sistemi, XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar orijinal haliyle uygulanmaya devam edilmiştir. 1768-1774 yılları arasında süren Osmanlı-Rus savaşlarının kaybedilmesi ve 1774 yılında Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması’nın içerdiği ağır şartlar Osmanlı Devleti’ne malî açıdan büyük bir yük getirmiştir. Antlaşmanın şartları gereği Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa’ya verilen ticari imtiyazları Rusya’ya da tanımak zorunda bırakılmıştır. İmparatorluk sınırları içerisinde kalan bazı topraklar Rusya’ya verilmiş ve Rus gemilerine tanınan kolaylıklar sayesinde Karadeniz bir Türk gölü olmaktan çıkmıştır. Rusya için bir hayli tatminkâr şartlar içeren antlaşma ile Osmanlı Devleti ayrıca 15 bin kese akçe (4,5

⁹³ Mehmet Genç, “A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity”, **The Ottoman Empire and the World Economy**, (Ed. Huri İslamoğlu İnan), Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 349.

⁹⁴ Özvar, 2003, ss. 17-18.

⁹⁵ Osmanlı maliyesi, malikâne sistemi ile vergi gelirlerini karşılık göstererek uzun vadeli iç borçlanma imkânı sağlayabilmiştir. Malikâne sisteminde muaccelle miktarları yıllık vergi miktarının çok üzerinde rakamlar olduğundan, sistem gelecek yıllara ait vergilerin önceden tahsil edilmesini, bir anlamda peşin olarak tahsil edilmesini mümkün kılmıştır. Bu açıdan malikâne sistemi ilk aşamada bütçe açıklarının kapatılması için hazineye acil ve büyük miktarda fon sağlamıştır. Örneğin, 1703 yılına kadar, 1.442 malikâne sahibinden toplam 998.065 kuruş gelir elde edilmiştir. Linda T. Darling, “Public Finances: The Role of the Ottoman Centre” **The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, 1603-1839**, (Ed. Suraiya N. Faroqi), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, ss. 118-135; Alper ve Anbar, 2010, s. 33.

⁹⁶ Pamuk, 2010a, s. 29.

milyon Ruble) tazminat ödemek zorunda bırakılmıştır.⁹⁷ Bu ağır malî yükün üstesinden gelinebilmesi amacıyla 1775 yılında esham sistemine geçilmiştir.⁹⁸

Finansman ihtiyaçlarını kısa süreli olarak karşılama amacına yönelik olarak uygulanmaya başlanan esham sistemiyle birlikte vergi gelirlerinin arttırılması umulmuştur. Osmanlı devlet borçları tarihinin önemli bir safhasını teşkil eden esham sistemi, malikâne sisteminin biraz daha değiştirilmiş bir devamı olarak görülen bir iç borçlanma mekanizması olarak, malikâne sisteminde yaşanan zorlukların aşılması amacıyla uygulamaya konulmuştur. Malikâne sisteminin temelini oluşturan mukâtaa gelirlerinin toplanma süreci riskli olmaya başlamıştır. Esham sisteminde ise gelirin garanti altına alındığı bir yapı mevcuttur. İşleyiş ve yönetim bakımından malikâne sistemine göre daha iyi olacağı düşünülen esham sisteminin, bir diğer ayırıcı özelliği de, katılım ve yaygınlaşma unsurlarıdır.⁹⁹

1786 ve 1792 yıllarında iki kez kaldırılmasına rağmen, savaşların finansmanı aşamasında tekrar başvurulmuş ve devlet borçları tarihinin önemli bir safhasını oluşturan bir iç borçlanma sistemi olan esham, kelime manası olarak paylar veya hisseler anlamına gelmektedir. Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi üzerine, ikinci defa başvurulmuş ve yeniden işlerlik kazanan Esham sistemi, genişleyerek varlığını sürdürmüştür. Nakit ihtiyacını karşılama hususunda geçici bir rahatlık sağlasa da sistemin hazineye geri dönüşü ağır faiz yükü olmuştur. Osmanlı hükümetinin ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan sermayeyi oluşturamayan ve 1860'lı yıllara kadar mahiyetini değiştirmeden devam eden esham sistemi, Osmanlı ekonomik düzeni açısından yıpratıcı olan dış borçlanmanın ortaya çıkmasına yol açan malî unsurların başında gelmektedir.¹⁰⁰

1.3.2.4. Tağşiş

Osmanlı ekonomik yapısı açısından siyasî ve toplumsal etkileri bir hayli önemli olan tağşiş sistemi, ilk defa Fatih Sultan Mehmet döneminde kullanılmaya başlanmıştır. En kapsamlı örneği, 1585-86'da yapılan ve malî bunalıma çözüm

⁹⁷ Özvar, 2003, ss. 25-26; İnalçık, 2011, ss. 161-162

⁹⁸ Genç, 2013, s. 187.

⁹⁹ Akyıldız, 2003, ss. 36-37.

¹⁰⁰ Balla ve Johnson, 2009, s. 839.

getirmek için uygulamaya konulan tağşiş yöntemi, Osmanlı para politikası araçları arasında önemli bir yere sahiptir. Tağşiş uygulamasındaki en yalın ve temel amaç, paranın değeri ile oynayarak devlet hazinesine gelir aktarmaktır. Osmanlı açısından bir finansman aracı olarak yararlanılan paranın önemli bir uygulama şekli olan tağşiş, aynı zamanda siyasî bir araç olarak da kullanılmıştır. Bu bağlamda, hazineye para aktarılmaya ihtiyaç duyulduğu zaman, sikkelerin ayarlarında değişikliğe gidilmiş veya sikkelerin bakır oranı veya hacimlerinde farklılaştırmaya gidilmiştir.¹⁰¹

İslami bakış açısını her zaman koruyan Osmanlı İmparatorluğu, iktisadî politikaları bakımından, paranın eşya veya tasarruf aracı olarak kullanılmasına sıcak bakmamıştır. Çeşitli dönemlerde yönetimin emriyle halkın elindeki altın ve gümüş eşyanın bir bedel üzerinden devlete satılmasıyla, darphanede bir miktar değerli maden toplanmış; gümüş sikkeler tağşiş edilerek, gerçek değerlerinin yüzde 20 fazlası bir değer üzerinden piyasaya sürülmüşlerdir. III. Selim de aynı politikayı izlemiş; hatta altın ve gümüş eşya kullanımının haram olduğunu bildirerek, devlete, bu madenlerin savaş harcamaları için gerekli olduğunu ilan etmiştir. Siyasî ve toplumsal yönleri olan ve bütçe açıklarını kapatmak için başvurulmuş bu yöntem, kalpazanlığı arttırdığı gibi, belirli kesimlerin kâr amaçlı enflasyonist bakış açısına da hizmet etmiştir. Bunların sonucu olarak ekonomiyi ve maliyeyi olumsuz etkilemiştir.¹⁰²

1.3.2.5. Kâime

Tağşiş sistemi ile bütçe açıklarında istenilen düzeyde iyileşme sağlanamaması ve piyasalarda belirsizlik yaşanması üzerine başvurulmuş kâime uygulaması ilk olarak 1840 yılında gerçekleştirilmiştir. Osmanlı maliyesinde kâğıt para anlamında kullanılan kâime, esham sisteminin geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Maliyeye gelir bulmak için Tanzimat döneminin başlarında gündeme gelen kâimelerin bütçe üzerinde olumlu etkileri olacağı düşünülmüştür. Fakat kâimelerin dış ticarete kullanılamaması ve enflasyonist etkileri sonucu ekonomide yol açtığı karışıklıklar ticarî yaşamı zorlaştırmıştır.¹⁰³

¹⁰¹ Ekrem Erdem, “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, **Bankacılar Dergisi**, Sayı 56, 2006, s. 11.

¹⁰² Cezar, 1986, s. 139.

¹⁰³ Ali Akyıldız, “Kâime”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 24**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 2001, ss. 212-213.

Osmanlı’da yapılan kâime ihraçlarının ilk dönemine yani 1840-1862 yıllarına rastlayan Kırım Savaşı’nın getirdiği malî yük, ilk başlarda ordu kâimesiyle finanse edilmeye çalışılmıştır. Başarı sağlanamaması üzerine yeni kaynaklar aranmaya başlanmıştır. Bağış veya salma vergi uygulamaları ve Galata bankerlerinin kaynakları yapısal nitelikteki bütçe açıklarının sürekli finansmanı açısından yeterli olamamıştır. Böylece hazinenin dış kaynak arayışları yoğunlaşmış ancak bu kaynak sağlanıncaya kadar geçen süre zarfında cari harcamalarını karşılayabilmek için iç borç tahvilleri çıkartması ile acil kaynak ihtiyacı karşılanmış; Avrupa’dan alınacak borç hafifletilmiş ve kâimenin itibarı korunmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda devletin itibarını zedeleyici etkileri öne çıkan kâime sistemi, 1862 yılında resmen kaldırılmış ancak daha sonra Balkanlarda yaşanan karışıklıklar sonucu oluşan Yunan İsyanı ve yaklaşan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı giderlerini karşılamak için tekrar uygulamaya konulmuştur.¹⁰⁴ Osmanlı Devleti üçüncü kâime uygulamasını, I. Dünya Savaşı’nı finanse edebilmek amacıyla gerçekleştirmiştir. Ekonomik ve siyasî açıdan sıkıntı yaşanan dönemlerde gündeme getirilen kâime uygulaması, tedavül aracı olarak değil, iç borçlanma ve malî tedbir amacıyla düşünülmüştür. Osmanlı ekonomik düzenine olumsuz etkileri görülen kâime uygulamaları, özellikle de ikinci uygulama Galata bankerlerinin işine yaramıştır.¹⁰⁵

1.3.3. Galata Bankerleri

Galata limanı ve çevresi, XIII. yüzyıldan itibaren hızla gelişen ve yoğunluğu gün geçtikçe artan bir ticaret bölgesi olarak Cenova, Marsilya ve Venedik gibi önemli ticaret merkezleri arasında yer almıştır. Daha XV. yüzyılda, Fatih Sultan Mehmet döneminde, serbest ticaret bölgesi statüsü verilen Galata’ya başta gayrimüslim kesimden olmak üzere birçok tüccar ve işadama yerleşmiştir. Zaman geçtikçe para ve mal piyasalarında giderek uzmanlaşan, gücüne güç katan sarraf ve tüccarlar çeşitli alanlarda aktif olmuşlar; hatta dış ticaretin kontrolünü büyük ölçüde yönlendirecek konuma dahi ulaşmışlardır.¹⁰⁶ Finansman ihtiyacı hâsıl olduğu zaman başvuru

¹⁰⁴ Parvus Efendi, **Türkiye’nin Mali Tutsaklığı**, May Yayınları, İstanbul, 1977, ss. 32-33; A. Du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları No: 178, Ankara, 1978, ss. 70-72.

¹⁰⁵ Kazgan, 2014, ss. 38-42.

¹⁰⁶ Arıkan Tarık Saygılı, “Impacts of Wrong Financial Decisions on Collapse of an Empire: The Ottoman Case”, **African Journal of Business Management**, Cilt: 3, No 4, 2009, s. 152.

sarraf ve tüccarlar, XVI. yüzyılla birlikte başta iltizam sistemi olmak üzere çeşitli alanlarda faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Malikâne sistemine geçilmesinin ardından da, malikânecileri destekleyen kesim olarak iktisadî yapıya yine farklı bir perspektiften dâhil olmuşlardır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yaşanan malî sıkıntıların aşılması hususunda sarraf ve tüccarlar, devletin birincil finansman seçeneği olmayı sürdürmüşlerdir. Galata semti ve civarında toplandıklarından dolayı Galata bankerleri olarak anılan sarraf ve tüccarlar, Osmanlı bürokrasisi ile ilişkileri ileri boyutlara ulaşmış ve devlet bu kesimlerin yürüttüğü işlemleri özendirmiştir.¹⁰⁷ Sarayın ve yöneticilerin malî işleriyle ilgilenen sarraf ve bankerler, zaman içinde Osmanlı'nın malî işlerini büyük ölçüde yürütmeye başlamıştır. Öyle ki uzunca bir süre devlet bankası görevini üstlenmişlerdir.¹⁰⁸

Galata bankerleri, XIX. yüzyılda gelişen dünya ekonomik düzeninin etkisiyle dışa açılan ve batı ile ticarî ilişkilerini arttıran Osmanlı ekonomisi açısından giderek daha önemli hale gelmiştir.¹⁰⁹ Galata bankerleri, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaşanan sanayileşme hareketleriyle birlikte, batılı ekonomilerin ilerlediği ve yeni pazar arayışları içerisinde bulunduğu dönemlerde, Osmanlı ile Avrupa arasında katalizör olmuştur. Sanayi Devrimi sonrası dönemlerde daha belirgin bir rol oynamaya başlayan bankerler, parasal işlemlerdeki ustalıklarını, ülkelerarası ticaretin finansmanı gibi birçok alana başarıyla aktarmışlardır.¹¹⁰ Üretim ve sermaye birikimi artan Avrupalı ekonomiler güçlenirken bankacılık sistemleri de oldukça modern bir yapı içerisine girmiştir. Avrupa mallarının hüküm sürdüğü Osmanlı iç pazarı, ekonomik açıdan zayıflarken, borçlandır-kazan zihniyetindeki gayrimüslimlerin yürüttüğü tüccarlık, sarraflık ve bankacılık işlemleri modern anlayıştan uzak Osmanlı ekonomisinin gelişimini engellemiş; yabancı sermayedarlar için uygun ortam oluşturmuştur.

İktisadi anlamda giderek güçlenen gayrimüslim tebaa, sadece Osmanlı maliyesi açısından değil; aynı zamanda maliye politikaları bakımından da etkin rol

¹⁰⁷ Pamuk, 2010b, ss. 141-142.

¹⁰⁸ Alper ve Anbar, 2010, s. 44.

¹⁰⁹ Dünya ekonomisine açılan ve giderek bütünleşen Osmanlı Ekonomisinin dış ilişkileri zamanla dış borçlarla varlığını sürdürebilen bir duruma gelmiştir. Dış borçlar XIX. yüzyılın ortalarında Galata Bankerleri aracılığıyla ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından sağlanmıştır. Pamuk, 2008, s. 22.

¹¹⁰ Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", **The Journal of Economic History**, Cilt: 20, No 2, 1960, ss. 311-312.

üstlenmiştir. Özellikle XVII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı toplumunun batıyla olan ekonomik ve politik yakınlaşması bağımlılık çerçevesinde giderek artmıştır.¹¹¹ Kunt (1988)'a göre malî ve politik sızıntının önemli unsurları arasında; XVII. yüzyılda başlayan ve büyük ölçüde İngiltere ve Fransa'nın etkin olduğu batılılaşmanın Osmanlı siyasetine, ekonomisine ve toplumuna iyice yerleşmesi ve XIII. yüzyılda hızlanan batılılaşma düşüncesi yer almaktadır.¹¹² Alper ve Anbar (2010), Anbar (2009) ve Biber (2009), 1838 yılında imzalanan Baltalimanı ticaret antlaşması sonrasında, piyasalarda artan yabancı etkisi üzerinde durmuşlardır.¹¹³ Tabakoğlu (2000)'na göre de bu etkinin yanı sıra, Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile gayri müslimlere tanınan imtiyazlar, gayrimüslim sarraf ve bankerlerin Osmanlı ekonomisi üzerinde oluşturabilecekleri baskı için uygun bir zemin hazırlamıştır.¹¹⁴ Bayraktar (2002)'a göre ise bütün bu gelişmelere rağmen, Galata bankerleri ve yabancı sermayedarların Osmanlı ekonomik ve malî yapısı üzerinde önemli sayılabilecek bazı tasarrufları sonuçsuz kalmıştır. Bunun en ciddi örnekleri arasında, Osmanlı bürokratlarının önlerine koydukları, ancak sonuç alamadıkları banka projeleri gösterilebilir.¹¹⁵

Osmanlı Devleti, kısa vadeli finansman ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sarraflara borçlanma geleneğine alışmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise yaşanan maddi sıkıntılarda da benzer şekilde Galata bankerlerine başvurmuştur. Osmanlı Devleti, Avrupa'da üçlü merkezi devletlerin kurulması ile ortaya çıkan kamu borçlanması yerine Galata bankerlerinden kredi sağlama yolunu seçmiştir.¹¹⁶ Bu süreçte Osmanlı Devleti ile ilişkileri yoğunlaşan sarraf ve bankerler, yabancı sermayedar ve tüccarların Osmanlı içerisindeki işlem hacmi sayesinde dış ticaret

¹¹¹ Halil İncalcık, "Ticaret", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1 1300-1600**, (Ed. Halil İncalcık ve Donald Quataert), çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss. 239-241, 260.

¹¹² Osmanlı Devleti Avrupa'nın karşısında tutunabilmek için gittikçe onlardan daha çok şey öğrenmeye, kurumlarını kendine mal etmeye, kısacası Avrupalılaşmaya veya diğer bir deyişle batılılaşmaya başladı. Metin Kunt, "Siyasal Tarih (1600-1789)", **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 59.

¹¹³ Alper ve Anbar, 2010, s. 45; Anbar, 2009, s. 25; Biber, 2009, s. 29.

¹¹⁴ XIX. yüzyılda adeta Avrupalı devletlerin temsilcileri haline gelen ve giderek güçlenen Galata bankerleri Tanzimat'la birlikte etkilerini arttırmışlardır. Tabakoğlu, 2000, s. 279.

¹¹⁵ Kaya Bayraktar, "Osmanlı Bankasının Kuruluşu", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 3, Sayı 2, 2002, ss. 71, 77.

¹¹⁶ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1984, s. 119.

dengeinde belirgin bir rol oynamaya başlamışlardır.¹¹⁷ Baltalimanı Ticaret Antlaşması sonrasında, Osmanlı iç ve dış ticareti açısından etkinliği devam eden Galata bankerleri, Avrupa piyasaları ile arada köprü vazifesi görevini üstlenmişlerdir. Böylece, Osmanlı ekonomisi sarraf ve bankerler açısından giderek daha kârlı olmaya başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, bankerler ile Avrupalı sermaye grupları arasında ortaklıklar kurulmuş ve bu sayede birçok banka ve Galata borsasının temelleri atılmıştır.¹¹⁸

Osmanlı ekonomisinde yaşanan kriz durumlarını en iyi şekilde değerlendiren Galata bankerlerinin etki alanı, Osmanlı sınırlarını aşarak Avrupa finans çevrelerine kadar yayılmıştır. 1844 yılında Osmanlı Devleti tağşişlere son verip, Galata Bankerleri aracılığıyla Fransa'dan kısa vadeli borçlanmaya başlamıştır.¹¹⁹ Belirli dönemlerde vergilerin toplanması, madeni para ihtiyacı, borsanın kurulması, bankaların oluşumu, iç ve dış borçlanma işlemleri gibi birçok hususta aktif rol oynamışlardır.¹²⁰ Galata bankerleri, Osmanlı Devleti için bazen de kurtarıcı olmuş ve 93 Harbinde (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) Osmanlı-Devleti'ne maddi yardımlarda bulunmuştur.¹²¹

Galata bankerleri, yerel sarraflar aracılığı ile vergi toplama ile ilgili yerel işleri de yürütmekteydi. Yerel sarrafların finansman kaynakları Galata'daki büyük bankerlerdi. Bu nedenle tarımsal bölgelerde, yerel sarraflar merkezden kendilerine uygulanan faiz hadleri ve ödeme koşulları ile sadece yerel tarıma değil yerel yönetimlere ve orduya da finansman olanakları sağlamıştır. Bu şekilde Galata bankerleri, iktisadî ve askerî unsurları, toplumsal ve siyasî etkenlerle bütünleştirmeyi ve tamamlamayı başarmıştır.¹²²

Banker ve sarraflar, sağladıkları güven ortamı sayesinde önemli imtiyazlar elde etmişlerdir. Osmanlı bürokratlarının kişisel servetlerini ve finans işlerini yönetmişlerdir. Darphane-i Âmire yöneticiliği gibi önemli görevlere gelebilme becerisi göstermişlerdir. Böyle önemli makam ve mevkilere gelmiş olan banker ve

¹¹⁷ Haydar Kazgan, **Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995a, s. 92.

¹¹⁸ Öztin Akgüç, **100 Soruda Türkiye'de Bankacılık**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987, ss. 91-93; Kazgan, 1995a, s. 93; Pamuk, 2003, ss. 230-231.

¹¹⁹ Ertuna, 2004, s.7.

¹²⁰ Alper ve Anbar, 2010, s. 44; Biltekin Özdemir, **Osmanlı Devleti Dış Borçları**, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları No:2010/403, Ankara, 2010, s. 15.

¹²¹ Murtaza Köse, "Osmanlı'da Borsa ve Galata Bankerlerinin Devletin Mali Yapısındaki Yeri", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 18, 2001, s. 248.

¹²² Haydar Kazgan, **Tarih Boyunca İstanbul Borsası**, İstanbul, 1995b, s. 34.

sarraflar, Avrupalı devletlerin temsilcileri gibi Osmanlı ekonomisi ve dış ticaretinde etkin olmuşlardır.¹²³ Sadece emtia ticareti bakımından değil; ihraç edilen menkul kıymetler ve şirket tahvilleri açısından da önemli rol oynayan Galata bankerleri, Osmanlı ekonomisi ile yabancı ekonomiler arasındaki ilişkileri yönetmiştir.¹²⁴ Özdemir (2010)'e göre, Osmanlı Devleti yabancı kaynaklardan borçlanmaya, İstanbul'da 1829'larda kurulup, 1929 yılı sonlarına kadar dünyanın en önemli ve işlem bakımından en ön sıralarda yer almış finans faaliyeti olarak görülen Galata Borsası ile yine bu borsanın en önemli unsurlarından olan Galata Bankerlerinden sağladığı iç borçlarla başlamıştır.¹²⁵

1.3.4. İstanbul Bankası (Bank-ı Dersaadet, 1847)

Osmanlı Devleti, yabancılardan gelen banka kurma teşebbüslerini kaygıyla karşılaşmış ve hepsini geri çevirmiştir. Devletin iç kaynaklar yoluyla bir banka kurulması yönünde gelişen politikaların bir sonucu olarak, 1847 yılında sarraf ve bankerlere verilen destekle birlikte İstanbul Bankası (Bank-ı Dersaadet veya Dersaadet Bankası) kurulmuştur.¹²⁶ Başta İngiltere olmak üzere birçok batılı ülke, siyasî ve ekonomik çıkarları gereği oluşturdukları politikaları ile Osmanlı sınırları içerisinde bankacılık hizmetlerine gereksinim duymuş ve bir banka kurulması için gerekli hazırlıkları yoğun bir şekilde sürdürmüştür.

Sanayileşme düzeyinden uzak ve ticarî olarak dışa bağımlılığın her geçen dönem artmakta olduğu Osmanlı ekonomisi, yabancı sermaye odaklı bankacılığın gelişimine oldukça uygun koşullar içermekteydi. Yabancı tüccar ve kuruluşların da bu duruma kolayca etki edilebilmesi mümkün olmuştur. Bu bağlamda, ekonomik yönden yayılmacı politika izleyen batılı güçler açısından İstanbul ve Mısır'da banka kurulması hem ekonomik hem de jeopolitik açıdan öneme sahip olmuştur. Para ve kredi piyasalarında önemli aktör olan yabancı sermaye grupları, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde bir banka kurulması yönünde telkinlerde bulunmuştur. Bu etkileşim XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde artmış, ancak tüm baskılarına rağmen batılı sermaye

¹²³ Pamuk, 2010b, ss. 142-143.

¹²⁴ Tabakoğlu, 2000, s. 279.

¹²⁵ Özdemir, 2010, s. 14.

¹²⁶ Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 231.

sonuç alamamıştır. Osmanlı tarihindeki ilk bankanın kurulması hususunda asıl önemli neden, dış ödemelerde kullanılan yerli paranın değerinde sağlanması amaçlanan istikrar olmuştur.¹²⁷

Galata'nın önde gelen bankerlerinden Jacques Alléon ve Theodore Baltazzi aracılığıyla, sterlin karşısında sabit tutulmasını amaçlayan kur politikası başarı göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin bu husustaki yetkili mercileri, daha önceki projelere karşı çıkmalarına rağmen, sadece üç yıllık perspektif içerisinde olumlu sonuçlar doğuran ilişkiler ağı neticesinde bankanın kurulmasına izin vermiştir. Böylece, hükümetin desteğini arkalarına alan Alléon ve Baltazzi, yine hükümetin himayesinde Dersaadet Bankası'nı yani İstanbul Bankası'nı (Banque de Constantinople) kurmuşlardır. Eldem (2000), bankanın kurulduğu ilk günden itibaren paranın değerini düzenlemek amacıyla hareket etmiş olduğunu ve sadece bu hususla uğraşan bir aracı kurum gibi işleyen düzeni ile piyasada zararına çalıştığını belirtmiştir.

*1845'te, Theodore Baltazzi ve Jacques Alléon, hükümetle bir mukavele imzaladılar. Buna göre, yılda 2 milyon kuruşluk bir sübvansiyon karşılığında ticaret topluluğuna bir pound sterline 110 kuruşluk kur üzerinden Paris ve Londra üzerine çekilmiş poliçeler vereceklerdi. Plan başarılı oldu ve bu ortaklık Osmanlı parasını stabilize etmeyi başardı. 1846 yılında hükümetle sözleşmeleri biten bankerler ile hükümet bir yıl sonra tekrar anlaşma yoluna gitmiş ve Dersaadet Bankasının kurulmasına izin vermiştir. Bu şekilde kurulan banka gerçek bir banka değil, daha çok paranın değerini düzenlemekle uğraşan aracı bir kurumdur, çünkü işlevi Osmanlı Lirasının İngiliz pound sterlini karşısındaki kuru sabit tutmaktır. Yine de, esas olarak kurucularının itibarı ve devletin zararları sübvansiyon etmesi sayesinde başarı ile çalıştı.*¹²⁸

Dersaadet Bankası 1852 yılında iflasını açıklamıştır. Ancak, bankanın kurulması kararı incelendiğinde, Osmanlı ekonomisi açısından amaçlanan konjonktürel hedeflere ulaşılması, verilen kararın doğruluğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bunu en önemli nedeni; Osmanlı parasının banka sayesinde pound sterlin karşısında değerinin korunması ve dış piyasalarda istikrarlı konuma getirilmesidir.¹²⁹

¹²⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Para ve kredi sisteminin oluşumunda bir aşama Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara, 1981, s. 63.

¹²⁸ Eldem, 2000, s. 21.

¹²⁹ Akgüç, 1987, s. 85.

1.4. OSMANLI-AVRUPA TİCARİ İLİŞKİLERİ

XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğiyle birlikte hızla gelişen sanayi akımları sonucunda genişleyen dünya ekonomisi¹³⁰ ve sanayileşmenin sürüklediği batılı ülkelerin artan ekonomik güçleri sayesinde elde ettikleri, sağlam bir altyapı üzerinde gerçekleşen bir süreç olmuştur. Temelleri olmayan ekonomik ve malî eklemlenme olgusu içerisindeki yapılar ise, büyük ekonomiler açısından hammadde kaynakları ve yeni pazarlar olarak görülmeye başlanmıştır. Avrupa devletleri için ekonomik ve siyasî unsurların birlikte hareket ettiği bu dönemde, gelişmemiş ülkelere yapılan yatırımlar, dış politikayı etkileyen en belirgin unsurların başında gelmiştir.¹³¹

Tablo 2: Avrupa'daki GSMH Büyümesi (1800-1913)

Yıl	Toplam		Kişi başına	
	1800=100	Yıllık artış (%)	1800=100	Yıllık artış (%)
1800	100	.	100	.
1830	142	1,18	121	0,63
1840	164	1,43	131	0,81
1850	191	1,52	142	0,86
1860	223	1,57	156	0,90
1870	281	2,36	180	1,50
1880	311	1,00	184	0,18
1890	359	1,46	195	0,59
1900	461	2,54	229	1,61
1910	567	2,08	251	0,92
1913	628	3,52	268	2,29

Kaynak: Paul Bairoch, "Europe's Gross National Product: 1800-1975", **Journal of European Economic History**, Cilt: 5, Sayı: 2, 1976, ss. 276.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere birçok batılı ülkede yaşanan ekonomik gelişim Tablo 2'de görülmektedir. Avrupa'nın 1800 yılında 100 olarak kabul edilen GSMH'sı hem toplamda hem de kişi başına düşen

¹³⁰ XIX. yüzyılda dünya ölçeğindeki iktisadî gelişmelerin büyük çoğunluğunu teknik sıçrama adı verilen Sanayi Devrimi ile ilişkili olarak değerlendirmek gereklidir. Bu oluşum için gerekli önkoşullar olarak görülen pazar için üretimin yaygınlaşması, artan verimlilik, mülkiyet olgusu, mamul mal üretiminde yapılan uygulamalar ve sermaye birikimi gibi XVIII. yüzyılın ikinci yarısında batılı ekonomilerde yaşanan gelişmelerin temelleri XVI. yüzyılda başlayan önemli oluşumlar sayesinde sağlam bir şekilde atılmıştır. Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 2.

¹³¹ Blaisdell, 1979, s. 24.

değer olarak 1870'lere kadar hızlı bir artış süreci içerisine girmiştir. Bu sürece paralel olarak devam eden ve genişleyen dünya ticareti, yapısal olarak değişim göstermeye başlamıştır.¹³² Avrupa'nın GSMH değeri XIX. yüzyıl boyunca yaklaşık 5 kat, XIX. yüzyılın başından I. Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede ise yaklaşık 6 kat artış göstermiştir. Fontana (2006)'ya göre, GSMH ve kişi başına düşen GSMH değerleri karşılaştırıldığında ortaya çıkan sonuç, nüfusun ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin dikkate alınması hususunda önemli değerlendirmeler içermektedir. Fontana, sürdürülebilir ekonomik büyümenin oluşturması beklenen olumlu etkilerin, Avrupa nüfusunda yaşanan ciddi artışlar nedeniyle sekteye uğradığını savunmuştur.¹³³

Batı Avrupa'dan yayılmaya başlayan Sanayi Devrimi, ticaretin belirleyicileri arasında önemi hızla artan deniz taşımacılığı, Orta Avrupa devletlerinin Osmanlı dış ticaretine katılımları, Rusya'nın Karadeniz havzasında güçlenmesi ve gayrimüslimlerin ticarete artan aracılık faaliyetleri gibi birçok unsur, Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelerle olan ticarî ilişkilerine önemli ölçüde yön vermiştir.¹³⁴

XVI. yüzyıl Osmanlı iktisadî hayatına bakıldığı zaman, ticaret ağlarına yön veren Müslüman tüccarların aracılık faaliyetleri önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu durum giderek gayrimüslim tüccar ve aracılardan lehine gelişmiş; ticaret ağlarının kontrolü XVII. yüzyıla gelindiğinde, çoğunlukla Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarların sürüklediği bir hal almıştır. Siyasî, askerî ve ekonomik alandaki her fırsatı kendilerine ticarî fayda oluşturmakta kullanan gayrimüslimler, Osmanlı ticaretinin yanı sıra ihtişamlı uluslararası ticaret ağlarına da dâhil olmuşlardır. XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise, Müslüman tüccar ve yatırımcıların ticaret ağları üzerine olası müdahaleleri belirgin bir şekilde zayıflamıştır. Diğer taraftan,

¹³² Sanayi Devrimi, önce İngiltere sonra da Batı Avrupa ekonomilerini, mamul mallarda ucuz ve kitlesel üreticiler durumuna getirdi. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, önde gelen Avrupa ülkeleri, bir yandan mamul malları için pazarlar bulmaya, diğer yandan da bol ve ucuz gıda ve hammadde kaynakları sağlamaya çalışıyorlardı. Dolayısıyla, tarımsal mallarda uzmanlaşan çevre ülkelerinin dünya ekonomisine katılmalarının ilk aşamasında, ticaret hacminde o güne dek görülmemiş bir genişleme ve ticaretin bileşiminde de önemli bir değişiklik ortaya çıkmıştır. Pamuk, 1994, s. 3.

¹³³ Giovanni Luigi Fontana, "The Economic Development of Europe in The Nineteenth Century (I): Growth and Transformation of The Economy", **An Economic History of Europe: From Expansion to Development**, (Ed. Antonio Di Vittorio), Routledge, New York, 2006, s. 136.

¹³⁴ Virginia Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletleri'nin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 27, Sayı 1-2, 1967, s. 47.

Osmanlı ekonomisinin Avrupa egemenliğindeki dünya ekonomisine karşı süregelen savunması iyice erimiştir.¹³⁵

İktisadi batılılaşmanın önü açılmış gibi görünmekle beraber, XVIII. yüzyılın sonlarında başlayıp XIX. yüzyılın başlarında devam eden önlemler, Avrupa egemen dış ticaretin serbestleşmesine engel teşkil etmiştir. Osmanlı dış ticareti açısından bir diğer önemli değişim ise, Fransa, İngiltere ve Avusturya gibi batılı devletlerin Osmanlı dış ticaretindeki pay kapma mücadeleleri olmuştur. Bu üç devletin Osmanlı ile aralarındaki ticaret hacmi oldukça yüksektir. Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Fransa ve Avusturya ile ihracat ve ithalat rakamlarını içeren Tablo 3 incelendiğinde, 1830'lu yıllarda Osmanlı Devleti'nin toplam ihracatında bu üç ülkenin payının yüzde 58,5 olduğu görülmektedir. Bu rakam 1840'lardan itibaren artış göstermiş ve yüzde 65,5 seviyelerine gelmiştir. Benzer bir süreç ithalat rakamları için de geçerlidir. Bu ülkelerin Osmanlı ithalatı üzerindeki payı 1830'larda yüzde 45,8 oranında iken, 1840'lardan sonra yüzde 60 seviyelerine yükselmiştir.

Tablo 3: Osmanlı Devleti'nin Ülkelere Göre Dış Ticareti (1830/32-1850/52)¹³⁶

İhracat (%)	İngiltere	Fransa	Avusturya	Toplam (İngiltere, Fransa, Avusturya)
1830-32	13,3	14,3	30,9	58,5
1840-42	19,8	16,6	29,1	65,5
1850-52	20,1	15,8	28,0	63,9
İthalat (%)	İngiltere	Fransa	Avusturya	Toplam (İngiltere, Fransa, Avusturya)
1830-32	19,0	9,9	16,9	45,8
1840-42	29,3	8,6	22,1	60,0
1850-52	25,5	9,3	26,2	61,0

Kaynak: Şevket Pamuk, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti - Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1995, ss. 61-62.

Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkışına ev sahipliği yapan İngiltere, Osmanlı ile dış siyasette olduğu kadar, yoğun ticarî ilişkilerde de önemi giderek artan bir devlet

¹³⁵ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914**, (Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert), çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss. 644-648.

¹³⁶ Osmanlı Devleti'nin 1830/32-1909/11 dönemi ülkelere göre dış ticareti ile ilgili daha detaylı bilgiler içeren tablo, EK 1'de incelenebilir.

konumuna yerleşmiştir.¹³⁷ Bu bağlamda, XIX. yüzyıl Osmanlı-Avrupa ile ilişkilerine bakıldığında, Avrupa’da yaşanan sanayileşme hareketlerinin Osmanlı üzerinde olumsuz ve bir o kadar yıkıcı siyasî etkilerinin olduğu görülmüştür. Yüzyılın ilk çeyreğiyle birlikte gelişen Avrupa sanayisi karşısında yetersiz altyapıya sahip Osmanlı ekonomisi, Avrupalı tüccarlar açısından daha önemli bir konuma gelmiştir. Sanayi Devrimi sonrasında hızla gelişen batılı ekonomiler için yeni pazar arayışları yönünü doğuya, yani Osmanlı iç pazarına çevirmiştir. Bu süreç içerisinde Avrupa sanayisinde üretilen mallar gittikçe çoğalarak, geleneksel Osmanlı imalâtını bertaraf etmiş; el emeği ile çalışan Osmanlı imalâtçıları işsizliğe sevk etmiş; Osmanlı dâhili vergi kaynaklarını azaltmış ve netice olarak Osmanlı maliyesinin Avrupa kontrolü altına girmesine sebep olmuştur.

*Osmanlı-Avrupa ticaretinde geline nokta pek çok yabancı konsolos ve gözlemcinin raporlarına yansımıştır. Yabancı ticaret şirketleri büyükelçilerin desteğini almaya ve konsoloslarla ortaklaşa hareket etmeye başlamışlar; kapitülasyonlarla elde ettikleri imtiyazları daha cömert biçimde kullanarak konumlarını güçlendirmişlerdir.*¹³⁸

Clark (1992)’ a göre bu durum, Avrupa ülkelerinin konsolos ve sefirlerinin yardımı ile gerçekleştirilen iktisadî istilânın emareleri olarak tanınmış ancak tartışılmaz Avrupa tezleri sayesinde serbest ticaret (laissez faire) olgusu olarak kabul görmüştür.¹³⁹ İmparatorluğun dünya ekonomisine eklemlenme sürecinde, Avrupalı büyük ekonomilerin yoğun ilişkilerine karşı durabilmek adına ticarete konulan vergi ve yasaklardan ibaret olan tedbirler, imzalanan ticaret antlaşmalarıyla verilen imtiyazların yanında etkisiz kalmıştır.

Batının iktisadî meydan okuyuşuna karşı, Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. yüzyılın ortalarında çeşitli sanayi hamleleri olmuş; ancak bu teşebbüslerin çoğu başarısızlıkla sonuçlanmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarında başlanan bu sanayi atılımları birkaç küçük hamle dışında genellikle askerî ve devlet ihtiyaçları bağlamında sınırlı

¹³⁷ Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914**, (Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert), çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss. 943-952.

¹³⁸ Robert Mantran, **XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, ss. 142-143.

¹³⁹ Edward C. Clark, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 37.

kalmıştır. Üçüncü Selim zamanında memlekete getirilen çağdaş askerî malzeme imalat teknikleri ve teçhizatı, bu alandaki ilk örneklerden biri olarak gösterilebilir. 1790’larda başlanılan bu teşebbüsler, II. Mahmut döneminde de birçok alanda devam etmiş ve Avrupa’nın sanayi üstünlüğünün memlekete aktarılmasının ilerisine geçilememiştir. İktisadi açıdan bakıldığında ise hammadde kaynakları, hammadde ve ürünlerin taşınması gibi benzer meseleler yüzünden imalat kademesinde kullanılan çağdaş teknikler desteklenememiş ve istenilen derecede verimli sonuçlara ulaşılamamıştır.

XVIII. yüzyılda ağırlıklı olarak Batı’ya yönelmeye başlayan Osmanlı dış ticareti açısından eski ticaret merkezleri önemini kaybetmeye ve yeni ticaret merkezleri önem kazanmaya başlamıştır. Belirgin bir şekilde yaşanan bu değişimle birlikte, Osmanlı dış ticaretinde Avrupa’nın ağırlığı artarken, Avrupa’nın toplam ticaret hacmi içerisinde Osmanlı ticaretinin payı düşmüştür. Batı merkantilizmindeki dış ticaret dengesinden yoksun bir Osmanlı ekonomisi; sosyal, demografik ve iktisadî birçok unsur göz önüne alındığında, ticaret potansiyeli olarak birçok Avrupa ülkesi için faaliyet alanı olmuştur. Temel tüketim maddeleri ve sanayi ürünleri bakımından zengin bir ticaret potansiyeline sahip olmasının yanında, limanların güvenli oluşu, iklim, kanunlar, verimli topraklar ve düşük vergi oranları ticaretin her alanda gelişime açık olduğu Osmanlı iç pazarını daha cazip hale getirmiştir.¹⁴⁰

Osmanlı Devleti’nin, düvel-i muazzama diyebileceğimiz küresel aktörlere verdiği ticarî imtiyazlar ve izlemiş olduğu liberal ticaret politikası sayesinde, Batılı devletler lehine yoğunlaşan bir ticarî yapı oluşmaya başlamıştır. Yönünü Avrupa’ya çeviren Osmanlı dış ticareti, hammadde yoğun ihracatın artmasıyla birlikte Avrupa sanayisi açısından faydalı bir kaynak olarak görülmüş; Osmanlı-Avrupa ticareti bu yönde nitel ve nicel olarak değişikliğe uğramıştır. Buna paralel olarak, Avrupalı devletlerin elde ettikleri ticarî imtiyazlar, Osmanlı’nın sanayi gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Sanayileşme olgusu gittikçe dünya ekonomisine yön vermeye başlamışken, döneme hazırlıksız bir altyapıyla giren Osmanlı üzerindeki ekonomik nüfuzunu güçlendirmek amacıyla başta İngiltere ve Fransa olmak üzere birçok Avrupalı devlet, rekabet üstünlüğü elde etmek için gayret göstermiştir. XVIII. yüzyılda Fransız tüccarların kontrolünde olan ticaret, XIX. yüzyıla gelindiğinde sanayileşme odaklı yapısı daha üstün olan İngiltere’nin kontrolüne geçmiştir. Batılı

¹⁴⁰ Elibol, 2005, s. 65.

devletler, siyasî ve iktisadî çıkarları doğrultusunda kendi aralarında güç çekişmeleri yaşarken dahi en büyük hedeflerinden hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir. Bu bağlamda, bir yandan da Osmanlı üzerinde uygulanacak iktisadî politikaların temellerinin hızla inşa edildiğini söylemek mümkündür. Paskaleva (1967)'ya göre bu durum giderek ivme kazanmış ve Avrupalı devletlerin lehine gelişmiştir.

*XV ve XVIII. yüzyıllar arasındaki döneme kıyasla XVIII. yüzyıl içerisinde Osmanlı'nın Avrupa ile ticarî ilişkileri gelişmeye başlamıştır. Bu gelişim ve değişim sürecinde İngiltere ve Fransa Osmanlı ithalatında üstünlük elde etmek için rekabet etmekte, Rusya, Avusturya ve bazı Alman devletleri bu iki devletin rakibi olarak ortaya çıkmaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan süreçte istisnasız bu devletlerin hepsinin Osmanlı üzerindeki ekonomik nüfuz dereceleri artmıştır.*¹⁴¹

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlı Devleti birçok ülke ile ticaret antlaşmaları imzalamıştır. Bu sayede, başta İngiltere olmak üzere siyasî ve iktisadî açıdan önemli imtiyazlar verilen batılı ülkelere karşı Osmanlı ekonomisinin kapıları ardına kadar açılmıştır. Dış ekonomik ilişkilerde belirleyici rol oynayan en önemli unsur olarak gösterilen bu antlaşmalarla birlikte, Osmanlı'nın gümrük politikaları açısından özgürlüğü kısıtlanmıştır. Malî açıdan önemli gelir kaynaklarının başında gelen gümrükler ve dış ticaret politikalarının düvel-i muazzama tarafından belirlendiği bir ortamda, karar yetkisi eriyen Osmanlı, iktisadî anlamda çözülmeye doğru gitmiştir.¹⁴² Kasaba (1993)'ya göre, müdahale alanı kısıtlanan ve sağlıklı bir altyapı oluşturamayan Osmanlı ekonomisi, XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte dünya genelinde yaşanan ekonomik gelişmelere tam anlamıyla ayak uyduramamıştır.¹⁴³ 1840'larda başlayan bu dramatik tablo çok ilginçtir ki; Osmanlı'nın zayıf sanayi atılımları açısından gayet önemli bir döneme tekabül etmektedir. Osmanlıların, Avrupalı sanayici ve tüccarlara olan bağımlılığından kaynaklanan sorunlar, bu dönemde modern bir şekilde ele alınmak suretiyle karşıt teşebbüsler oluşturulması gündeme getirilmiştir. Osmanlı sanayisinin çarklarının daha etkin bir biçimde

¹⁴¹ Paskaleva, 1967, s. 38.

¹⁴² Toprak, 1988, ss. 196-198.

¹⁴³ Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra artan sayıda bölge değişmekte olan dünya sistemine ekonomik bağlarla bağlandı; daha önceden bu sisteme katılmış olan bölgelerin dünya ekonomisi ile olan ilişkileri güçlendi, İngiltere dünya sisteminin merkezindeki yerini korumakla beraber yeni güçlerde ortaya çıkmaya başladı. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki devletler İngiltere'den örnek alarak dış ticaret politikalarını serbestleştirdiler. Çeşitli Avrupa devletleri gümrük indirme antlaşmaları imzaladılar. Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 39-40.

dönebilmesi için hammadde kaynaklarının ülke içerisinde sağlanması gerekliliği, bunların altında yatan iktisadî nedenlerden bir tanesidir. 1850'lerin ortalarına kadar Abdülmecit önderliğinde yapılan yatırımlar, yüzyılın ilk çeyreğinde yapılanlarla karşılaştırıldığında daha etkin ve sağlam sosyo-ekonomik temellere dayanarak yapılmıştır.

Dönemin bir diğer önemli unsuru olan Mısır, Avrupa'nın dış politika amaçları doğrultusunda iktisadî, politik ve askerî yönlerden baskı altına alınmıştır. Avrupa'nın sürdürmekte olduğu serbest ticaret diplomasisi, sanayileşme çabaları olan Osmanlı Devleti kadar Mısır üzerinde de etkili olmuştur. Mısır halkının refah seviyesi ve hükümetin dış pazarlar üzerindeki faaliyetleri en temel düzeydeki iktisadî yaptırımlara maruz bırakılmıştır. Ortadoğu'daki dengeler açısından İngilizlerin çıkarları doğrultusunda Mısır ve Osmanlı Devleti'nin yapılandırılması amaçlanmıştır. Osmanlı Devleti'ne gösterilen destek kapsamında amacına ulaşan İngiltere, Osmanlı ordusuna yaptırım uygulamamıştır. Osmanlının askerî ve iktisadî ilişkilerine dokunulmamıştır. Bu süreçte ekonomik açıdan bir hayli zayıflamış olan Osmanlının, Kırım Savaşı ile Avrupa piyasalarında borçlanması, ekonomik şartların kötüye gidişini iyice hızlandırmıştır. Sanayi programlarının büyük bir kısmından vazgeçilmesi ve Avrupa'dan sel gibi artan ithalât, binlerce kalifiye el sanatkârının yok olmasına ve yeni fabrikalardaki imalâtın genellikle Avrupa'ya bağımlılığına yol açmıştır.

Toplumsal açıdan yıpratıcı bir dönemin başlangıcı olan Kırım Savaşı ve sonrasında, Osmanlı Devleti'nin yeterince önem vermediği Anadolu köylüleri için durum giderek kötüleşmeye başlamıştır. Parvus'un eleştirilerine konu olan bu tutum, Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisine nüfuzu ve devlet harcamalarının artış göstermesi yüzünden daha ağır sonuçlar üretmiştir.¹⁴⁴

Osmanlı sanayisinin geliştirilmesi için yapılan teşebbüslerin sınırlı kalması ve başarısızlıkla sonuçlanması, gelişen savaş teknikleri bağlamında askerî teçhizat imalatı bakımından İmparatorluğun Avrupa'ya artan bağımlılığı, malî iflas ve Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin kurulması birbirleriyle bağlantılı bir senaryo gibi, Osmanlı Devleti'ni çöküşe hazırlayan en önemli unsurlar arasında gösterilebilir. Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler açısından, XIX. yüzyılın ortalarına doğru giderek etkin ve önemli olmaya başlayan bu olgular ışığında; siyasî, iktisadî ve askerî alanların

¹⁴⁴ Parvus Efendi, 2013, s. 21.

birbirleriyle nedenli iç içe oldukları, sonucu etkileyen çok yönlü nedenselliğin varlığını göstermektedir. Bu bağlamda, incelemeye konu olan tüm olay ve aktörlerin, farklı açılardan değerlendirilmesi önemlidir.

1.4.1. Baltıman Ticaret Antlaşması (1838)

XIX. yüzyıla girilirken dünya ticaretinde yaşanan değişim, batılı sermayenin hızlı bir şekilde gelişmesi ve yeni piyasa arayışlarına yönelmesinde etkili olmuştur. Ekonomik gücün yanı sıra, siyasî dengeleri de elinde bulunduran Avrupalı devletler için geriye kalan en büyük hedef, dış ticaret kanalıyla girişilmesi muteber ekonomik kuşatmalardır. Diğer taraftan, sermaye birikimi ve sanayileşme hareketlerinden uzak devletler ise kendi sanayilerini ve piyasalarını korumak amacıyla gümrük tarifeleri gibi çeşitli uygulamalara başvurmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti de ihtiyaç duyduğu yerli hammaddelerin yabancı tüccarlar tarafından yurtdışına çıkartılmasını önleyen bir tekel sistemini 1826 yılında uygulamaya koymuştur. Ancak bu sistem, Osmanlı ile ticarî ilişkilerini giderek yoğunlaştıran İngiltere'nin çıkarlarıyla uyumlanmamıştır. Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerstone, Osmanlı sefirine yazdığı bir mektupta bu uygulama hususundaki rahatsızlığını açıkça belirtmiştir.¹⁴⁵ İngilizler, yaşanan ekonomik sorunların üstesinden gelinebilmesi için, Avrupa'daki siyasî dengeler açısından Osmanlı ile kurdukları yakın ilişkileri bozmadan çözüm arayışlarını sürdürmek durumunda kalmışlardır; çünkü Osmanlı ile Rusya arasındaki yakınlaşma, Avrupa'daki dengeler açısından Osmanlı varlığını daha önemli bir konuma getirmiştir.

Viyana Kongresi'nde (1814) alınan tedbirler ve sonrasında yaşanan ilişkiler göz önüne alındığında Bükreş Antlaşması'na (1812) rağmen Osmanlı ile Rusya'nın bir daha yan yana gelebileceği düşünülmezken, böyle bir tablonun varlığı oldukça şaşırtıcı olmuştur. 1820'li yılların başında Eflak, Boğdan ve Mora'da yaşanan Rum

¹⁴⁵ Osmanlı Devleti, iç ve dış ticarete konu olan birçok malın alım-satım işlerini düzenleyen ve devletin denetimlerini arttıran bir sistem hazırlamıştır. Ticarete konu olan malların alım-satımı için, bir ruhsat bedeli karşılığında, yetkilendirilen belirli kişiler sayesinde ticarî denetim devletin eline geçmiştir. Tekel anlamına gelen ve Yed-i Vahid denilen sistem başta İngilizler olmak üzere yabancı tüccarlar açısından hoş karşılanmamıştır. Durumun İngiliz çıkarlarına ters düşmesi üzerine bakan Palmerstone, bu sistemin kaldırılması yönündeki görüşlerini içeren bir mektubu 1833 yılında İstanbul sefirine iletmiştir. S. Rıdvan Karluk, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Beta, İstanbul, 1998, s. 607.

isyanları, Rusya ile Osmanlı arasında gerilimin tırmanmasına yol açmıştır. Bu süreçte yaşanan diğer gelişmeler ve Rusların Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasıyla artan huzursuzluk Rus elçisinin İstanbul'dan ayrılmasıyla iyice kopma noktasına gelmiştir. Durumun analiz edilmesi amacıyla çeşitli toplantılar düzenlenmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın eserinde bu toplantıların sonrasında yayınlanan bildirinin yer aldığı bir kısımda, Osmanlı'nın Rusya'ya bakış açısı belirtilmiştir:

*Şimdiden, herkesin gerçek durumu bilmesi, Rusya'nın, arada bir gizlenen fakat hiç değişmeyen kötü niyetini kavraması ve bunu gerçekleştirmek için neleri nasıl gözetleyip ne zaman harekete geçeceğini anlayıp öğrenmesi ve canını dişine takıp vatani müdafaaaya bir uçtan katılmaya hazır ve azimli olması lazımdır. Böylece vaziyet kamuoyuna bildirilmiştir.*¹⁴⁶

Rusya ile yaşanan sıkıntıların yanı sıra, Osmanlı Devleti açısından mühim bir mesele olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine damgasını vuracak olan isyanın, başta Baltalimanı Ticaret Antlaşması olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu açısından önemli sonuçları olmuştur. Antlaşma sonrasında oluşan ekonomik ve siyasî dengelerin analiz edilebilmesi için bu sonuçları hazırlayan faktörlerin iyice incelenmesi gerekmektedir.

Mısır valisi olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile İstanbul arasındaki bağlar, Yunan isyanı, Navarin olayı ve Osmanlı-Rus savaşları sırasında iyice zayıflamış; II. Mahmut ile arasında oluşan kıvılcımlar giderek yangına dönüşmüştür. Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa'nın komutasındaki güçlü ordu, İstanbul'la arasındaki engelleri aşmış ve önüne çıkan kuvvetleri bertaraf ederek Konya dolaylarına kadar rahatça ilerlemiştir. Beydilli (1998)'ye göre durumun vahameti, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu sıkıntılı sürece dayanmaktadır:

Mısır valiliği görevine geldikten sonra devrin olaylarıyla bunalmış merkezden uzak bu vilayetteki iktidarına çeşitli tedbir ve reformlarla kuvvet katan ve Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü sıkıntı ve krizlerden istifade ile Mısır'da müstakil bir devlet kurmayı düşleyen Mehmet Ali Paşa 1832 yılında isyan bayrağını resmen açmıştır. Oğlu İbrahim Paşa idaresindeki kuvvetler kısa zamanda Anadolu içlerinde ilerleyebilme başarısını göstermiştir. Mısır ordusu, 21 Aralık 1832'de Konya'da Sadrazam Mehmet Reşit Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusunu yendi; ileri bir

¹⁴⁶ Ahmet Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, 2. Cilt, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011b, s. 361.

*hamle ile Kütahya'ya kadar gelerek (2 Şubat 1833) İstanbul'u ve Osmanlı hanedanını tehdit etmeye başladı.*¹⁴⁷

Osmanlı'nın yardım isteklerine başta kayıtsız kalan İngiltere ve Fransa, II. Mahmut'un Rusya'dan medet ummasının ardından diplomatik atağa geçmişlerdir. Zira dönemin en etkin politik aktörlerinden İngiltere ve Fransa, hem Osmanlı'nın toprak bütünlüğü hem de rakipleri arasında yer alan Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden imtiyazlar elde etmesi hususunda endişe etmişlerdir. Bu isyanın İngiltere için bir diğer önemli yönü ise, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın getirdiği ticarî düzenlemelerin İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarına tamamen ters düşmesidir. Böylece isyanın bastırılması noktasında, İngiltere'nin ekonomik çıkarları korunacaktır. Pamuk (2008)'a göre, böyle bir fırsat yakalayan İngiltere'nin sadece Mısır üzerinden elde edeceği siyasî ve ekonomik kazanç yeterli olmayacaktır.¹⁴⁸

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın merkezi yönetimle antlaşma yaparak ilerleyişini durdurması konusunda yoğun bir siyaset içine giren İngiltere ve Fransa, Mehmet Ali Paşa üzerinde diplomatik baskı uygulamaya başlamışlardır. Bu baskılar sonucunda, Osmanlı Devleti ile Mehmet Ali Paşa arasında Mayıs 1833'de Kütahya Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma ile birçok imtiyaz elde eden Mehmet Ali Paşa, adeta İstanbul'dan bağımsız bir hükümdar gibi davranmaya başlamıştır. 1838 yılına gelindiğinde ise, Mehmet Ali Paşa'nın tekrar huzursuzluk yaratacağı haberleri yayılmaya başlamıştır. İsyanın dinmediğine dair sinyaller veren bu durumu değerlendirmek isteyen İngiltere, isyanın bastırılması için her şeyi göze alabilecek bir hükümdar için gayet uygun ve masum gibi görünen bir teklif hazırlığına girmiştir. Bunun temelinde yatan düşünce, siyasî anlamda amaçlarına ulaşmayı hedefleyen İngiltere'nin iktisadî açıdan yaptırımları olan ilişkiler kurmayı planlamış olmasıdır. Batılı güçlerin Osmanlı ve Avrupa'daki dengeler üzerine oluşturduğu siyasî ve iktisadî politikaların bir ürünü olan süreç, isyana bir son vermenin çıkış yollarını arayan II. Mahmut için geriye çevrilmesi zor bir teklif olmuştur. Osmanlı Devleti ile ilişkilerini ilerleten İngiltere, siyasî ve askerî yardımlarına karşılık olarak Osmanlı'dan ticarî

¹⁴⁷ Kemal Beydilli, "Hünkâr İskelesi Antlaşması", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 18**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1998, s. 488.

¹⁴⁸ Pamuk, 2008, s. 32.

bakımdan büyük ayrıcalıklar istediği bir ticaret antlaşmasının imzalanmasını talep etmiştir.¹⁴⁹

Baltalimanı Ticaret Antlaşması, 16 Ağustos 1838 yılında Osmanlı Devleti ve İngiltere adına Sadrazam Mustafa Reşit Paşa ile İngiliz elçisi Lord John Brabazon Ponsonby tarafından İstanbul'un Baltalimanı semtinde bulunan Sadrazam Reşit Paşa'nın kendi konağında imzalanmıştır. Osmanlı ekonomisi açısından zor bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilen bu antlaşma, iktisadî anlamda batılı devletlere bağımlılığın temellerinin atıldığı ve büyük imtiyazların verildiği bir ticaret antlaşması niteliği taşımaktadır.¹⁵⁰ Böylece, XIX. yüzyılın başlarında sanayileşmenin hızlı bir ivmeyle gelişim göstermiş olması sonucunda, yeni piyasa arayışları hızlanan Avrupalı ekonomilere yadsınamaz katkılar sağlanmasının yolu açılmıştır. Pamuk (2010a), bu antlaşma sonrasında yapılan gümrük düzenlemelerinin Avrupalı devletlerin lehine gelişim gösterdiğini belirtmiştir:

*Baltalimanı Ticaret Antlaşmasını imzalayarak Osmanlı Devleti kendi gümrük vergilerini Avrupa devletleriyle birlikte saptamayı bir ilke olarak kabul etmiş oluyor ve böylece bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme hakkından vazgeçiyordu. Antlaşma imzalandıktan sonra, Avrupa devletleri gümrük vergilerini daha da düşük düzeylere indirmek için elverişli koşulların oluşacağından emin bir şekilde ticaretlerini sürdürdüler ve 1860'ların başında yaşanan malî bunalım sırasında gümrük vergilerini yüzde 1 seviyesine kadar indirmesini sağladılar.*¹⁵¹

Osmanlı Devleti'nin dış ticarete uyguladığı tekel düzeni, özel sınırlamalar ve gümrük vergileri hususlarında düzenlemeler getiren antlaşmanın bir benzeri, aynı yıl Fransa ile daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle imzalanmıştır.¹⁵² Londra Antlaşması'na gelinceye kadar geçen sürede, yani 1838-1841 yılları arasında, Belçika, Danimarka, Hollanda, İspanya, İsveç, Portekiz ve Norveç gibi farklı devletlerle imzalanan antlaşmalar, kapitülasyon sisteminin iyice yerleşmesini sağlamıştır. Ekonomik yönden sıkıntılı bir dönem geçiren Osmanlı pazarı, yapılan antlaşmalar sonucu çeşitli imtiyazlar elde eden Avrupalı üreticilerin kolayca girebildikleri bir

¹⁴⁹ Mehmet Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 6, 1995, s. 204.

¹⁵⁰ 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması Avrupa kapitalizminin pazarı haline gelen Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya sistemine eklemlenme sürecinin en önemli halkasını oluşturmaktadır. Ahmet Emre Biber, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Sistemine Eklemlenme Süreci ve Azgelişmişliğin Evrimi", **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1, 2009, s. 32.

¹⁵¹ Pamuk, 2010a, s. 206.

¹⁵² Pamuk, 2010a, s. 205.

piyasa haline gelmiştir. Pamuk (1985)'e göre, I. Dünya Savaşı'na kadar geçerliliğini koruyacak olan 1838 ticaret antlaşmasını İngiltere'nin dünya ölçeğindeki girişimlerinin bir parçası ve Osmanlı ekonomisinin dış ticarete açılmasını kolaylaştıran bir düzenleme olarak değerlendirmek gerekmektedir.¹⁵³

Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın kısa vadeli sonuçları ele alındığında, tekel sisteminin kaldırılması ve İngiliz tüccarlara diledikleri miktarda hammaddeyi satın alma imkânının verilmesi ön plana çıkmaktadır. Bunların yanı sıra, İngiliz tüccarların, Osmanlı tebaasındaki tüccarlarla aynı koşullarda Osmanlı iç ticaretine katılmaları sağlanmıştır. Antlaşmanın daha uzun vadedeki sonuçları incelendiğinde, gümrüklerde sağlanan kolaylıklar en başta gelmektedir. Öyle ki, Osmanlı'daki ticaret düzeni açısından çeşitli kolaylıkların sağlandığı İngiliz tüccarlar, Osmanlı vatandaşlarından bile daha az vergi ödeyecekleri bir konumda ticaret yapar hale gelmiştir. Böylece, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile yabancı tüccarların elde ettikleri imtiyazların hukuksal açıdan korunabilmesinin temelleri, Baltalimanı Ticaret Antlaşması'yla atılmıştır.¹⁵⁴

Karluk (1998)'a göre, batılı devletlerle imzalanan ticaret antlaşmaları Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve ticarî gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Diğer taraftan, Osmanlı'yı ticarî bakımdan kısıtlayan ve yeni piyasa arayışlarını engelleyen ticaret antlaşmaları, başta sanayi olmak üzere birçok alanda olumsuz etkiler ortaya çıkarmıştır. Sonuç olarak da, Osmanlı'nın iç ve dış ticaretine büyük zararlar vermiştir.¹⁵⁵ Bu durum, Osmanlı Devleti'nin hem sanayileşme çabalarını bertaraf etmiş; hem de batılı devletlere borçlanmasına yol açan ve malî çöküntüyü hızlandıran sürece büyük etkiye bulunmuştur. Ertuna (2004)'ya göre, Osmanlı maliyesinin borç sarmalına girmesini başlatan süreç, 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Balta Limanı antlaşmasıdır.¹⁵⁶

¹⁵³ Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 719.

¹⁵⁴ Bunun en önemli yanı İngiltere'nin, kapitalist ilişkiler ağı çerçevesinde yakın ticarî ilişkiler kurmuş olduğu Osmanlı topraklarındaki tüccarları, bunlarla iş yapacak Osmanlı bürokrasisi ve ticaret erbabının temel bazı haklarının güvence altına alınmasını, çıkarları açısından gerekli görmüş olmasıdır. Sander, 2000, s. 200.

¹⁵⁵ Karluk, 1998, s. 606.

¹⁵⁶ Ertuna, 2004, s.7.

1.4.2. 1838 Sonrası Osmanlı-Avrupa Ticarî İlişkileri

1 Temmuz 1839 yılında II. Mahmut'un ardından tahta geçen oğlu Abdülmecit, askerî anlamda büyük bir darboğazın içerisinde göreve başlamıştır. Ordunun Nizip yenilgisiyle ağır yara alması ve donanmanın Mehmet Ali Paşa'ya teslim edilmesiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu savunmasız kalmıştır. Askerî anlamda kendisini koruyamaz duruma gelen devletin başındaki Abdülmecit, idari değişiklikler yapmak suretiyle diplomatik önlemler almaya başlamıştır. Avrupa içerisinde yaşanan denge siyasetini iyi kullanan Abdülmecit, İngiltere ve Fransa'yı arkasına almak suretiyle güçlü bir merkezi otorite oluşturmuştur. Hem dış hem de iç politik unsurlar, bu iki devletten oldukça etkilenmiştir. Toplumun her kesimine yansımaları olan değişim süreciyle birlikte askerî, siyasî, iktisadî ve sosyal etkileşim giderek artmıştır.¹⁵⁷

XIX. yüzyılın parlak aktörü olarak dünya pazarlarında rakipsiz olan İngiltere'nin uyguladığı siyaset sayesinde, yabancıların Osmanlı iç pazarında serbestçe ticaret yapabilmeleri sağlanmıştır. Bu durumdan istifade etmek isteyen Avrupalı devletler, Baltalimanı Ticaret Antlaşması'ndan esinlenerek Osmanlı Devleti ile ticaret antlaşmaları imzalamışlardır. 1838 yılından, 1861 yılında Fransa ile yapılan ticaret antlaşmasına kadar geçen dönemde Osmanlı Devleti 20 farklı ticaret antlaşması imzalamıştır. İkili veya çok taraflı olarak yapılan bu antlaşmalar, bir yandan Osmanlı aleyhine ithalatın hızla artmasına ve dış ticaret dengesinin tamamen bozulmasına yol açarken,¹⁵⁸ diğer yandan uluslararası ticaretin akışını batılı ekonomilerin lehine düzenlenmiştir. Avrupalı Devletlere ait emtia, iş adamı ve tüccarlara tanınan ayrıcalıkların bir sonucu olarak, Osmanlı iç piyasası ve ekonomik sistem tamamıyla bu devletlerin kontrolü altına girmiştir. Öte yandan, büyük kısmı başta tekstil sektörü yoğun mamul mallardan oluşan ithalat karşısında yerli zanaatler oldukça gerilemiştir.¹⁵⁹ Böylece, Osmanlı Devleti'nin iç ticareti, dış rekabet karşısında korunmasız kalmıştır.¹⁶⁰

1841 yılında Osmanlı Devleti ile Birleşik Krallık, İkinci Fransa Cumhuriyeti ve Rusya İmparatorluğu arasında imzalanan Londra Antlaşması ile Boğazların barış

¹⁵⁷ Hüseyin G. Yurdaydın, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1600-1839)", **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1988, ss. 288-289.

¹⁵⁸ Kazgan, 1995a, s. 93.

¹⁵⁹ Pamuk, 1995, s. 28.

¹⁶⁰ Özdemir, 2010, s. 7.

zamanında savaş gemilerine kapatılması, uluslararası yükümlülük altına alınmıştır. Boğazların kapatılması kavramı, yalnız barış zamanı ile sınırlandırılmıştır. Osmanlı Devleti, savaşa girdiği takdirde Boğazları dilediği devletlerin savaş gemilerine açabilmesi öngörülmüştür. Bu düzenleme Kırım Savaşı sırasında uygulanmak suretiyle, İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin Karadeniz'e geçmelerine izin verilmiştir. 1833 yılında Rusya ile imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması hükümlerini sona erdiren bu durum, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında gelişen ilişkileri zedeleyerek, Osmanlı üzerindeki Rus nüfuzunu geriletmiştir. İlk başta Osmanlı'nın yararına gibi görünen süreç, İngiltere ve Fransa gibi dönemin siyasî aktörlerinin lehine sonuçlanmıştır. Böylece Osmanlı'nın Rusya'dan uzaklaşması, batılı devletlerin siyasî çıkarlarıyla örtüşmüştür. Dönemin siyasî aktörleri, imzaladıkları ticaret antlaşmalarıyla Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri ekonomik imtiyazların yanı sıra, siyasî ve askerî alanda yaşanan gelişmeler doğrultusunda uluslararası dengeler üzerinde etkili olabilmişlerdir.

1856 yılında, Kırım Savaşı sonrasında düzenlenen Paris Barış Konferansı ve konferans nezdinde imzalanan Paris Antlaşması, Osmanlı Devleti ve Avrupa ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasıdır. Antlaşmanın tarafları bir yanda Osmanlı İmparatorluğu, diğer yanda ise Birleşik Krallık ve İkinci Fransa İmparatorluğu'dur. Genel anlamda XIX. yüzyılın ilk çeyreğiyle birlikte, ağırlıklı olarak Rusya'nın sürdürdüğü aktif siyasetin etkileriyle değişen uluslararası dengelerin düzenlenmesi açısından önemli olan Paris Barış Konferansı, Osmanlı Devleti açısından ise Rus tehlikesinin bertaraf edildiği, devletler genel hak ve hukukundan faydalanma imkânının elde edilebildiği bir sürecin başlangıcı olarak görülebilir. Bu antlaşma ile Karadeniz'deki hâkimiyetine son verilen Rusya, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ortodokslar üzerindeki tarihi ve siyasî haklarının da elinden alınmasıyla uluslararası siyaset çevrelerindeki itibarı sarsılmıştır. İç ve dış siyasetini tamamen yeniden şekillendirme yoluna giden Rusya, ıslahat hareketleri ve yönünü doğuya çevirmek suretiyle sürdürdüğü politikalarını ulaştırmak istediği noktayı Paris Antlaşması'nın hükümlerini kendi lehine çevirmek olarak belirlemiştir.¹⁶¹

Islahat Fermanı ile başlayan değişim rüzgârı, Paris'te Avrupa konseyine girme hakkı kazanan Osmanlı Devleti için önemli unsurların başında gelen toprak bütünlüğü

¹⁶¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi 7. Cilt**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1977, ss. 53-54.

ve bağımsızlığı bundan böyle Avrupa'nın güçlü devletlerinin garantisi altında olduğu unsurlara dönüşmüştür.¹⁶² Ancak Osmanlı'nın toparlanması için gerekli hamleleri yapabilmesi kolay olmayacaktır. Batılılaşma çizgisi üzerindeki Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu durum, kapitülasyonların kaldırılması bir yana, yeni imtiyazların verileceği bir sürecin başlangıcı olarak görülebilmektedir.¹⁶³ 1856 yılında Kırım Savaşı'nı sona erdiren ancak Osmanlı Devleti'nin hem iç hem de dış siyasetine kısıtlamalar getiren Paris Antlaşması, Osmanlı için siyasî bir dönüm noktası olmuştur. Bu sürecin en belirgin sonucu, Osmanlı'nın Avrupalı devletlerle farklı antlaşmalar imzalaması olmuştur. Rusya ile 1878 yılında imzalanan Ayastefanos Antlaşması ve yine aynı yıl Avrupalı devletlerle imzalanan Berlin Antlaşması, Osmanlı üzerinden yürütülen uluslararası siyasetin veya bir başka deyişle çıkar çatışmasının yol açtığı sürecin açık göstergesi olmuştur. Avrupalı devletlerle imzalanan antlaşmalar, toprak kayıpları ve ağır savaş tazminatları gibi olumsuz sonuçlarının yanı sıra, Osmanlı bu devletlere karşı ekonomik ve siyasî imtiyazlar tanımak zorunda kalmıştır.¹⁶⁴

XIX. yüzyıl siyasî dengeleri açısından Osmanlı ile Rusya arasındaki etkileşim Avrupalı devletler için hep çıkar odaklı olmuştur. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ve ardından yapılan Ayastefanos Antlaşması bu ilişkiler bakımından bir dönüm noktasıdır. Osmanlı devleti aleyhine ağır hükümler taşıyan antlaşma ile birlikte Rusya denetiminde bir Bulgar Prenslığı kurulması ve böylece Osmanlı üzerinde devamlı bir tehdit unsurunun aktif tutulması amaçlanmıştır. Rusya bir yandan Doğu Anadolu'da Osmanlıya ait bazı bölgeleri topraklarına katarken, diğer yandan da Balkanlarda yapmayı planladığı reformlar başta olmak üzere, Osmanlı'nın içişlerine müdahale unsurlarını sözde işbirliği çerçevesinde dayatmayı istemiştir.¹⁶⁵ Nitekim bu durum, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İngiltere tarafından uygun karşılanmamış ve bu iki devletin Rusya üzerinde baskı kurmaları sonucu, Osmanlı ile Rusya arasında

¹⁶² İnalçık, 2011, ss. 162-165.

¹⁶³ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 111.

¹⁶⁴ Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen bir savaşın sonucunda sadece iki devleti ilgilendirirken Berlin Kongresi ile bu ilgi Avrupa'nın büyük devletlerine de teşmil edilmiştir. 1856 Paris Antlaşması'nda yer alan Osmanlı topraklarının bütünlüğü prensibi ihlal edilmiş, konu ile alakaları olmamasına rağmen İran ve Yunanistan'a bile toprak verilmiştir. Berlin Kongresi, genel barışı sağlayacağı yerde, istenilen sonuçları vermediği için, daha sonra meydana gelecek olan yeni ihtilafların kaynağı olmuştur. Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 5**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1992, ss. 516-517.

¹⁶⁵ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi 8. Cilt**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, ss. 64-67.

yeni bir antlaşma yapılması sağlanmıştır. 13 Temmuz 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile Rusya'nın Osmanlı'ya dayatmaya çalıştığı Ayastefanos Antlaşması hükümlerinin gözden geçirilmesi ve Avrupa'nın bekası için Osmanlı-Rus ilişkilerinin olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır.¹⁶⁶

Paris Antlaşması'nın ardından uluslararası çevrelerin Osmanlı'ya karşı tavırları değişmiş, dönemin siyasî yankıları XX. yüzyılın başlarına kadar hızla devam etmiştir. İtalya 1911 yılında Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarına saldırmış ve Osmanlı yenilgisi ile sonuçlanan mücadelenin ardından 1912 yılında Osmanlı ile İtalya arasında imzalanan Uşi Antlaşması sayesinde barış sağlanmıştır. Osmanlı üzerine saldırmak ve arkasından imzalanan bir antlaşma ile siyasî zafer kazanmak sıradanlaşmıştı. Bu durumu fırsat bilen Balkan devletleri ile Osmanlı arasında patlak veren Balkan Savaşları, 1913 yılında Bulgaristan Krallığı ile imzalanan Londra Antlaşması ile sonuca bağlanmıştır. Avrupa'da kalan son Osmanlı toprakları da bu antlaşma ile Balkan devletlerine bırakılmıştır.¹⁶⁷

1.4.3. Tanzimat Fermanı (1839)

Sultan Abdülmecit döneminde Hariciye Nazırı Koca Mustafa Reşit Paşa tarafından, 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda okunan Tanzimat Fermanı'yla birlikte, demokratikleşmenin ilk somut adımları atılmıştır. Devletin kendisini yenileme çabaları olarak görülen Fermanla birlikte, tüm vatandaşların can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması; yargılamada açıklık; vergide adalet; erkeklere dört yıl mecburi askerlik; rüşvetin ortadan kaldırılması; herkesin mal mülk sahibi olabilmesi ve bunu miras olarak bırakabilmesi gibi amaçlar ortaya konmuştur. Tamamı yerine getirilemeyen başlıca konuların yer aldığı Fermanla birlikte sağlanan çabalar, Osmanlı'da büyük değişimlerin baş göstermesine yol açmıştır. Osmanlı'nın en parlak dönemi olarak görülen klasik dönemin en önemli unsurlarından olan Tımar sistemi bu Fermanla kaldırılmıştır. Çağdaş kurumlar ve uygulamalar hayata geçirilmeye çalışılmış; hukuk, eğitim, ekonomi ve siyaset gibi alanlarda geleneksel yapı, görüş ve

¹⁶⁶ Sander, 2000, s. 245.

¹⁶⁷ Kemal Beydilli, "Avrupa 3. Bölüm Tarih", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 4**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1991, ss. 146-147.

kimliklerin ortaya çıkmasında etkili olan yenilikler gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁸ Osmanlı yönetim esası açısından büyük önem arz eden düzen unsuru, Tanzimat-ı Hayriye'nin (Hayırlı Düzenlemeler) bekası gereği yapılan çalışmalara temel teşkil etmiş; devletin hemen her kademesine bu hususta önemli görevler verilmiştir.¹⁶⁹

Ekonomik açıdan bakıldığında, Fermanla getirilen düzenlemelerin bir sonucu olarak katı, kapalı ve müdahaleci bir ekonomik sistemden liberalizme doğru bir geçiş yaşanmıştır.¹⁷⁰ Saygılı (2009)'ya göre, Avrupa devletlerinin baskıları ve Galata Bankerleri'nin II. Mahmut'a önerileri sonucu hazırlanan Fermanla birlikte,¹⁷¹ klasik düzenden vazgeçilmesi ve birçok alanda batılı perspektiften bakılmasında büyük rol oynayan değişimlerin gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Batı etkisinin Tanzimat reformlarının özüne yansması, İmparatorluğun dış odaklı politika unsurları üretmesine yol açmıştır.

Tanzimat Fermanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesine bir çözüm olamadığı gibi, belirsizlik bıraktığı sorunlar ortaya çıkınca, İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletlerin temsilcilerinin Ferman maddelerinin uygulamalarının denetleyicileri durumuna gelmelerine sebep olmuştur. Osmanlı bürokratlarını yönlendiren ve reformların üst düzey planlarını hazırlayan unsurlar, aynı zamanda denetleyici güç olarak da sahneye çıkmıştır. İngiltere'nin sürüklediği reformlar hukuk alanında yapılan yeni düzenlemelerle ekonomik ilişkilerin Avrupa usullerine göre uyarlanmasını sağlamıştır. Liberal ekonomik politikalar ve pazar toplumu, bürokrasi altyapısının etkin ve modern olması gerekliliği esaslarına dayanmaktaydı.¹⁷²

Tanzimat Fermanı, hukuk ve ekonomi alanlarına getirdiği prensiplerle liberal bir nitelik taşımaktadır. Bu yenilikler sayesinde toplum yapısının etkilenmesi; mal güvenliği esasıyla özel mülkiyete geçiş; mülkiyet üzerindeki müsaderecinin kaldırılmasıyla mülkiyetin garantiye alınması; gedik sisteminin¹⁷³ kaldırılmasıyla

¹⁶⁸ Tanzimat'la beraber artık Osmanlı klasik döneminde kimliğin temel belirleyici unsuru olan dinin anahtar konumunda bir sarsıntı baş göstermiştir; bu durum geleneksel siyasi kimliğin çözülmesinde etkili olmuştur. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 22, 68.

¹⁶⁹ BOA, HAT., 1654/20, (Hicri 29 Z 1255).

¹⁷⁰ Tanzimat Reformları adı verilen düzenlemeler ile ekonominin dış ticaret ve yabancı sermayeye açılışı birlikte yürümüş, Osmanlı maliyesinin Batı Avrupa sermayesi tarafından denetim altına alınışının temelleri bu dönemde atılmıştır. Pamuk, 1985, s. 720.

¹⁷¹ Saygılı, 2009, s. 152.

¹⁷² Sander, 2000, s. 201.

¹⁷³ Gedik, Osmanlı hukukunda imtiyaz ve inhisar esasına dayanan tasarruf hakkı anlamında bir terimdir. Osmanlı tarihi ve hukuku açısından önem taşıyan yönü hukukî ve iktisadî manasıdır. Sanatın icrasına

müdahil ekonominin etkinliğinin azalması gibi birçok unsurda dönüm noktası olmuştur. Ancak bu gelişmeler yönetimden verilen ve kolayca geri alınabilecek haklardan oluşmuştur. Yeniliğe dönük yönetim anlayışı içerisindeki padişahlar, daima yozlaşmış düzeni değiştirmek için gayret etmişlerdir. Devletin temel yapısını değiştirmekten uzak reform hareketleri olmanın ilerisine geçemeyen bu gayretler; yabancı sempatisi kazanmak gibi amaçları olan düzenlemeler olarak kalmıştır. Avrupa etkisi ile şekillenen toplumsal düzen, batılı ekonomilerin ihtiyacı olan piyasa yapısı için gerekli altyapıyı sağlamış; böylece Avrupalı devletlerin Osmanlı iç işlerine karışabilmeleri kolaylaşmıştır.

1.4.4. Islahat Fermanı (1856)

3 Kasım 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı¹⁷⁴, Osmanlı'nın Avrupa karşısındaki siyasî duruşu ve ekonomisinin büyük çapta zedelenmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı sınırları içerisindeki gayri müslim tebaa başta olmak üzere yabancılara verilen imtiyazların düzenlendiği bir ferman olarak ilan edilen Islahat Fermanı, Avusturya, Fransa ve İngiltere tarafından dayatılan bazı esaslara dayanmaktadır.¹⁷⁵ Tanzimat Fermanı ile vaat edilen reformları gerçekleştirecek kanun ve nizamların büyük bir çoğunluğu yapılamamış; yapılanlar da uygulanamamıştır. Nitekim bu durumdan şikâyetçi olan Batılı devletlerin elçileri, Kırım Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Paris'te toplanan Barış Konferansı'nda, Rusya aleyhine bir tutum sergilemişlerdir. Aynı zamanda Osmanlı'ya borç vermiş olan bu devletlerin sergilediği tutumun amacı, Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası elde ettiği hak iddiasıyla Ortodoks Hristiyan milletlerin faydasına olacak şekilde isteklerde bulunmasını önlemek olmuştur. Bu tarz bir yaklaşım içerisindeki batılı güçlerin tepkisini çekmemek için, Osmanlı İmparatorluğu, stratejik öneme sahip bir girişim

ait ruhsat ve imtiyazın sembolü olan gedik, inhisar usulünün kabulünden sonra tasarruf hakkı anlamının yanında bir de ticarete inhisar, imtiyaz ve bir çeşit patent manalarına karşılık gelmiştir. Ahmet Akgündüz, "Gedik", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 13**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1996, ss. 541-543.

¹⁷⁴ BOA, İ. MMS., 6/245, (Hicri 29 C 1272).

¹⁷⁵ Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 19**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1999, ss. 185-190; Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", **Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 2, 2005, ss. 152-153.

stratejisi izlemek istemiştir. Bu bağlamda, Paris Barış Konferansı'nın hemen öncesinde, Tanzimat kurallarını açıklayan, tekrarlayan ve genişletmesi planlanan Islahat Fermanı'nın yayınlanmasına karar verilmiştir.¹⁷⁶

Islahat Fermanı ile Osmanlı ekonomik düzeni ve kurumları üzerinde değişiklikler yapılması düşünülmüştür. Bu bağlamda, rahatça denetlenebilecek şeffaf bir bütçe oluşturulması, banka kurulması, batılı sermayedar ve uzmanlardan destek alınması gibi amaçlarla Osmanlı ekonomisi aleyhine hazırlanmış bir ferman olarak nitelendirilmektedir.¹⁷⁷ Fermanla çizilen iktisadî çerçevede, ekonominin düzene oturtulabilmesi amacıyla oluşturulması öngörülen kurum ve düzenlemelerin kapsamı malî ve parasal sistemin reform güdümlü olarak yapısal değişimlere konu olmasına dayandırılmış; bunun gereği olarak ise gelirlerin arttırılması hedeflenmiştir.¹⁷⁸ Toplumsal etkileri olan bu hamle, vergilerde gidilecek düzenlemeler yoluyla malî sıkıntılara bir çözüm bulunabilmesi amacına yönelik olarak düşünülmüştür. Genişletilmesi hedeflenen vergi gelirlerine yapılan müdahaleler, Tanzimat sonrasında sürekli olarak artış göstermiş; ancak devletin malî sorunlarını hafifletmekten çok batılılaşma etkilerini tatmin seviyesinde kalmıştır. Avrupalı devletlerin ve yabancı sermayedarların Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerinin giderek kuvvetlenmekte olduğu bu dönemde, Osmanlı açısından dış borçlanma ile finansman ihtiyacının karşılanması ihtimali güçlenmiştir.¹⁷⁹

Tanzimat Fermanı benzeri bir anayasa niteliğinde olmayan Islahat Fermanı, Avrupalı devletlerin politik ve ekonomik açıdan Osmanlı üzerindeki etkilerini arttırabilecekleri unsurlar içermekteydi. Birçok alanda gelişim gösteren batılı güçlerin Osmanlı üzerindeki finans egemenliği için gerekli altyapıyı oluşturan Islahat Fermanı, askerî alanda yapılan sığ ıslahat denemelerinin ilerisine geçilemediği bir ortamda; ekonomik ve siyasî açıdan yaşanan geri kalmışlığa bir çözüm olamamıştır.¹⁸⁰

XIX. yüzyılda düzenlenen reform hareketleri incelendiğinde, sahip oldukları özellikler ve sonuçları bakımından bazı benzerliklere sahip oldukları görülmektedir. Tanzimat ve Islahat hareketleri başta olmak üzere, yabancı etkisiyle yayılan reformist politikalar çoğunlukla sonuçsuz kalmış, birçok alanda planlanan gelişim

¹⁷⁶ Bayraktar, 2002, s. 84.

¹⁷⁷ Ünal, 2009, ss. 48-49.

¹⁷⁸ Bayraktar, 2002, ss. 77-78.

¹⁷⁹ Pamuk, 2010a, s. 230.

¹⁸⁰ Biber, 2009, s. 36.

sağlanamamıştır. III. Selim dönemine kadar götürülebilecek batılılaşma çabaları bakımından ideolojik, hukukî ve siyasî alanda değişimin önemli unsuru olan Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla bu yönelişin resmi ilanı yapılmış olsa da, başarılı olunamamıştır.¹⁸¹

Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve Kırım Savaşı, Osmanlı'nın Avrupa ile yoğunlaşan ilişkileri bakımından büyük anlam ifade etmektedir. Osmanlı aleyhine bir bağımlılık oluştururcasına ilerleyen etkileşim, Osmanlı Devleti için önemli ve geliştirilmesi mühim olan konuların başında gelen ekonomik, toplumsal ve siyasî boyutlara yön vermeye başlamıştır. Siyasî ve ekonomik dengeleri düzenleyen batılı güçler, Osmanlı sınırları içinde yaşayan ve ticaret yapan yabancılar üzerinden politikalarını yürütmüşlerdir.

Osmanlı Devleti'nin imzaladığı ticaret antlaşmaları, Osmanlı-Avrupa ilişkilerinde etkin rol oynayan gayri müslimlere verilen imtiyazlar açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu imtiyazların Tanzimat Fermanı ile hukukî açıdan desteklenmiş olmasının yanı sıra, Islahat Fermanı ile de gayri müslimlerin halk arasındaki konumu düzenlenmiştir.¹⁸² Paris Barış Konferansı sonrası dönemin önemli gelişmeleri arasında yer alan ve 1858 yılında yürürlüğe konulan Arazî Kanunnâmesi çerçevesinde, gayri müslimler ile Müslüman tebaa arasındaki hukukî farklılıkların ortadan kaldırılması amaçlanmıştır.¹⁸³ Sonuçları kestirilemeyen ve konjonktürel çapta düşünülmüş bu ilişkiler ağı, imparatorluğun her hücreğine yayılan bir hastalık niteliğinde ciddi sorunlar teşkil edecek olan dış borçlanma olgusunun temellerini oluşturan önemli etkenler arasındadır.¹⁸⁴

¹⁸¹ Kemal Beydilli, "Islahat XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Kadar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 19**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1999, ss. 174-175.

¹⁸² İnalçık, 2011, s. 67.

¹⁸³ Abdurrahman Yazıcı, "Arazî Kanunnâmesi (1274/1858) ve İntikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi", **Ekev Akademi Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 60, 2014, s. 466.

¹⁸⁴ Osmanlı İmparatorluğu, Batı ile girdiği ilişkiler sonucunda Batı'ya her gün daha bağımlı bir hale gelmiş ve böylece siyasî-ekonomik tüm önemli makro gelişmeler bu ilişkiler tarafından belirlenir olmuştur. Bu genel gelişmeler sonucu ülkenin Batı'ya iktisadî ve siyasî eklemlenmesi veya Batı'nın sömürüsüne açılması ve bunun sonucu olarak da ülkede çarpık yapının oluşması, sanayinin oluşamaması ve hatta yerli sanayinin gelişmemesi Osmanlı'nın Batı'ya olan bağımlılığını artırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyılın başlarından itibaren ekonomik ve askerî gücünün tam anlamıyla farkına vararak, güçlü devletlerinden birinin desteğini alarak varlığını sürdürebileceğini anlamış, böylelikle kapitalist bir mantıkla hareket eden büyük güçler arasında rekabetten yararlanıp denge politikası uygulayarak kapitalistleşen dünyada Avrupa güç dengesinin bir parçası olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Almanya, Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu durumun etkisiyle

1.5. OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ BORÇ GİRİŞİMLERİ

XVI. yüzyılın sonlarına doğru, Habsburglarla yaşanan gerilim ve savaş ortamı Osmanlı için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı ile Habsburg arasında 15 yıl süren savaşın ardından, 11 Kasım 1606 tarihinde imzalanan Zitvatorok Antlaşması ile Osmanlı siyasî açıdan zayıflamıştır.¹⁸⁵ Orta Avrupa'daki üstünlüğü sona eren Osmanlı, girilen süreçte yaşanan savaşların yenilgiyle sonuçlanması ile ekonomik sıkıntılarla karşılaşmaya başlamıştır. İmparatorluk için itibar ve toprak kayıplarına yol açan savaşların finansmanı giderek zorlaşmış ve bütçe açıkları giderek kronik bir hal almıştır. Savaş dönemleri sıklaştıkça, artan iase problemleri ve oluşan bütçe açıklarının finansmanı için kullanılan yöntemlerin birikimli etkisi, maliye ve ekonomi üzerinde büyük baskılar oluşturmuştur.¹⁸⁶

Tarih boyunca savaşların gölgesinde şekillenen Osmanlı ekonomisi, inişli çıkışlı bir yapıya sahip olmuştur.¹⁸⁷ Galibiyet sonucu elde edilenler olmadan, ekonominin yaralarını sarmak mümkün olmamıştır. Savaş döneminde silah, mühimmat, erzak ve askerî elbise ithal edilmiş; böylece Osmanlı'dan gelişmiş ülkelere kaynak aktarımı artış göstermiş ve dış ticaret açık vermiştir. Konjonktür böyle iken, savaşların mağlubiyetle sonuçlanması, askerî, siyasî ve ekonomik açıdan zayıflamaya büyük etki etmiştir.

1.5.1. İlk Dış Borç Girişimi

Osmanlı Devleti'nin bilinen ilk dış borç girişi, 1623 yılında Sultan IV. Murat döneminde yaşanmış; Venedik, Fransa, İngiltere ve Hollanda elçilerinden toplam 30 bin Venedik altını kredi istenmiştir.¹⁸⁸ Siyasî dengelerin Osmanlı aleyhine geliştiği

son dönem ekonomisini güçlendirmek hatta varlığının devamı için kapitalistleşen dünyada bir umut olmuş, siyasî, askerî ve ekonomik bir yer teşkil etmiştir. Ünal, 2009, ss. 49-51.

¹⁸⁵ Kunt, 1988, s. 13.

¹⁸⁶ Pamuk, 2008, s. 98.

¹⁸⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri, her savaş süresince ve sonunda, sadece Hazine tamtakır kalmayıp, piyasada tedavülde olan altın, gümüş, hatta bakır paralar süratle eksilmeye başladılar. Bunu gören yetkililer, "Savaş zamanı olağan bir şeydir," deyip geçerler ve memleketteki altın, gümüş ve bakır eşya ne varsa şu veya bu yolla bunları darphaneye gönderip, sikke bastırır ve krizi gidermeye çalışırlardı. Bunun, servet ve sermayeden yemek olduğunu ne kimse fark etmiş ne de kaleme almıştı. Kazgan, 1995a, s. 30.

¹⁸⁸ Johann Wilhelm Zinkeisen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Cilt 4**, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011a, ss. 24-25.

sıralarda gündeme gelen bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmış, elçiler borç vermeyi kabul etmemiştir. Bâbiâli'ye yakışmayan bu adımın atılmasına, 1595-1623 döneminde tahta çıkan padişahların dağıttığı cülus bahşişleri yol açmıştır. Yirmi dört yıl gibi kısa bir sürede toplam altı defa el değiştiren tahtın her yeni sahibi tahta çıktığı zaman yapılan tören kapsamında bir devlet geleneği halini almış olan cülus bahşişi dağıtmak zorunda kalmış ve hazine giderleri artmıştır. Oluşan malî çaresizlik, padişahın şahsi çabaları ve giderleri azaltmaya yönelik alınan tedbirler neticesinde aşılmıştır.

1.5.2. Diğer Dış Borç Girişimleri

XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde yaşanan malî sıkıntılar ve sonrasında şekillenen siyasî dengeler, Osmanlı aleyhine dönüşmüştür. 1683 İkinci Viyana Kuşatması sonrasında yapılan ilk iç borçlanmanın ardından, Osmanlı malî yapısı daha da sıkıntılı bir sürecin içine sürüklenmiştir. 1711 Prut seferi, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Rus yenilgisi) ve 1776 İran Savaşları sonrasında karşılaşılan fon ihtiyacı gittikçe büyümüş, 1783 yılında Rusların Kırım'ı işgali ile girilen güç durum; kaçınılmaz hale gelen savaş dolayısıyla devletin dış borçlanma olgusunu yeniden gündeme getirmesine sebep olmuştur.¹⁸⁹

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde başvurulmuş dış borçlanma girişiminde, Fransa, İspanya ve Felemenk, Osmanlı bürokratları tarafından hazırlanan raporlar çerçevesinde dış borç alınması muhtemel ülkeler olarak gündeme getirilmiş; ancak bu ülkeler konjonktür gereği Osmanlı Devleti yandaşı olarak görünmek istemediklerinden, dış borç vermeyi geri çevirmişlerdir. Diğer taraftan, bu ülkelerin Müslüman olmamaları, dış borçlanma rotasını Fas ve Cezayir'e çevirmiştir. Bu ülkelerle de çeşitli sebeplerden dolayı karşılıklı borç alıp verme işleminden vazgeçilmiş ve Rusya'nın Kırım'ı ele geçirmesi dolayısıyla 1784 yılında ortaya çıkan ilk dış borçlanma girişimleri yarım kalmıştır.¹⁹⁰

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı, Avrupa çapında kıpırdanmaya başlayan sanayi atılımlarına sahne olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden ve Sanayi

¹⁸⁹ Şevket Kamil Akar ve Hüseyin Al, **Osmanlı dış borçları ve gözetim komisyonları 1854-1856**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2003, s. 3.

¹⁹⁰ Çakır, 2001, s. 21; Sait Açıba, **Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)**, Vadi Yayınları, Ankara, 2004, s. 17.

Devrimi olarak adlandırılan bu dönemde yaşanan gelişmeler sayesinde batılı ekonomiler hızlı bir büyüme sürecine girmişlerdir. Sanayi Devrimi'nin bir ürünü olarak görülen sermaye çevreleri, yeni pazar arayışlarına girmişlerdir. Batılı sermaye grupları açısından Osmanlı ekonomisi yeni hedefler arasında görülmüş ve çok yönlü olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında yapılan çeşitli antlaşmalar sayesinde imtiyazlar elde etmekte olan batılı tüccarlar, Osmanlı ile emtia ticaretini geliştirilmiştir. Ayrıca, sermaye kanalıyla da yeni yatırımlar yapılmasına başlanmıştır. Savaşlar ve ardından yaşanan ekonomik sıkıntıların yanı sıra, sermaye çevrelerinin girişimleri ekonomik ve siyasî açıdan bir hayli yıpratıcı olmuştur. Küçük ve Ertüzün (1994)'e göre amaç çok basitti, Osmanlı ekonomik düzeni tamamen kontrol altına alınacak ve dışa bağımlı hale getirilecekti:

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Sanayi Devrimi'yle birlikte gelişen Avrupa sermaye çevreleri, Osmanlı ülkesine sadece mal satmakla yetinmeyip sermaye yatırımı yollarını da aramaya başladılar. Büyük bankalar tarafından çıkarılan ve küçük tasarruf sahiplerince satın alınan tahviller aracılığı ile devletlere borç vermek, kazançlı bir iş olması yanında borç alan ülkeyi malî kontrol altına almayı da kolaylaştırıyordu. Bu yüzden İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ni bir borç kışkacına sokmak için çeşitli yollardan baskı yapıyorlar, bir taraftan da Tanzimat reformlarının başarısından söz ederek Batılı sermaye çevrelerinin güvenlerini arttırmaya çalışıyorlardı.¹⁹¹

Osmanlı Devleti'ni dış borç almaya iten nedenler arasında, toplumsal yapılanmanın getirdiği tüketim anlayışının sebep olduğu malî yük, bütçeyi en az savaş giderlerinin finansmanı kadar olumsuz etkileyen etmenler arasında bulunmuştur.¹⁹² Saray ve devlet kademesi başta olmak üzere, astronomik rakamlara ulaşan israf ve sefahat giderek yayılmıştır. Bunların yanı sıra, iltizam sistemi altında ezilen köylü kesimi ve onları sömüren mültezimlerin yol açtığı toplumsal sıkıntılar, iktisadî sorunlara yol açmıştır. İdarî ve iktisadî açıdan, iltizam sistemine göre daha küçük yapılardan oluşan tımar sisteminin çözülmesiyle birlikte, toplumsal bütünlüğü

¹⁹¹ Cevdet Küçük ve Tefvîk Ertüzün, "Düyun-ı Umumiyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 10**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1994, s. 58.

¹⁹² Kırım Savaşı esnasında patlayan Avrupa tarzı tüketim daha evvel de belirtildiği gibi, sadece mal ithali ile sınırlanmayıp, birçok alanda ortaya çıkmıştır. Kuklacı, cambaz, ressam, piyano, keman veya Fransızca dersleri için gelen ve getirilen hocalar, gayri müslimlerin kurdukları Avrupa tarzı okullar, Avrupa yaşantısına elverişli olarak inşa edilen meskenler vb. yabancı mal ve hizmet kullanımını gerektiren harcamalar, tediye bilançosunu öyle bir açık ile karşı karşıya bırakmıştır ki, dış borçlanmadan başka çare kalmamıştır. Kazgan, 1995a, s. 121.

zedeleyen zengin ve hiyerarşik yapılar oluşmuştur. Köylü kesimine devletten daha yakın olan, yerel koşulları iyi bilen ve nüfuzu sayesinde iktisadî çıkarlarını istediği gibi yönlendirebilen mültezimler, dönemin en önemli aktörleri olarak bu sıkıntıların kaynağını oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti, iltizam sisteminin bir ürünü olan mültezimlerin köylüyü sömürmesini önleyebilmek adına bazı girişimlerde bulunmuş olsa da, sağlıklı sonuçlar elde edilememiştir. İltizam ihalelerini sıklaştırmak yoluyla mültezimler üzerinde baskı ve denetim oluşturma çabası, köylünün daha fazla sömürülmesine yol açmıştır. Vergilerin değerini korumak ve arttırmak amacıyla yönelik olarak yapılan bu düzenleme, mültezimlerin kendi çıkarlarını korumak adına kısa vadeli planlama yapmalarına neden olmuştur. İhalelerin seyrek yapılmasıyla birlikte ise mültezimlerin köylülere olan bakış açısı farklılaşmış ve köylü kesiminin uzun vadeli çıkarlarını kollamaya başlamışlardır. Ancak bu durum, mültezimlerin daha fazla güçlenmesine ve halkın merkezi idare ile arasının açılmasına yol açmıştır. Mültezimlerin yerel halk üzerinde bu denli nüfuz sahibi olması nedeniyle, kısa ve uzun vadeli sorunlar üreten iltizam sisteminin kaldırılması bile çözüm olarak görülemiyordu. Bu etkileşim sayesinde, vergilerin devlet eliyle toplatılması çabaları yeterli olmamıştır. İltizam sistemi, oluşturduğu mültezim kesiminden kaynaklı sorunların yoğunlaşmasıyla birlikte, devletin idarî ve iktisadî açıdan sıkıntılar yaşamasına yol açmıştır. Kıray (1995), iltizam sistemi ve etkilerini şöyle değerlendirmiştir:

İltizam sistemine geçiş, tarımsal ihracatın kârlılığı ve taşradaki askerlerin öneminin azalışı ile birleşince, sonunda imparatorluğun bütünlüğünü tehdit eden, sıkı biçimde kenetlenmiş varlıklı ve güçlü bir ayan hiyerarşisine yol açtı. XVIII. yüzyıl sonunda eyaletler, İstanbul'a vergilerini göndermeyi reddeden yerel esnafını büyük arazilerini ve mülklerini vakıflara dönüştürüp, devlete vergi vermeyen büyük toprak sahiplerinin ya da yaşam boyu iltizam hakkı almış mültezimlerin denetimine girmiş durumdaydı.¹⁹³

İltizam sistemi uygulanırken karşılaşılan sorunlar, sistemin kaldırıldığı Tanzimat sonrası dönemde yerini başka sorunlara bırakmıştır. Gelişim odaklı süreçte ihtiyaç duyulan kaynak arayışları, altyapısı hazırlanmadan geçilen yeni vergi sistemiyle giderilmeye çalışılmıştır. Kaldırılan iltizam sistemi yerine, muhassıllık sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Ancak, hazineye aktarılması düşünülen vergi

¹⁹³ Kıray, 1995, ss. 183.

gelirleri istenilen seviyelere ulaşamadığından, finansman ihtiyacı giderek artış göstermiştir. Bu açıdan bakıldığında, dış borçlanma uzak bir ihtimal olarak görülmemiştir.¹⁹⁴

İçeride büyük sorunlarla boğuşan Osmanlı Devleti'nin geçtiği bu süreçten haberdar olan alacaklılar, finansman şartlarını ağırlaştırarak kazançlarını bir kat daha arttırmıştır.¹⁹⁵ Kırım Savaşı'nın getirdiği malî yük göz ardı edildiğinde bile, artan harcamaların yol açtığı yapısal nitelikteki bütçe açıklarının karşılanabilmesi için kısa sürede dış borç alınmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Sürekli finansman ihtiyacı olan bütçe ağırlaşmış ve devletin iktisadî düzenine yön veren temel esaslar sarsılmış; dengeler bozulmaya başlamıştır. Yeni kaynak arayışları hep aynı adresi gösterircesine dış borçlanmayı işaret etmiş; iç borçlanma kalemleri yetersiz kalmıştır. Bütçe açıkları ile kronikleşen malî bunalım ve kötüleşmeye başlayan ekonomik düzen, İmparatorluğun içerisinde bulunduğu duruma yönelik çözüm arayışlarını yoğunlaştırmıştır. Ancak, geçici önlemlerden ileri gidilememiş ve devlet uzun vadede bir dış borç girdabına doğru sürüklenmiştir.¹⁹⁶

Tablo 4: Osmanlı Devleti'nin Bütçe Dengesi (1841-1854)¹⁹⁷

Malî Yıl	Gelirler (Kuruş)	Giderler (Kuruş)	Bütçe Açığı (Kuruş)
1841/42	562.911.000	567.074.000	-4.163.000
1846/47	625.000.000	633.212.899	-8.212.899
1847/48	653.500.000	678.668.435	-25.168.435
1848/49	666.230.000	754.455.456	-88.225.456
1849/50	710.000.000	788.893.647	-78.893.647
1850/51	702.129.312	801.029.061	-98.899.749
1851/52	724.400.000	778.025.831	-53.625.831
1852/53	772.971.628	794.392.424	-21.420.796
1853/54	757.459.670	779.117.205	-21.657.535

Kaynak: Güran, 2003, s. 8.

¹⁹⁴ Akyıldız, 2003, s. 40.

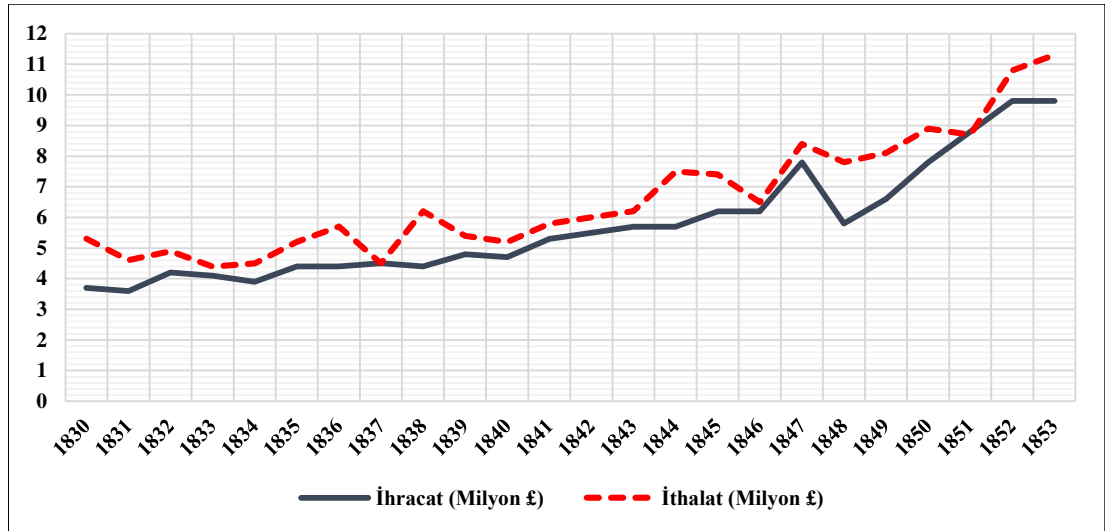
¹⁹⁵ Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1988, ss. 132-133.

¹⁹⁶ Yılmaz, 2002, s. 191.

¹⁹⁷ Osmanlı Devleti'nin 1841/42-1918/19 dönemi yıl bazında bütçe verileri ile ilgili daha detaylı bilgiler içeren tablo, EK 2'de incelenebilir.

1851 baharına gelindiğinde bütçe, dönemin şartlarına göre ciddi sayılabilecek bir açıkla karşı karşıya kalmıştır. 1840'ların başından itibaren bütçe açık vermeye başlamış ve 1850/51 maliye dönemine gelindiğinde, yaklaşık 1 milyon Osmanlı Lirası bütçe açığı meydana gelmiştir. Bütçe açıklarının nasıl bir seyir izlediği, Osmanlı Devleti'nin 1841/42 ve 1853/54 malî yılları arasındaki dönemi kapsayan bütçe dengesi verilerini içeren Tablo 4'de açıkça görülmektedir. Gümüş miktarının azaltılmasıyla süre gelen tağşişler, arttırılan vergiler, Galata bankerlerinden alınan kısa vadeli ancak yüksek faizli borçlar ve basılan kâimeler, bütçe açıklarının giderilmesinde etkili olamamıştır.

Şekil 1: Osmanlı Devleti'nin Yıllara Göre Dış Ticaret Dengesi (1830-1853)¹⁹⁸

Kaynak: Pamuk, 1995, s. 25.

1840'lı yıllardan itibaren meydana gelen bütçe açıklarının yanı sıra, XIX. yüzyılın Osmanlı ekonomisine getirdiği bir diğer olumsuzluk ise dış ticaret açıkları oluşmuştur. Şekil 1, 1830-1853 yıllarını kapsayan döneme ait toplam ihracat ve ithalat rakamlarını göstermektedir. Bu grafik incelendiği zaman, bazı yıllarda ithalatın diğer dönemlere göre daha fazla artış göstermesi veya ihracatın azalması sonucu oluşan dış ticaret açıkları yüksek seviyelere ulaşmıştır. 1838 ile 1853 yılları arasında artan dış ticaret açıkları dikkate alındığı zaman, Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve Kırım Savaşı gibi önemli olayların Osmanlı Devleti'nin dış ticaret dengesi üzerinde önemli etkileri

¹⁹⁸ Osmanlı Devleti'nin 1830-1913 dönemi yıl bazında dış ticaret verileri ile ilgili daha detaylı bilgiler içeren tablo, EK 3'de incelenebilir.

olduğu görülmektedir. Özellikle, 1838 sonrası dışa açılan ekonomik düzen ve yabancılara verilen imtiyazların oluşturduğu yapısal etki, Osmanlı Devleti için kaçınılmaz bir son olarak görülen dış borçlanmaya yol açmıştır.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru, malî durum giderek kötüleşmiş ve iktisadî sorunlar baş göstermiştir. Bir taraftan dış ticaretin finansmanı için İstanbul Bankası'nın Londra piyasalarına biriken borçlarının kapatılması, diğer taraftan da dış ticaret açıklarının sebep olduğu tediye açığının karşılanması gerekmiştir. 1850 yılına gelindiğinde, başlarında Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın olduğu hükümetin Tanzimatçı kanadında, dış borca başvurmaktan başka çare olmadığı düşüncesi hâkim olmuştur. Böylece, dış borçlanma tekrar gündeme gelmiş ve Sultan Abdülmecit'ten habersiz hükümet ile bazı bankerler arasında gizlice antlaşma bile yapılmıştır.¹⁹⁹

Yapısal nitelik kazanan bütçe açıklarının, dış borçlanma ile kapatılmasını savunan Sadrazam Mustafa Reşit Paşa; İstanbul Bankası'nın senetlerini ciro etmeme kararı alan İngiltere Bankası'nın yarattığı infial ortamı bir yana, ithalatın tıkanmanın eşliğinde geldiği durumda, Padişah'tan habersiz dış borç antlaşması yapmıştır. Padişah'ın durumu öğrenmesiyle Mustafa Reşit Paşa ve nazırlar azledilmiş; Mehmet Ali Paşa Sadrazam tayin edilmiş ve kullanılan avansın geri ödenmesi için Galata Bankerlerine başvurulmuştur. Mısır'dan o yılın vergisinin peşin alınmasıyla birlikte dış borçlanma teşebbüsü önlenmiş ve borçlanmadan vazgeçildiği için 2,2 milyon Osmanlı Lirası tazminat ödenmiştir.²⁰⁰

Sultan Abdülmecit döneminde yaşanan bu dış borçlanma teşebbüsü, Fethi Ahmet Paşa ve Damat Mehmet Ali Paşa'nın önderlik ettiği muhafazakâr kanadın dış borç karşıtı düşünceleri doğrultusunda gerçekleştirilmeden kalmıştır. Dışarıdan destek almak yerine, maaşların düşürülmesi ve vergilerin arttırılması gibi olağan üstü önlemlere başvurulmuştur. Böylece altın, gümüş ve bakır paraların Avrupa'nın sanayi zengini ülkelerine gönderilmesinin yolu bir nebze olsun tıkanmıştır. Bütçe ve dış ticaret açıklarının birlikte artış gösterdiği XIX. yüzyıl boyunca derinleşen malî krizin

¹⁹⁹ Baltazzi' nin sahibi olduğu İstanbul Bankası'nın Londra ve Paris'teki şubelerine 55 milyon franklık borca girilmişti. Dış ticareti kolaylaştıran ve kambiyonun kontrolünü sağlayan bu bankanın yaşamını sürdürebilmesi için, zamanın sadrazamı Reşit Paşa ile Parisli Banker Beshet Bethomas ve Londralı banker Deveaux ve ortakları ile 55 milyon frank değerinde bir kredi antlaşması yapıldı. Kazgan, 1995a, s. 123.

²⁰⁰ Du Velay, 1978, s. 80 ; Küçük ve Ertüzün, 1994, s. 58.

aşılabilmesi için yapılan uygulama ve önlemlere karşın, dış destek alınmadan ekonomik darboğazın aşılabilmesi her geçen dönem daha da zorlaşmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE DIŞ BORÇLANMA DÖNEMİ (1854-1914)

2.1. 1854-1877 DÖNEMİ DIŞ BORÇLANMALARI

Osmanlı Devleti, ilk dış borcunu, Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında 1854 yılında 5 milyon pound sterlin olarak gerçekleştirmiştir.²⁰¹ 1855 yılında 5 milyon pound sterlin değerinde ikinci dış borç Londra'dan alınmış; bunu 1858'de 5 milyon pound sterlin değerindeki üçüncü dış borç ve 1860'da Paris'ten alınan yaklaşık 16 milyon pound sterlin (400 milyon frank) değerindeki dördüncü dış borçlanma izlemiştir. Osmanlı Devleti'nin hızla artan dış borçlanmaları karşısında geri ödeme alamayan Avrupalı alacaklıların endişeleri artmış; uluslararası finans alanında Osmanlı'nın finansal durumuna yönelik risk analizlerinin yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır.²⁰² Ancak bu durum, Osmanlı sınırları içerisine akan yabancı sermayenin durmasına yol açmamıştır. Aksine, Kırım Savaşı sonrasında artan dış borçlanma olgusu, Osmanlı Devleti'ne borç vermek ve faiz geliri elde etmek amacıyla türeyen yabancı sermayeli bankaların kurulmasına neden olmuştur. 1875 yılında yaşanan kriz öncesinde kurulan 11 bankadan bazıları, Osmanlı Bankası'na katılmış; diğerleri de çeşitli nedenlerle faaliyetlerine son vermişlerdir.²⁰³

Dış borçlanma, çeşitli finansman ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik olarak kullanılmıştır. Savaş harcamaları, kâimelerin tedavülünden çekilmesi, borç taksitlerinin ödenmesi ve bütçe açıklarının kapatılması gibi cari harcamalar, dış borçlanma yöntemi ile finanse edilmiştir. Pamuk (2004a), Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı sonrası dış borçlanma politikalarını değerlendirirken benzer bir bakış açısıyla değerlendirmelerde bulunmuştur. Bütçe sorunlarının giderilmesi amacıyla, Avrupa'nın çeşitli finans piyasalarında gerçekleştirilen uzun dönemli tahvil satışları, Kırım Savaşı sırasında ilk olarak gündeme gelmiş ve daha sonra sıradan bir yaklaşım olarak devlet kademesine yerleşmiştir. Bu sürecin başlarında, Osmanlı Devleti'nin en büyük destekçisi olan

²⁰¹ Tabakoğlu, 2000, s.194.

²⁰² Keiko Kiyotaki, "Ottoman State Finance: A Study of Fiscal Deficits and Internal Debt in 1859-63", **London School of Economics Department of Economic History Working Paper Series**, Sayı: 90/05, 2005, s. 2.

²⁰³ Akgüç, 1987, s. 9.

İngiltere sayesinde ilk işlemler Londra piyasalarında yapılmış, daha sonra ise Paris, Viyana ve diğer batılı piyasalara yayılmıştır.²⁰⁴ Osmanlı Devleti, borç verenlerin peşinde dış borç alabilmek için gayret ederken, batılı bankerlerde Osmanlı'yı borçlanmaya zorlamıştır.²⁰⁵ Kırım Savaşı'nın ardından Osmanlı ekonomisi düzelmeye başlamıştır. Bu süreçte, devlet gelirleri artmaya başlamışsa da, dış borçlar, gelirlerin üzerinde artış göstermiş ve moratoryum ilan edilinceye kadar geçen sürede toplam 15 dış borçlanma (1877 dış borçlanması hariç) gerçekleştirilmiştir.²⁰⁶

Osmanlı İmparatorluğu; XIX. yüzyılın ortalarına doğru bütçe açıkları ve Avrupalı devletlerin yoğun iktisadî nüfuzu altında, malî bunalımın süreklilik kazandığı bir ortama sürüklenmiştir.²⁰⁷ Osmanlı açısından, malî şartların kötüleştiği bu dönemde, 1853-1856 yılları arasında Rusya ile vuku bulan Kırım Savaşı sırasında tarihinin ilk dış borçlanmasını gerçekleştirmek zorunda kalmıştır.²⁰⁸ 24 Ağustos 1854 yılında Londra'da imzalanan antlaşma, yüzde 6 faizli 34 yıl vadeli 5 milyon pound sterlin (5,5 milyon OL) değerinden bir borçlanmanın şartlarını içermektedir.²⁰⁹ Antlaşmanın tarafları olarak Londra ve Paris temsilcileri olan Baron Goldsmid (Paris) ve John Horsley Palmer (Dent Palmer, Londra) ile Osmanlı Devleti adına J. N. Black ve François Louis Justin Durand adlı tüccarlar antlaşmayı imzalamışlardır.²¹⁰

İlk olarak XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve uzunca bir süre unutulduktan sonra XIX. yüzyılın ortalarında tekrar gündeme gelmesinin ardından Osmanlı hükümetinin uluslararası finans piyasalarındaki itibarını zedeleyen dış borçlanma olgusu, Osmanlı için tek başına altından kalkılamayacak bir durum arz etmiştir.²¹¹ Savaş sırasında Avrupa malî piyasalarına satılan uzun vadeli tahviller

²⁰⁴ Pamuk, 2004a, ss. 25-26.

²⁰⁵ Blaisdell, 1979, s. 40.

²⁰⁶ Küçük ve Ertüzün, 1994, s. 58.

²⁰⁷ Ekonominin dünya kapitalizmine açılışı sürecine 1850'lerde çok önemli bir diğer boyut eklenmiştir. Devletin dış borçlanması yoluyla ve diğer alanlara sermaye girişiyle Osmanlılar 1876'da borçlarını ödeyemez duruma gelinceye kadar, ödeme olanaklarını çok aşan miktarlarda ve son derece ağır koşullarda borçlanmış, elde edilen fonlar cari harcamalara yöneltilmiş ve böylece İmparatorluğun malî kaynaklarının, Avrupa sermayesi tarafından denetim altına alınmasına giden yolu açılmıştır. Pamuk, 1985, ss. 719-720.

²⁰⁸ 1854 yılında alınan ilk dış borç tamamıyla sürpriz değil, aksine beklenen bir durumdu. Ancak burada ilginç olan uluslararası para piyasasına girişin geç olmasıdır. Olive Anderson, "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55", **The Historical Journal**, Cilt: 7, Sayı: 1, 1964, s. 47.

²⁰⁹ Osmanlı Devleti'nin tarihinde gerçekleştirdiği ilk dış borçlanma mukavelesinin orijinal metni, EK 4'de incelenebilir.

²¹⁰ BOA, HR. SFR. (3), 17/1, (Miladi 24 Ağustos 1854); BOA, Y. EE., 28/8, (Hicri 29 Z 1278).

²¹¹ Akar ve Al, 2003, ss. 3-6.

İngiliz hükümetinin desteklerine rağmen bütçe açıklarının giderilmesinde yeterli olamamıştır. Diğer taraftan, iç borçlanma faaliyetleriyle elde edilmesi olası finansman miktarı ise devletin gereksinimlerinin çok altında kalmıştır. Bu sebeple bütçe açıklarının giderilmesi amacıyla dış borçlanma yöntemi tercih edilmiştir.²¹²

Ekonomik neden-sonuç ilişkilerinin siyasî unsurlara olan etkileri bağlamında, Rusya-İngiltere-Fransa üçgenindeki çıkar çatışmalarının sürüklediği savaştan zaferle çıkmış olsa da, devletin saygınlığı dış borçlanmanın getirdiği sonuçlar açısından zedelenmiştir. Savaşta Osmanlı'nın müttefiki olan İngiltere ve Fransa tarafından kendilerini temsilen görevlendirdikleri maliyecilerin oluşturduğu bir komisyon Osmanlı Devleti'nin aldığı paranın harcanmasını denetlemiş; borç veren ülkenin şartlarına bağlı bir şekilde teminatların değerlendirilmesi, Osmanlı Devleti'nin malî yapısını olumsuz etkilemiştir. Dönemin iktisadî şartları bakımından en ağır koşullarda gerçekleştirilen Osmanlı dış borçlanmaları, Avrupalı devletler açısından kazanç ve spekülasyon kapısı olmaya başlamıştır.²¹³

Parvus (2013), Kırım Savaşı'nı, Osmanlı Devleti için iktisadî ve siyasî açıdan olumsuzluklarla dolu bir dönüm noktası olarak değerlendirmiştir:

*Türkiye'nin malî köleliği, daha Kırım Savaşı'ndan başlamaktadır. Şurası dikkate değerdir ki, Türkiye için muzafferiyetle sonlanan bu savaş onun için malî kölelik doğurmuş ve kendisinin siyasî kuvvet ve nüfuzuna kesin bir darbe vurmuştur.*²¹⁴

1854 yılında alınan ilk dış borç, Kırım Savaşı'nın finansmanı için yeterli olamamış ve devam eden fon ihtiyacının tekrar dış borçlanma ile giderilmesine karar verilmiştir. İlk dış borçlanmanın üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden, 20 Ağustos 1855 yılında imzalanan antlaşma ile yüzde 4 faizli 43 yıl vadeli 5 milyon pound sterlin (5,5 milyon Osmanlı Lirası) değerinde ikinci dış borçlanma gerçekleştirilmiştir. Antlaşmanın tarafları olarak İngiltere Bankası adına N. M. Rothschild & Sons (Londra) ile Osmanlı Devleti adına Londra elçisi Kostaki Mussurus Bey antlaşmayı imzalamışlardır.²¹⁵

²¹² Pamuk, 2003, ss. 231-232.

²¹³ Tabakoğlu, 2000, s. 195.

²¹⁴ Parvus Efendi, 2013, s. 61.

²¹⁵ BOA, HR. SFR. (3), 23/7, (Miladi 31 Temmuz 1855).

Siyasî güvenilirliği zedelenen Osmanlı Devleti'nin dış dünya ile yaşanan politik olaylar neticesinde sürüklendiği hızlı ve olumsuz gidişatı; savaş, borçlanma ve ekonomik bağımlılığın sinyallerini giderek arttırmıştır. Osmanlı Devleti, müttefiklerinin yardımı olmadan makul şartlarda borçlanamayacağı tecrübesiyle, bu borçlanma için İngiliz ve Fransız devletlerine açıkça garantörlük isteğini iletmiştir.²¹⁶ Bu bağlamda, ilk borçlanmadaki gibi 1855 yılında da İngiltere ve Fransa'nın kefil olduğu ikinci dış borçlanma, bu kez N. M. Rothschild & Sons tarafından sağlanmıştır.²¹⁷

İmparatorluk tarihi incelendiği zaman, XVII. yüzyıla gelinceye kadar; savaşlardan elde edilen ganimet sayesinde zenginleşen ve canlanan ekonomi düzeni hâkim olduğu görülmektedir. XVII. yüzyılın sonlarına doğru, kaybedilen savaşların, maliye ve ekonomi üzerine getirdiği olumsuzlukların sürüklediği bir yapı oluşmuştur. Benzer şekilde Kırım Savaşı sonrası 1856 yılında, Paris'te imzalanan antlaşma devletin yaşadığı sarsıntılı sürece bir darbe daha indirmiştir. Devletin giderlerini finanse edebilmek için yeni vergilerin ihdas edilmesi yerine, geliştirilen istikraz temelli politikalar, ekonomik, siyasî ve toplumsal olumsuzlukları beraberinde getirebilecek özelliklere taşımışlardır. Kötü gidişe dur demek yerine, dış borçlanma her geçen gün devletin sırtına ağır yük getirmiştir. Savaş sonrası oluşan olumsuzlukların en başında değeri düşen kâime yer almıştır. Bu bağlamda, kâğıt paranın değerini koruyabilmek için kâimelerin tedavülden çekilmesi ve yerine madeni paraların tedavüle girmesi hedeflenmiştir. Ancak madeni paraların yeterli miktarda bulunmamasından dolayı, dış borçlanma yoluna gidilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece Londra'dan Dent Palmer şirketi ile 5 milyon pound sterlin (5,5 milyon Osmanlı Lirası) değerinde yüzde 6 faizli 33 yıl vadeli bir dış borçlanma gerçekleştirilmiştir.²¹⁸ Bu borçlanmanın önemli bir yönü de, ilk kez mukaveleye konulan ve uzun vadede müdahalelere yol açacak olan "istikraza karşılık gösterilen gelirlerin tahsilatının alacaklıların temsilcileri nezaretinde yapılacak olması" maddesidir.²¹⁹

²¹⁶ Anderson, 1964, s. 54.

²¹⁷ BOA, Y. EE., 28/8, (Hicri 29 Z 1278); Açıba, 2004, s. 55.

²¹⁸ BOA, HR. SFR. (3), 95/50, (Miladi 10 1864); BOA, Y. EE., 28/8, (Hicri 29 Z 1278).

²¹⁹ İsmail Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, Ekin Basımevi, İstanbul, 1964, ss. 31-32.

1860 yılında Fransız banker Jules Isaac Mirés (Paris) aracılığıyla yapılan dış borçlanma²²⁰, daha önce gerçekleştirilen istikrazlar gibi borcu borçla kapatma geleneğinin bir parçası olarak devam etmiştir. Ekonomideki kötü gidişe bir çare olabilmesi için yapılması planlanan dış borçlanma için başlangıçta İngiltere ve Fransa'dan olumsuz cevap alan Osmanlı Devleti, Avrupa çapında kötü şöhreti olan banker Mirés ile mukavele imzalamıştır. Mirés borçlanması olarak tarihe geçen bu istikraz, 400 milyon frank (16 milyon pound sterlin) üzerinden yüzde 6 faizli 36 yıl vadeli olarak mukaveleye konu olmuştur. Ancak bu süreç devam ederken, Mires'in tutuklanmasıyla birlikte bu tutarın yaklaşık olarak 51 milyon frank (2 milyon pound sterlin) kadarı devletin eline geçebilmiştir.²²¹

1861 yılında tahta çıkan Abdülaziz, isyanların ve malî bunalımın ağırlaştığı bir süreçten geçen İmparatorluğu miras olarak devralmıştır. İç ve dış borçların fazlalığı bir yana, malî siyasetin ve teşkilatın düzensizliğine rağmen girişilen kâime çıkarma teşebbüsü, malî buhranın temellerini oluşturan ve ilerleten nedenlerin başında gelmektedir. Yaşanan sıkıntılar, Osmanlı ekonomisi ve siyasetinin batılı devletlerin nezdindeki saygınlığını ve güven ortamını zedelemiştir. Bu durumun düzeltilebilmesi için malî sistemin yeniden yapılandırılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda yapılması gereken ıslahatların başında tasarruf tedbirleri, bütçenin oluşturulması ve dış borçlanmaya ihtiyaç duymadan yeni vergiler yoluyla gelirlerin arttırılması planlanmıştır.

Nitekim tedavüldeki kâime ve iç borçların tasfiyesi için devletin şartlarına uyumlu olduğuna kanaat getirilmesi suretiyle, çözüm olarak yine dış borçlanmaya başvurulması öngörülmüştür.²²² Böylece, 1862 yılında Osmanlı Bankası ile Londra'dan C. Devaux şirketinin aracı olduğu 8 milyon pound sterlin (8,8 milyon Osmanlı Lirası veya 200 milyon frank) değerinde yüzde 6 faizli 24 yıl vadeli bir dış borçlanma gerçekleştirilmiştir.²²³

²²⁰ BOA, HR. TO., 376/18, (Miladi 16 Nisan 1861); BOA, HR. SFR. (3), 58/10, (Miladi 05 Mayıs 1861).

²²¹ BOA, Y. EE., 28/8, (Hicri 29 Z 1278); Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1988, s. 147.

²²² Karal, 1977, ss. 223-233.

²²³ BOA, HR. TO., 377/14, (Miladi 10 Şubat 1862); BOA, HR. TO., 377/5, (Miladi 22 Mart 1862); BOA, Y. EE., 28/8, (Hicri 29 Z 1278).

1862 yılında gerçekleştirilen dış borçlanma, Osmanlı dış borçları açısından tarihi bir dönüm noktası olarak görülmüştür. Bu dış borçlanma ile açığa çıkan etkiler, Osmanlı Devleti açısından ağır ve masraflı olmuştur. Sonuçları bakımından değerlendirildiğinde; mevcut borçların geri ödeme yükü, artan para arzı ve malî durumun bozulmasına zemin hazırlayıcı etkileri bulunan 1862 borçlanması, Osmanlı Devleti'nin güvenilirliği için olumsuz bir gelecek oluşturmaya başlamıştır. Devlet gelirlerinin ne anapara ödemelerini; ne de faiz ve yıpranma payı giderlerini karşılayamadığı bir ortamda, Osmanlı'nın borç pozisyonu giderek kötüleşmekte olan bir durum çizmiştir.²²⁴1856 yılında kurulan Osmanlı Bankası'nın kimlik değiştirdiği 1863 yılına gelindiğinde, Galata bankerleriyle yapılan borçlanma oldukça ağırlaşmıştır. Bu durumun giderilmesi, devletin öncelikli olarak halletmek istediği sorunların başında gelmiştir. Bunun yanı sıra, artık klasikleşen bir sorunsal olarak değeri düşen paraların tedavülden kaldırılması düşünülmüştür. Böylece, Osmanlı Bankası (BIO²²⁵) ile Fransız Crédit Mobilier (Paris) şirketinden 8 milyon pound sterlin (8,8 milyon Osmanlı Lirası veya 200 milyon frank) değerinde yüzde 6 faizli 23 yıl vadeli bir dış borçlanmanın yapılması kararlaştırılmıştır.²²⁶

1865 yılına gelindiğinde, 1866 yılı iç ve dış borçlanma taksitlerinin ödenebilmesi ve bütçe açıklarının kapatılabilmesi amacıyla, dış borçlanma yoluna gidilmiştir. Paris'ten Crédit Mobilier ve BIO ile 6 milyon pound sterlin (6,6 milyon Osmanlı Lirası veya 150 milyon frank) değerinde yüzde 6 faizli 21 yıl vadeli bir dış borçlanma gerçekleştirilmiştir. Bu kuruluşlardan alınan dış borca karşılık olarak bakır madeni hasılatı, bazı vergiler ve devletin genel gelirleri garanti gösterilmiştir.²²⁷

Bu dış borçlanmanın yanı sıra, iç borçlanmanın uzun vadeli dış borçlanmaya dönüştürülmesi amacıyla yine aynı yıl içerisinde (birinci tertip genel borçlar olarak adlandırılan) bir dış borçlanma daha gerçekleştirilmiştir. 1865 yılı içerisinde, Londra'dan General Credit and Finance ve Paris'ten Erlanger şirketleriyle 36,3 milyon

²²⁴ Kiyotaki, 2005, s.3.

²²⁵ Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani-i) ilk olarak 1856 yılında İngiliz sermayesi ile kurulmuştur. Ancak, 1863 yılında İngiliz ve Fransız sermayesi ile yeniden düzenlenerek daha büyük bir güce kavuşmuştur. Böylece, Osmanlı Bankası'nın yeni adı Bank-ı Osmani-i Şahane yani Banque Impériale Ottomane (BIO) olmuştur. 1863 yılında kurulan Osmanlı Bankası tez çalışması içerisinde BIO olarak kullanılmıştır.

²²⁶ BOA, HR. TO., 377/43, (Miladi Temmuz 1864); BOA, HR. TO., 74/53, (Miladi 27 Ocak 1865); BOA, Y. EE., 28/8, (Hicri 29 Z 1278).

²²⁷ BOA, HR. TO., 77/40, (Miladi 25 Ekim 1867); BOA, Y. EE., 28/8, (Hicri 29 Z 1278).

pound sterlin (40 milyon Osmanlı Lirası veya 909 milyon frank) değerinde yüzde 5 faizli ve 1 yıl vadeli bir diğer dış borçlanma mukavelesi imzalanmıştır.²²⁸

1865 yılında gerçekleştirilen dış borçlanmaların ardından, düzelme eğilimi gösteren malî vaziyet, 1866 yılının Temmuz ayında vuku bulan Girit isyanı nedeniyle oluşan masraflar sonucu epey sıkıntıya düşmüştür. Günü gelen dış borç taksitleri ve memur maaşları bütçeye ağır yük getirmiştir. Hesapta olmayan harcamaların gündeme gelmesiyle birlikte artan borç yükü, bütçe açıklarına neden olmuş ve bu şartlar altında gerek duyulan kaynağın sağlanabilmesi için yeni bir dış borçlanmanın yapılması kararlaştırılmıştır.²²⁹ Böylece 1869 yılında Paris'te Comptoir d'Escompte ile yaklaşık 22 milyon pound sterlin (24,2 milyon Osmanlı Lirası - 555 milyon frank) değerinde yüzde 6 faizli 33 yıl vadeli bir borç mukavelesi imzalanmıştır.²³⁰

Osmanlı Devleti, Rumeli demiryollarının inşa edilmesi hususunda Brüksel bankerlerinden Baron Maurice de Hirsch (Brüksel) ile 1869 yılında bir mukavele imzalamıştır. Bu bağlamda, gerekli sermayenin temin edilebilmesi amacıyla dış borçlanma yoluna gidilmesi kararlaştırılmıştır. 1869 yılında imzalanan ve 1870 yılında gerçekleştirilen dış borçlanma, 31,6 milyon pound sterlin (34,8 milyon Osmanlı Lirası - 792 milyon frank) değerinde yüzde 3 faizli 105 yıl vadeli olarak düzenlenmiştir.²³¹

Baron Maurice de Hirsch için oldukça karlı olan demiryolu imtiyazı, finansman ihtiyacını kapatmak için yapılacak olan dış borçlanmanın kapsamı ve şartlarını da kendisinin belirlemesiyle daha da karlı hale gelmiştir. İkramiyeli dış borçlanma planı uygulayan Baron Maurice de Hirsch, bu dış borçlanma sayesinde önemli ölçüde kâr elde etmiştir. Bu dış borçlanma karşılığında, Osmanlı Devleti bizzat garantör olarak borcu teminat altında almıştır.²³²

1871 yılının Haziran ayında İngiliz Dent Palmer (Londra) ve Fransız Crédit Général Ottoman (Paris) ile yaklaşık 5,7 milyon pound sterlin (6,27 milyon Osmanlı Lirası) değerinde yüzde 6 faizli 33 yıl vadeli bir dış borç mukavelesi imzalanmıştır. Borçlanma karşılığında Mısır eyaletinin vergi gelirleri teminat olarak gösterilmiştir.²³³

²²⁸ BOA, Y. EE., 28/8, (Hicri 29 Z 1278).

²²⁹ Yeniay, 1964, ss. 41-42.

²³⁰ BOA, HR. SFR. (3), 370/88, (Miladi 22 Ekim 1890); BOA, Y. EE., 28/8, (Hicri 29 Z 1278).

²³¹ BOA, Y. EE., 29/146, (Hicri 02 Ş 1287).

²³² BOA, Y. EE., 28/8, (Hicri 29 Z 1278); Yeniay, 1964, ss. 42-44.

²³³ BOA, Y. EE., 28/8, (Hicri 29 Z 1278); Yeniay, 1964, s. 45.

1872 yılının Nisan ayında, Fransız Crédit Général Ottoman (Paris) ve Banque Austro-Ottomane (Avusturya) ile yaklaşık 11 milyon pound sterlin (12,1 milyon Osmanlı Lirası) değerinde yüzde 9 faizli 6 yıl vadeli bir borç mukavelesi imzalanmıştır. Bu dış borçlanma için bazı vilayetlerin ağnam ve aşar vergisi gelirleri teminat gösterilmiştir.²³⁴

1873 yılının Eylül ayına gelindiğinde, Osmanlı açısından Avrupa finans piyasaları nezdinde değeri düşen tahvillere ve ödemelerin geciktirilmesine rağmen, Osmanlı'nın dış borçlanmaya yönelik istekleri geri çevrilmemiş ve yüzde 6 faizli 33 yıl vadeli yaklaşık 27,8 milyon pound sterlin (30,6 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir dış borçlanma gerçekleştirilmiştir. BIO, Crédit Général Ottoman (Paris) ve Crédit Mobilier (Paris) kuruluşlarından alınan bu dış borca karşılık, Tuna ve Ankara aşarı, Tütün Rejisi gelir fazlası ve Anadolu ağnam resmi karşılık gösterilmiştir.²³⁵

Yapılan bu dış borçlanmanın yanı sıra, 1872 yılı tahvillerine yönelik ödemelerin ertelenmesi gündeme gelmiş ve bunun için gerekli finansman ihtiyacının karşılanması amacıyla dış borçlanma yapılması gündeme gelmiştir. İkinci tertip genel borçlar olarak adlandırılan bu dış borçlanma neticesinde, BIO ile yaklaşık 20 milyon pound sterlin (22 milyon Osmanlı Lirası) değerinde yüzde 5 faizli 5 yıl vadeli bir tahvil ihracı düzenlenmiştir.²³⁶

1865 ve 1873 yıllarında iki defa düzenlenen iç borçlanma, 1874 yılında üçüncü kez yapılandırmaya gidilmesi suretiyle yeni bir dış borçlanmaya ihtiyacın meydana gelmesine yol açmıştır. 1874 yılının Ağustos ayında BIO ile 40 milyon pound sterlin (44 milyon Osmanlı Lirası) değerinde yüzde 5 faizli 6 yıl vadeli bir dış borçlanma mukavelesi imzalanmıştır.²³⁷

Moratoryumun ardından, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı giderleri bütçe üzerinde giderek yıpratıcı olmaya başlaması üzerine; 1877 yılının Temmuz ayında BIO ile yaklaşık 5 milyon pound sterlin (5,5 milyon Osmanlı Lirası) değerinde yüzde 5 faizli

²³⁴ BOA, İ. DH., 647/44979, (Hicri 29 Z 1288); Yeniay, 1964, ss. 46-48.

²³⁵ BOA, MV., 28/42, (Hicri 26 Ca 1305); Yeniay, 1964, ss. 48-49.

²³⁶ BOA, HR. HMS. İŞO., 159/47, (Hicri 22 Ha 1288); Yeniay, 1964, s. 48.

²³⁷ BOA, Y. A. HUS., 253/137, (Hicri 27 R 1309); BOA, BEO., 464/34754, (Hicri 24 S 1312); Yeniay, 1964, s. 50.

bir borç mukavelesi imzalanmıştır. Bu dış borçlanma karşılığında, Mısır eyaleti vergi gelirleri teminat olarak gösterilmiştir.²³⁸

2.1.1. 1854-1877 Dış Borçlanmalarının Değerlendirmesi

Osmanlı Devleti, 1854-1877 döneminde toplamda 16 kez dış borç almış ve bu borçlanmaların toplam değeri yaklaşık 241 milyon pound sterlin (265 milyon Osmanlı Lirası) olarak gerçekleşmiştir. Kırım Savaşı nedeniyle başvurulmuş ilk 2 dış borçlanma (1854 ve 1855) sonrasında bütçe açıkları, kâimelerin tedavülünden kaldırılması ve borçların yeniden yapılandırılması gibi amaçlar dış borçlanma nedenleri arasında yer almıştır. 1865 ve 1873 yıllarında, aynı yıl içerisinde ikişer defa dış borçlanma mukavelesi imzalanmıştır. Avrupa'nın çeşitli piyasalarından alınan dış borçlara karşılık olarak, farklı gelir kaynakları teminat olarak gösterilmiştir. Anadolu ve uzak eyaletlerin vergi gelirleri başta olmak üzere, madenlerden ve devletin kontrolü altındaki bazı kuruluşlardan elde edilen gelirler, bu dış borçlanmalara karşılık gösterilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma öncesi ve sonrası dönemlerdeki bütçe giderleri göz önüne alındığında, dış borçlanma öncesi dönemde askerî harcamalar ve iç işlerine ayrılan payın oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Dış borçlanma sürecine girildiğinde ise hem iç borçlar hem de dış borçlar, bütçe giderleri üzerinde oldukça büyük pay sahibi olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bütçe giderlerini içeren Tablo 5 incelendiğinde, 1840'lı yılların ortalarında askerî harcamaların, bütçe giderlerinin yaklaşık olarak yüzde 46,4 ile neredeyse yarısını oluşturduğu görülmektedir. İlerleyen dönemlerde, askerî harcamaların bütçe içerisindeki payı oldukça düşmüştür. 1860'ların başlarında yüzde 38 seviyelerine ve 1870'li yılların ortalarında ise yüzde 20 seviyelerinin altına inmiştir. Askerî harcamaların bütçedeki payı azalırken, iç borç ve dış borç ödemelerinin payı artmıştır. İç borç ödemeleri, 1840'lı yılların ortalarında yüzde 10 seviyelerinde iken, 1870'li yılların ortalarında yaklaşık yüzde 27 seviyelerine ulaşmıştır. 1860'lı yılların

²³⁸ BOA, MV., 56/1, (Hicri 17 Z 1307); BOA, İ. MMS., 119/5103, (Hicri 21 B 1308); Yeniay, 1964, s. 59.

başlarında yüzde 8 olan dış borç ödemelerinin bütçe içerisindeki payı, 1870’li yılların ortalarında yüzde 25 seviyelerine çıkmıştır.

Tablo 5: Osmanlı Devleti’nin Bütçe Giderleri (1846/47, 1861/62, 1875/76)

	1846/47		1861/62		1875/76	
	(Bin Kuruş)	(%)	(Bin Kuruş)	(%)	(Bin Kuruş)	(%)
Toplam Giderler	633.212	100	1.393.407	100	2.892.909	100
Askerî Harcamalar	294.408	46,4	525.383	37,7	550.291	19
İç İşleri	123.290	19,5	207.699	14,9	293.377	10,1
Dış İşleri	4.561	0,7	14.809	1,1	17.500	0,6
Sultanın Harcamaları	62.500	9,9	129.864	9,3	133.776	4,6
Maliye	.	.	80.744	5,8	174.190	6
İç Borç Ödemeleri	64.017	10,1	222.257	16	766.605	26,5
Dış Borç Ödemeleri	.	.	104.750	7,5	720.320	24,9
Sağlık	.	.	.	.	8.539	0,3
Adalet	.	.	10.664	0,8	47.897	1,7
Tarım, Ticaret, Orman, Ulaştırma, Bayındırlık ve Maden	18.844	3	4.609	0,3	101.443	3,5
Eğitim	4.253	0,7	2.468	0,2	12.706	0,4
Vakıflar ve Kutsal Yerler	18.739	3	60.960	4,4	3.500	0,1
Diğer	42.600	6,7	29.200	2,1	62.765	2,1

Kaynak: Tevfik Güran, **Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918 - Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 7**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 14.

Arşiv belgeleri kullanılarak hazırlanan Tablo 6, Osmanlı Devleti’nin 1854-1877 dönemi dış borçları ile ilgili bazı bilgileri içermektedir.²³⁹ Yapılan dış borçlanmaların hangi tarihte gerçekleştirildiği, dış borcun hangi piyasadaki kurumlardan alındığı, alınan dış borcun miktarı ve uygulanan faiz oranları bu tabloda yer almaktadır. Bu dönem incelendiği zaman, alınan dış borçların Londra, Paris, Viyana ve Brüksel piyasalarındaki kurumlar tarafından verildiği görülmektedir. Londra sermayeli kurumlardan 100 milyon pound sterlin, Paris sermayeli kurumlardan 103 milyon pound sterlin, Brüksel sermayeli kurumlardan 31,6 milyon pound sterlin ve Viyana sermayeli kurumlardan 5,6 milyon pound sterlin dış borç alınmıştır. Borç miktarları dikkate alındığı zaman, Londra ve Paris piyasalarından yapılan toplam 203

²³⁹ Osmanlı Devleti’nin 1854-1877 dönemi dış borçları ile ilgili daha detaylı bilgiler içeren tablo, EK 5’de incelenebilir.

milyon pound sterlin değerindeki dış boręlanma, toplam dış boręların yaklaşık yüzde 85 kadarını karşılamaktadır. Brüksel ve Viyana piyasalarından alınan dış boręlar ise sırasıyla yüzde 13 ve yüzde 2 seviyelerinde kalmıştır. Bu bağlamda, Londra ve Paris kaynaklı sermayedarların Osmanlı Devleti’nin dış boręlanma ilişkileri üzerinde daha fazla rol aldığı dikkati çekmektedir.

Tablo 6: Osmanlı Devleti’nin Dış Boręları (1854-1877)

Yıl	Borę Veren	Borę Miktarı (£)	Faiz Oranı (%)
1854	Dent Palmer (Londra) ve Goldsmid (Paris)	5.000.000	6
1855	Rothschilds (Londra)	5.000.000	4
1858	Dent Palmer (Londra)	5.000.000	6
1860	Jules Isaac Mirés (Paris)	2.037.200	6
1862	Osmanlı Bankası (Londra) ve C. Devaux (Londra)	8.000.000	6
1863	BIO ve Crédit Mobilier (Paris)	8.000.000	6
1865	General Credit and Finance (Londra) ve Erlanger (Paris)	36.363.640	5
1865	BIO ve Crédit Mobilier (Paris)	8.000.000	6
1869	Comptoir d’Escompte (Paris)	22.222.220	6
1870	Baron Maurice de Hirsch (Brüksel)	31.600.000	3
1871	Crédit Général Ottoman (Paris) ve Dent Palmer (Londra)	5.700.000	6
1872	Crédit Général Ottoman (Paris) ve Banque Austro-Ottomane (Viyana)	11.126.200	9
1873	BIO	20.229.450	5
1873	Credit Mobilier (Paris), Crédit Général Ottoman (Paris) ve BIO	27.777.780	6
1874	BIO	40.000.000	5
1877	BIO	5.000.000	5
Genel Toplam:		241. 056.490	

Kaynak: BOA, BEO., 464/34754; BOA, HR. HMŞ. İŞO., 159/47; BOA, HR. SFR. (3), 17/1, 23/7, 58/10, 73/38, 74/40, 95/50, 370/88; BOA, HR. TO., 74/53, 77/40 376/18, 377/5, 377/14, 377/43; BOA, İ. DH., 647/44979; BOA, İ. MMS., 119/5103; BOA, MV., 28/40, 56/1; BOA, Y. A. HUS., 253/137; BOA, Y. EE., 28/8, 29/146; Christopher Clay, **Gold for the Sultan**, I.B. Tauris Publisher, New York, 2000, ss. 568-569’den çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

2.1.2. Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani, 1856)

1854 yılında Kırım Savaşı sırasında ilk kez dış boręlanma yolunu seğen Osmanlı Devleti açısından, boręların ödenmesi konusunda aracılık görevi üstlenecek bir devlet bankasına ihtiyaç duyulmuştur. İlk dış boręlanmalarda, dönemin şartları gereği banker ve tüccarlar aracılığı ile İngiliz ve Fransız sermayesi yoğun bir şekilde yapılmıştır. Osmanlı Devleti açısından batılı finans kurumlarına denk bir kuruluş

olması zaruret göstermiş; bunun yanı sıra banker, tüccar ve poliçecilerin yerini alarak Osmanlı Devleti'nin Avrupa sermayesi ile bütünleşmesini güçlendirecek bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur.

1856 yılında İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani), mütevazı ve imtiyazlardan yoksun bir malî girişim niteliğinde kurulmuştur. İngiltere Kraliçesi Victoria tarafından Mayıs 1856'da hazırlatılan şirket kuruluş belgesiyle 13 Haziran 1856 yılında kapılarını açan bankanın yetkileri ilk etapta küçük miktarlarda kredi vermek, Osmanlı Hükümeti'ne avans sağlamak ve bazı hazine bonolarında fiyat ayarlaması yapmakla sınırlandırılmıştır.

Osmanlı hâkimiyetinde yer alan topraklarda bulunan, ekonomik ve malî kaynaklardan yararlanma hususunda birçok rakibi olan Osmanlı Bankası'nın, merkezi Londra'da ancak esas iş merkezi İstanbul'da konumlanmıştır. Beyrut, İzmir ve Selanik gibi kentlerde şubeleri olan bankanın, kuruluşundan önce dahi milli banka statüsüne sahip olması düşünülmüş; ancak bir ticaret bankası olarak kurulmuştur.²⁴⁰

Reform ve tasarruflar bakımından malî kuruluşlar arasında en etkin kurumların başında gösterilen Osmanlı Bankası, başlangıçta gerekli yapısal özelliklerinden yoksun bir şekilde işlemiştir. Ancak daha sonraları yaşadığı dönüşüm ve değişimle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun malî tarihi boyunca alternatif projelerin varlığına rağmen finans piyasalarındaki öncü konumunu sürdürmüş ve daha da ileri gitmek suretiyle seçkin imtiyazlara sahip bir devlet bankası statüsü elde etmiştir.²⁴¹

2.1.3. Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani-i Şahane, 1863)

Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani), kurulduğu 1856 yılından itibaren güven verici bir şekilde faaliyet göstermiş ve Osmanlı Devleti tarafından iyice benimsenmiştir. Bu sırada, Osmanlı Devleti'nin, Paris ve Londra piyasalarından borçlanabilmesi için aracılık yapabilecek ve gerektiğinde borç verebilecek nitelikte bir bankanın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Dönemin iktisadî şartları ve politikaları sonucu, İngiliz ve Fransız ortaklığı olarak 4 Şubat 1863 tarihli İrade-i Seniye ile fermanın

²⁴⁰ Kazgan, 2014, s. 66-71.

²⁴¹ Blaisdell, 1979, s. 68; Eldem, 2000, s. 12, 59.

buyrulmasıyla,²⁴² Bank-ı Osmani-i Şahane adını almıştır.²⁴³ Banque Impériale Ottomane (BIO) olarak da bilinen Osmanlı Bankası, daha geniş haklarla donatılmış olarak yeniden örgütlenmiş ve bu mukaveleyle birlikte daha önce sahip olmadığı önemli imtiyazlar elde etmiştir.²⁴⁴

Merkezi İstanbul'da olan banka açısından 5 Mayıs 1863 tarihinde düzenlenen İmtiyazname ve devamında yapılan mukaveleler büyük önem taşımaktadır.²⁴⁵ Emisyon imtiyazının verilmesi, her ne kadar kuruluşunu şekillendiren Osmanlı Devleti kanunları olsa da, yabancı sermaye ile kurulan bir banka açısından büyük bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Mütevazı konumundan, güç ve hâkimiyet alanı tartışmasız boyutlara ulaşan banka, 1875 yılında imzalanan bir sözleşme ile devletin haznedarlığını üstlenerek devlet gelirlerini tahsil etmek, hazinenin ödemelerini yerine getirip bonolarını kırdırmak, iç ve dış borçlara ilişkin faiz ve anapara ödemelerini yapmakla da görevlendirilmiştir.

Hazine işlemlerinde de tekel durumuna gelen Bank-ı Osmanî-i Şahane imparatorluk genelinde, altyapı yatırımlarını desteklemiş;²⁴⁶ yaygın şube ağı sayesinde ise piyasa ile ilişkilerini artırarak ticarî bankacılıkta kendisine önemli bir yer edinmiştir.

Osmanlı Bankası (BIO), XIX. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte malî krize giren Osmanlı İmparatorluğu üzerinde batılı devletlerin artan baskıları sonucu bir çare olarak görülen Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin kuruluşunda etkin rol oynamıştır. Devletin borçlanma yükünün önemli bir kısmını, Düyun-u Umumiyye'nin devralmasıyla yeniden yapılanma sürecine giren Bank-ı Osmanî-i Şahane, ticaret ve yatırım bankacılığına yönelmiştir. Altyapı girişimlerinin yanı sıra, giderek genişleyen müşteri çeşitliliği ile ticarî bir banka kimliğine bürünmeye başlamıştır. Bu doğrultuda 1890 yılından başlayarak şube sayısını artırmaya önem veren banka, 1910'dan sonra iyice çoğalan şubeleri sayesinde piyasa üzerindeki etkisini daha da güçlendirmiştir.

²⁴² Bank-ı Osmani-i Şahane'nin 4 Şubat 1863 tarihli kuruluş sözleşmesi, EK 6'da incelenebilir.

²⁴³ BOA, HR. SFR. (3), 73/38, (Miladi 5 Mayıs 1863); Kazgan, 2014, ss. 67-69.

²⁴⁴ Blaisdell, 1979, s. 38; Öztin Akgüç, Türkiye'de Yabancı Bankalar, **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, Sayı 36, 2007, s. 7; Tabakoğlu, 2000, s. 276.

²⁴⁵ BOA, HR. SFR. (3), 74/40, (Miladi 26 Mayıs 1863).

²⁴⁶ 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması gereği, Osmanlı Bankası ile Comptoir d'Escompte şirketi ortak olarak Rumeli Demiryolları'nın bağlantı hatlarının yapımını üstlendi. Vahdettin Engin, "Rumeli Demiryolu", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 35**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 2008, s. 237.

Para sisteminin sağlıklı hale getirilmesi ve Bank-ı Osmanî Şahane'nin kurulması, Tanzimat Fermanı'nın maliye alanındaki icraatlarının başında yer almıştır. XIX. yüzyılın ortalarına kadar para miktarının ayarlanması, kredi hacminin düzenlenmesi, altın ve döviz rezervlerinin yönetimi ile iç ve dış ödemelerin gerçekleştirilmesi gibi ekonomik faaliyetler hazine, darphane, sarraflar, vakıflar, bedestenler ve loncalar tarafından yürütülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin klasik örgütlenme düzeni içinde BIO kendine önemli bir konum kazanmış ve yadsınamaz imtiyazlar ve tekel kazanmak suretiyle Osmanlı ekonomik hayatına yön vermiştir. Ancak itibar olgusunun önemli olduğu bir yapıda, BIO'nun sermayesinin yabancılara ait olması zamanla tepkilere yol açmış ve bu tepkiler bir merkez bankasına olan ihtiyaç doğrultusunda ulusal bir merkez bankası kurulması fikrinin temelini oluşturmuştur. Yerli sermayeye dayalı bir merkez bankası kurma çabaları, 11 Mart 1917 tarihinde Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın kurulması ile sonuçlanmıştır. Ancak bu banka, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile ayrılması nedeniyle merkez bankası işlevlerini görececek bir ulusal banka olma amacına ulaşamamıştır.

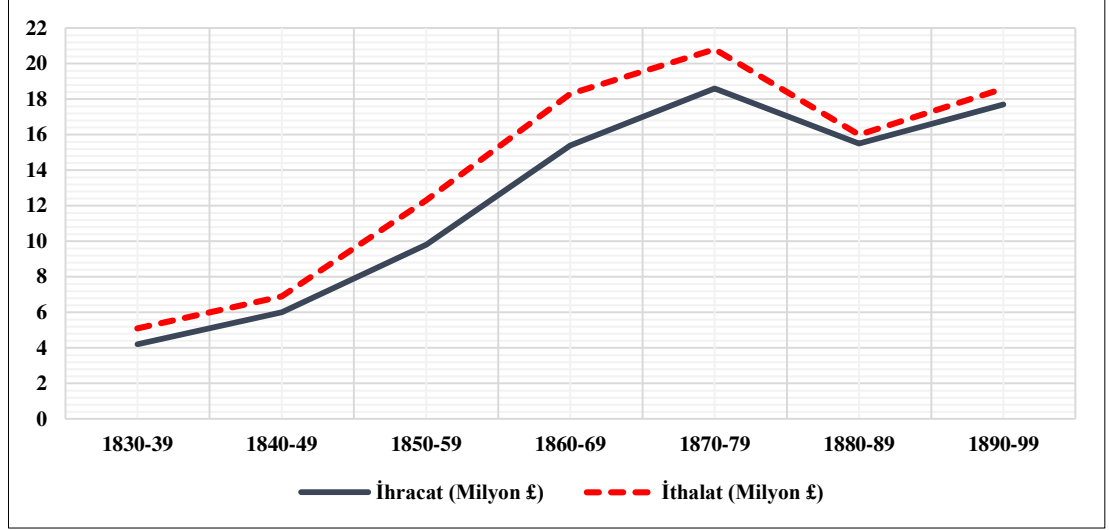
2.2. 1875 MALİ İFLASI VE DÜYUN-U UMUMİYYE İDARESİ

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren girdiği savaşların, artan fon ihtiyacını, giderek kötüleşen şartlarda karşılamış; diğer taraftan da finansman ihtiyacı olarak gerçekleştirdiği iç borçların büyük miktarını cari harcamalara kanalize etmiştir. Bu durum, XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde başlayan dış borçlanma sürecinde de devam ederken oluşan dış borç girdabı içerisindeki Osmanlı ekonomisi açısından, durum daha kötüye gitmiştir. Batılı ekonomilerin sarsılmaya başladığı 1873 buhranı, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma sürecinin kesintiye uğramasına yol açmıştır.²⁴⁷ Dünya ekonomisi, XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam eden bunalım süreci nedeniyle daralmaya başlamış ve sanayileşen ülkelerin Osmanlı Devleti ithalatına olan talep seviyeleri giderek azalmıştır. Dış ticaret hadlerinin Osmanlı ekonomisi aleyhine değişim gösterdiği 1873-1894 dönemi, dış borçlanma

²⁴⁷ Pamuk, 2003, s. 231.

politikalarını etkileyen önemli unsurların başında gelmiştir.²⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde yaşanan düşüş Şekil 2'de açıkça görülmektedir.

Şekil 2: Osmanlı Devleti'nin Dönemsel Dış Ticaret Dengesi (1830-1890)²⁴⁹

Kaynak: Pamuk, 1995, s. 25.

Osmanlı Devleti, dış ticaretinde görülen durgunluğun tetiklediği malî sıkıntılar devam ederken, Avrupa'da yaşanan güç çekişmelerinin körüklediği Bosna-Hersek isyanının²⁵⁰ patlak vermesiyle, vadesi gelen borç ödemelerini karşılayabilmek amacıyla, BIO ve Galata Bankerlerine başvurarak dış borçlanma politikasına devam etmiştir. Biriken dış ve iç borç ödemeleri için tekrar borçlanma ihtiyacına giren Osmanlı Devleti açısından, borcun borçla kapatılması olağan bir ekonomi politikası haline gelmiştir. Sadrazam Mahmut Nedim'in hazırladığı planın kabul edilmesiyle Ekim 1875 tarihinde yayınlanan kararname ve tebliğlerle borçların geri ödemelerinin yapılamayacağı ve moratoryum ilan edildiği duyurulmuştur.

Osmanlı Devleti, ilk dış borç aldığı 1854 yılından, moratoryum ilan edilen XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar geçen dönemde toplam 16 dış borçlanma ve birçok

²⁴⁸ Pamuk, 1995, ss. 31-32.

²⁴⁹ Osmanlı Devleti'nin 1830/39-1910/13 dönemlere göre dış ticaret verileri ile ilgili daha detaylı bilgiler içeren tablo, EK 3'de incelenebilir.

²⁵⁰ Almanya, Avusturya ve Rusya 1870 Alman-Fransız savaşı sonrasında Avrupa kıtasına hâkim imparatorluklar olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı Hristiyan kesimlerin isyanlarına kayıtsız kalma kararı almışlardır. Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan isyanları ile Osmanlı-Rus savaşına zemin hazırlayan Bosna-Hersek isyanı bu üç imparatorluğun aldıkları kararlar doğrultusunda Osmanlı'ya bir hayli zarar vermiştir. İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 4**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 246.

iç borçlanmaya başvurmuştur.²⁵¹ Gelir kalemlerine göre hızla artan borçlar gider kalemlerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturmuştur. Alınan borçlar bir önceki döneme ait istikrazları karşılamak yerine, saray yapımı, maaşların ödenmesi ve dönemin şartlarına bakılmaksızın yapılan harcamalar için kullanılmış; borcun katlanarak büyümesiyle devletin malî iflasına zemin hazırlamıştır. Özellikle 1865 yılında gerçekleştirilen dış borçlanmalarla başlayan dönem incelendiğinde, Osmanlı Devleti ödenmemiş borçların finansmanı amacıyla, bir borçlanma döngüsü içine girmiştir. Bir kartopu misali giderek büyüyen dış borçlar, Osmanlı Devleti'ne yeni borç vermek isteyen batılı oluşumların iştahını kabartmıştır.²⁵² Parvus (2013)'da benzer bir bakış açısıyla Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma sürecini yorumlamaktadır:

*Dış borç alan diğer Avrupa devletlerinin tersine Osmanlılar, bu paraları irrasyonel ve gereksiz işlerde kullanmakta ve de daha sonra bu borçlar finansal olarak çok daha büyük bir yük olarak geri dönmektedir.*²⁵³

1874 yılında alınan dış borca rağmen Osmanlı açısından iktisadî anlamda bir rahatlama söz konusu olamamıştır. Kötü giden ekonomik durum, iç ve dış borçların ağırlığıyla daha vahim yaralar almış; çıkan isyanlarla birlikte bütçe iyice zayıflamıştır. İçerisinde bulunduğu bu kötü gidişat Osmanlı'nın Avrupa genelinde siyasî, askerî ve iktisadî olarak endişeyle karşılanmasına yol açmıştır.²⁵⁴ Bu hususta Avrupalı devletler, Osmanlı ile yakın ilişki kurmayı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu fırsata çevirmeyi uygun görmüşlerdir. Dünya ekonomileri ile kurulan sıkı bağlar sayesinde oluşan dışa bağımlılık, bunun en önemli sonucu olarak değerlendirilmektedir. Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu malî iflastan çıkış yolunun, dış borçlanmada olduğu gibi, kaynak arayışları için başvuru olan batılı ekonomilerde olduğu görülmüştür. Bu bağlamda, devletin borç ödemeleri için elinde kalan en önemli ve tek unsur olan vergi gelirlerinin, alacaklıların kontrolü altındaki bir yönetime verilmesi beklenenin aksine bir sonuç olmamıştır.

XIX. yüzyılın son çeyreğine girilirken Osmanlı ekonomisi dış borçlar, bütçe açıkları ve harcamaların artmasıyla birlikte oluşan finansman ihtiyacı bakımından

²⁵¹ 1877 yılı Osmanlı-Rus Savaşı borçlanması dâhil olarak toplam 16 dış borç alınmıştır. Bunların toplam değeri ise yaklaşık 240 milyon OL'dır. Özdemir, 2010, s. 96.

²⁵² Eldem, 2000, ss. 125-126; Blaisdell, 1979, s. 40.

²⁵³ Parvus Efendi, 2013, s. 18.

²⁵⁴ Blaisdell, 1979, ss. 75-76.

sıkıntılı bir süreç geçirmiştir. Aynı dönemde dünya ekonomisinde yaşanan buhran Osmanlı açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı Devleti ticarî ve malî yönden bunalım içerisine sürüklenmiş bir durumda iken, kendisine borç verebilecek çevrelerin ekonomik açıdan kötüleşmesiyle birlikte borçlanamaz duruma düşmüştür. Bunun üzerine, 1875 yılında dış borçların geri ödemeleri durdurulmuş ve moratoryum ilan edilmiştir. Dış borç ödemelerinin durdurulmasından sonra, 1877 yılında, Osmanlı Devleti yeniden bir dış borçlanma girişiminde bulunmuştur. İngiltere malî çevrelerinin kaynak sağlama konusunda sıcak bakmadığı borç girişimi, Osmanlı Bankası üzerinden gerçekleştirilmiştir. Böylece, Osmanlı Devleti'nin batılı ülkelerin para piyasalarından borçlanabilmesi zorlaşmıştır.²⁵⁵

İmparatorluğun yabancılara muhtaç hale gelmesini içlerine sindiremeyen ve bu husustaki düşüncelerini projelendirmeyi amaçlayan Galata bankerleri, Osmanlı hükümetine bir teklif götürmüştür. Bu bağlamda, devletin almış olduğu ancak ödeyemediği kısa vadeli borç ve avanslara karşılık olarak, bazı vergi gelirlerinin, BIO ve Galata bankerlerine bırakılması önerilmiştir. Böylece iç borçlanma ve avanslar hususunda aracı olan bankerler ve BIO ile 22 Kasım 1879 yılında bir mukavele imzalanmıştır. Alacakların yapılandırılması ve finansmanı açısından gereken yönetim unsurunu sağlamak için bu mukavele uyarınca, bir yapı oluşturulması kararlaştırılmış ve Rüsum-u Sitte (altı vergi) isimli bir idare kurulmuştur. Böylece, tuz vergisi, damga vergisi, alkollü içkiler vergisi, deniz ürünleri vergisi, ipek öşrü ve tütün öşrü gelir kalemlerinin yönetimi, Rüsum-u Sitte idaresine bırakılmıştır.²⁵⁶

Osmanlı ekonomisi açısından gelinen noktada, 1877 yılı borçlanması öncesinde, 235 milyon pound sterlin (yaklaşık 258,5 milyon Osmanlı Lirası) değerindeki borç yükünün ödenebilmesi zorlaşmış ve bu durum karşısında dış borç veren batılı devletlerin endişeleri artmıştır.²⁵⁷ Bu devletler, iç borçlara verilen önemi ve Galata Bankerleri ile yapılan düzenlemeleri ilk etapta hoş karşılamasa da olayın üzerine fazla düşmemişlerdir. Ancak daha sonra, Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu borç çıkmazından kurtularak borçlarını yeniden ödemeye başlayabilmesi için hükümet ile doğrudan görüşmek üzere delegeler göndermişlerdir. Gelir kaynaklarının

²⁵⁵ Sağlam, 2007, s. 13.

²⁵⁶ BOA, HR. TO., 476/33, (Miladi 17 Kasım 1879); Yeniay, 1964, s. 61; Küçük ve Ertüzün, 1994, s. 59.

²⁵⁷ Yeniay, 1964, s. 52; Blaisdell, 1979, s. 9.

denetlenebilmesi ve borçların yönetilebilmesi amacıyla Osmanlı Devleti ile durumdan esinlenen Avusturya-Macaristan, Fransa, Hollanda, İtalya ve İngiltere gibi dış borç sağlayan devletlerin temsilcileri arasında görüşmeler başlamıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle kesintiye uğrayan görüşmeler, 1881 yılında Muharrem Kararnamesi'nin imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Söz konusu antlaşma ile dış borçlar bir miktar azaltılmış, ödeme koşulları yeniden düzenlenmiş ve gelirlerin bir kısmını yabancı alacaklılar adına toplayacak olan Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Muharrem kararnamesine dâhil edilen dış borçlar, Mısır eyaleti vergi gelirlerinin karşılık gösterildiği; 1854, 1855, 1871 ve 1877 istikrazları hariç tüm istikrazlar kararname kapsamına alınmıştır. Bunun üzerine Rüşum-u Sitte İdaresi'ne bırakılan vergiler Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin kontrolüne devredilmiştir.²⁵⁸

Rüşum-u Sitte İdaresi'ne kıyasla daha kurumsal bir mekanizma olan Düyun-u Umumiyye, Osmanlı'nın egemenlik haklarına uymayan bir yapı olarak da görülmektedir.²⁵⁹ Osmanlı İmparatorluğu ile alacaklı devletlerin oluşturduğu bu mutabakat ortamı, değişen dünya düzeni içerisinde ağır borç yükü altında iflasını açıklayan birçok ülkenin başına gelebilecek normal bir durum gibi gözükse de, örneklerine fazla rastlanmamaktadır. Bu konuda yapılmış bir araştırmanın²⁶⁰ bulgularına göre; borç veren ülkelerin, iflasını açıklayan ülkelere karşı uyguladıkları siyasî ve ekonomik müdahale toplam iflas eden ülkelerin sadece yaklaşık yüzde 8'i ile sınırlı kalmıştır. XIX. yüzyılın ilk çeyreği ile başlayıp XX. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar incelenen bu döneme bakıldığında, sadece 8 ülkeye karşı böyle bir yaptırım uygulanmıştır.²⁶¹

Osmanlı ekonomik düzeni ve politikaları açısından büyük önem arz eden gelir kaynaklarının denetimlerini ve dış borçların yönetimini elinde bulunduran Düyun-u Umumiyye İdaresi, alacaklı devletlerin temsilcilerinden oluşmuştur. Bu bağlamda,

²⁵⁸ Yeniay, 1964, ss. 63-64.

²⁵⁹ Sağlam, 2007, s. 14.

²⁶⁰ Christian Suter ve Hanspeter Stamm, "Coping with Global Debt Crises Debt Settlements 1820 to 1986", **Comparative Studies in Society and History**, Cilt: 34, Sayı: 4, 1992, ss. 645-678.

²⁶¹ Borçlu ülkeler ve alacaklı ülkeler tarafından kurulan borç yönetim kurumları şu şekildedir: Tunus (1869-70; birleşik borç idaresi), Mısır (1876; İngiltere ve Fransa), Osmanlı İmparatorluğu (1881; İngiltere, Hollanda, Fransa, İtalya ve Avusturya-Macaristan), Sırbistan (1895; birleşik borç idaresi), Yunanistan (1898; İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Rusya), Fas (1903-04; Fransa), Dominik Cumhuriyeti (1904-08 ve 1931; Amerika Birleşik Devletleri) ve Liberya (1912; Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa ve Almanya). Suter ve Stamm, 1992, s. 655.

idari anlamda da Avrupa kontrolüne geçen Osmanlı ekonomisine gelen yabancı sermaye de artış göstermiştir. Bu sermayenin önemli unsurları arasında yer alan bankalar ve farklı faaliyet kollarında uzmanlaşan firmaların imparatorluk içerisine girişleri ve faaliyetleri giderek yoğunlaşmıştır.²⁶² Toplamda 7 üyeden oluşan Düyun-u Umumiyye İdaresi yönetiminde, Avusturya-Macaristan, Fransa, Hollanda, İtalya ve İngiltere temsilcilerinin yanı sıra, Galata Bankerleri'ni ve Osmanlı tebaasından olan alacaklıları temsilen iki kişi bulunmaktadır.

Osmanlı ekonomisi, batılı devletlere verilen ticari imtiyazlarla başlayan ve Kırım Savaşı sonrasında giderek yoğunlaşan dış borçlanma ilişkileri sayesinde sürüklendiği moratoryum sonrasında kurulan Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin de etkisiyle tamamen Avrupa kontrolü altına girmiştir. Parvus (2013)'a göre, Avrupa finans sermayesinin Osmanlı ekonomisi üzerindeki yaptırım gücü, Düyun-u Umumiyye İdaresi ile somut bir zemine oturmuştur:

*Emperyalist tahakkümün en güzel örneğini ise Düyun-u Umumiyye oluşturmaktadır. Bilindiği gibi Avrupa sermayesinin 1881'de kurduğu bu kurum Osmanlı'nın çok önemli bazı vergi kaynaklarına doğrudan doğruya el koymaktadır, neredeyse Osmanlı ekonomisini bu kurum yönlendirmekte ve tabiri caizse devlet içinde devlet gibi bir işlev görmektedir.*²⁶³

İngiltere ve Fransa'nın kontrolünde olmakla birlikte özel bir statü ile Osmanlı Devleti'ne bağlı bir kuruluş olan Düyun-u Umumiyye İdaresi, dış borçlanma sürecinde kilit bir rol üstlenmiştir. Düyun-u Umumiyye, Osmanlı'ya verilen dış borçların tahsili işini yürütmekle kalmıyor, aynı zamanda hükümetin ihtiyaç duyduğu yeni borçların müzakere sürecinde de Osmanlı hükümetinin başvurduğu ilk mercii teşkil ediyordu. Buna göre, dış borç ihtiyacı söz konusu olduğunda, Osmanlı Maliye Nazırı Düyun-u Umumiyye ile irtibata geçiyor, bu kurum aracılığıyla yurtdışındaki uygun piyasalardan Osmanlı Devleti'ne dış borç girişi sağlanıyordu.²⁶⁴

Vergi gelirlerinin en büyük payını oluşturan tarımsal üretim, ihracat kalemleri arasında en fazla hacme sahip faaliyet alanı olarak Osmanlı dış ticareti açısından lokomotif görevi görmüştür. Tablo 7, Osmanlı'nın toplam ihracatı ve tarımsal üretimin

²⁶² Akgüç, 1987, s. 10.

²⁶³ Parvus Efendi, 2013, s. 19.

²⁶⁴ Jacques Thobie, "Finance et politique: Le refus en France de l'emprunt ottoman 1910", **Revue Historique**, Cilt: 239, Sayı: 2, 1968, ss. 328-329.

ihracat sektöründeki yerini karşılaştırmalı olarak göstermektedir. XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren, tarımsal üretimin ihracat payı yüzde 70’ler seviyesinde devam etmiştir. Toplam ihracatta, tarımsal ihracattan dolayı gerçekleşen değişime bakıldığında ise tarımsal ihracatın geliştirme payının²⁶⁵ ortalama yüzde 85 seviyesinde olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Toplam İhracat ve Tarımsal İhracat (1876-1908)

Yıllar	Toplam İhracat (milyon pound)	Tarımsal İhracat (milyon pound)	Tarımsal İhracatın Payı (%)	Tarımsal İhracatın Geliştirme Payı (%)
1876-80	5,58	3,87	69	.
1881-85	5,71	3,98	70	82
1886-90	5,91	4,14	70	78
1891-95	6,18	4,37	71	88
1896-00	5,55	3,77	68	95
1901-05	7,36	5,19	71	78
1906-08	8,10	5,80	72	82

Kaynak: Quataert, 2008, s. 40.

Vergi gelirlerini yöneten alacaklı devletlerin, dolaylı olarak tarımsal faaliyet gelirleri ve tarıma dayalı ihracat gelirlerini de yönetmiş olduğu aşikârdır. Bunun doğal bir sonucu olarak, Osmanlı Devleti’nin dış ticareti de dolaylı yoldan Düyun-u Umumiyye İdaresi’nin kontrolüne girmiştir.

2.3. 1885-1914 DÖNEMİ DIŞ BORÇLANMALARI

Osmanlı Devleti’nin, 1854 sonrası dönemde, giderlerini karşılayabilmek için başvurduğu dış borçlanmaya yönelmesinin temel nedenleri arasında; düzenli ve etkin bir vergi sisteminin kurulamaması, dolayısıyla da vergilerin yeterli derecede toplanamaması gösterilmektedir. Bunun yanı sıra, üretimin istenilen seviyelere çekilememesiyle oluşan gelir eksikliği; dış borçlanmaya başvurulması hususunda etkili olmuştur. Ekonomik sıkıntıların aşılabilmesi amacıyla; tasarruf tedbirleri ve başta bütçe olmak üzere çeşitli alanlarda iktisadî düzenlemeler yapılmış olsa da, sürekli dış borçlanmaya başvurulduğu açıkça görülmüştür.

²⁶⁵ Geliştirme payı, tarımsal ihracatın, dönemler arası değişen toplam ihracat üzerindeki değişim etkisini yüzdelik pay şeklinde göstermektedir. Böylece, toplam ihracat üzerinde, hangi sektörün ihracatının daha etkin olduğu belirlenebilmektedir.

Temel gayesinden uzaklaşan dış borçlanma politikası, giderek değişmiştir. Borcu borçla kapatma alışkanlığı doğrultusunda alınan dış borçlar, üretime ve yatırımlara aktarılamamıştır. İmparatorluk gelirleri kefil gösterilerek alınan dış borçlar, çoğunlukla cari harcamalara mahsup edilmiştir. Dışarıya karşı borçlanma her seferinde daha da ağır şartlar altında gerçekleşmiş; Osmanlı ekonomik düzeni açısından zorlu yaptırımlar öne sürülmüştür. Yapılan her dış borçlanma, ekonomik sisteme eklenen yeni bir dişli gibi düzeni daha da karmaşık hale getirmiştir. Böylece, malî yükümlülüklerin giderek zorlaştığı bir sürecin içine girilmiştir. 1875 senesine gelindiğinde, içerisinde bulunduğu sıkıntılı dönemi atlatamayan Osmanlı ekonomisi, alınan dış borçların geri ödemelerini durdurma kararı almıştır.²⁶⁶

Düyun-ı Umumiyye idaresi kurulduktan sonra da dışarıdan borç alınmaya devam edilmiştir. 1885'den II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar on sekiz ve 1908'den 1914'e kadar dokuz olmak üzere, yapılan toplam yirmi yedi dış borçlanma sonucunda alınan paraların büyük kısmı demiryolu, liman ve sulama kanalları gibi ülke yatırımlarına harcanmıştır. Moratoryum öncesi dönemle karşılaştırıldığında, İmparatorluğun kalkınmasına yardımcı olacak yatırımlara itici güç sağlamak amacıyla dış borçlanmalara başvurulduğu görülmektedir. 1885-1914 döneminde, adet olarak daha fazla dış borç alınmasına rağmen, 1854-1877 dönemi dış borçlarının parasal değer olarak toplamda yarısı kadar olduğu görülmüştür. 1854-1877 döneminde toplam 16 seferde 241 milyon pound sterlin dış borç alınmışken, 1885-1914 döneminde toplam 27 seferde sadece 132 milyon pound sterlin dış borç alınmıştır. Bütün güçlüklerle rağmen borçların ödenmesine I. Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar düzenli olarak devam edilmiştir.²⁶⁷

Düyun-u Umumiyye idaresi kurulduktan sonra Osmanlı Devleti'nin ilk finansman hamlesi, BIO'dan 1885 yılında yüzde 7 faizli yaklaşık 4 milyon pound sterlin (4,5 milyon Osmanlı Lirası) değerinde avans alınması olmuştur. İmparatorluğun, Rumeli demiryolları gelirleri bu borçlanma için karşılık gösterilmiştir.²⁶⁸

1885 yılında BIO'dan alınan avansın finansmanı için yine BIO aracılığı ile bir dış borçlanma yapılması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla 29 Mayıs 1886 yılında hükümet

²⁶⁶ Akyıldız, 2003, ss. 160-161.

²⁶⁷ Küçük ve Ertüzün, 1994, s. 60.

²⁶⁸ BOA, HR. TO., 379/40, (Hicri 29 M 1886); Yeniay, 1964, ss. 73-79.

ile banka arasında gümrükler istikrazı olarak adlandırılan yüzde 5 faizli 5,9 milyon pound sterlin (6,5 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir dış borç mukavelesi imzalanmıştır. Osmanlı Devleti bu istikraz için gümrük gelirlerini karşılık göstermiştir.²⁶⁹

XIX. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte, Osmanlı Devleti ve Almanya hükümeti arasındaki ilişkiler yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda, Almanya ile Osmanlı arasında artan dış ticaretin karşılanabilmesi amacıyla, Alman banka ve finans kuruluşları ile bağlantılar kurulmaya başlanmıştır. 1888 yılına gelindiğinde, Almanya'dan alınan askerî mühimmatların finansmanı için Deutsche Bank (Almanya) aracılığı ile bir dış borçlanma yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla Osmanlı Devleti ile Alman bankası arasında yüzde 5 faizli 1,5 milyon pound sterlin (1,65 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir dış borçlanma mukavelesi imzalanmıştır. Bu borca karşılık olarak balık avı vergi gelirleri gösterildiği için bu borçlanma balık avı istikrazı olarak da adlandırılmıştır.²⁷⁰

Düyun-u Umumiyye idaresine tahsis olunan gelirlerin yetersiz olması nedeniyle ödemesi gelen borçların itfası gerekmiştir. Bu sebeple, tebdil istikrazı olarak bilinen bir dış borçlanma mukavelesi 30 Nisan 1890 tarihinde BIO ile imzalanmıştır. Yüzde 4 faizli yaklaşık 7,8 milyon pound sterlin (8,6 milyon Osmanlı Lirası) değerindeki borçlanma için gümrük vergi gelirleri ve bazı illerin aşar vergisi gelirleri karşılık gösterilmiştir.²⁷¹

BIO ile imzalanan mukavelenin ikinci kısmı olarak aynı yıl içerisinde borçların yeniden yapılandırılması amacıyla bir mukavele daha imzalanmıştır. Osmaniye istikrazı olarak da bilinen bu dış borçlanma ile Osmanlı Devleti ile banka arasında yüzde 4 faizli 4,5 milyon pound sterlin (5 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir mukavele imzalanmıştır. Bu borçlanmaya karşılık olarak benzer şekilde gümrük vergileri ve bazı illerin aşar vergisi gelirleri karşılık gösterilmiştir.²⁷²

²⁶⁹ BOA, MV., 106/43, (Hicri 12 S 1321); BOA, İ. ML., 54/1321, (Hicri 18 S 1321); Yeniay, 1964, s. 79.

²⁷⁰ BOA, Y. PRK. ML., 14/81, (Hicri 29 Z 1310); Yeniay, 1964, s. 80.

²⁷¹ BOA, BEO., 3021/226536, (Hicri 14 S 1325); BOA, Y. PRK. ML., 17/27, (Hicri 29 B 1314); Yeniay, 1964, ss. 80-81.

²⁷² BOA, Y. HR. TO., 533/85, (Hicri 24 Mayıs 1890); BOA, Y. PRK. ML., 17/27, (Hicri 29 B 1314); Yeniay, 1964, ss. 81-82.

1877 yılı dış borçlanmasını yeniden yapılandırmak amacıyla Osmanlı Devleti, BIO ve Rothschilds (Londra) aracılığı ile bir dış borçlanma yapılmasını kararlaştırmıştır. Bu amaçla 5 Mart 1891 yılında yüzde 4 faizli 2,42 milyon pound sterlin (2,66 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir borçlanma mukavelesi imzalanmıştır. Mısır vilayetinin aşar vergisi gelirleri bu borçlanma için karşılık gösterilmiştir.²⁷³

1893 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti açısından malî sıkıntılar ağırlaşmış ve bütçe açıklarını karşılayabilmek amacıyla bir dış borçlanma yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla, 8 Mart 1893 yılında hükümet ile Fransız Tömbeki Şirketi (Tömbeki Rejisi veya Soci  t   du Tombac) adına müdürlük görevini yürütmekte olan Vikont G. De Zoghep arasında yüzde 4 faizli 910 bin pound sterlin (1 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir mukavele imzalanmıştır. Fransız şirket ile yapılan mukavele gereği, Yemen, Bağdat ve Basra vilayetlerinin tömbeki gümrük gelirleri, alınan dış borca karşılık teminat olarak gösterilmiştir.²⁷⁴

Osmanlı Devleti'nin, 1885 yılında Rumeli Demiryolları şirketinden aldığı avansın geri ödemelerinin bir kısmı yapılmış; kalan bakiyenin kapatılması amacıyla bir dış borçlanma gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. şark şimendiferleri istikrazı olarak da bilinen yüzde 4 faizli ve 1,6 milyon pound sterlin (1,76 milyon Osmanlı Lirası) değerindeki bu dış borçlanma mukavelesi, 13 Mart 1894 tarihinde Deutsche Bank (Almanya) ve Banque Internationale (Paris) ile imzalanmıştır. Alınan bu dış borç için Rumeli Demiryolları şirketinin kilometre teminatı karşılık gösterilmiştir.²⁷⁵

1854 ve 1871 yıllarında gerçekleştirilen dış borçların yeniden yapılandırılması amacıyla 1894 yılında BIO ve Rothschilds (Londra) ile yüzde 3,5 faizli 574 bin pound sterlin (631 bin Osmanlı Lirası) değerinde yeni bir dış borçlanma mukavelesi imzalanmıştır. Bu dış borçlanma için şark demiryolları gelirleri karşılık gösterilmiştir.²⁷⁶

Osmanlı Devleti, Girit isyanının bastırılması ve vadesi gelen ödemelerin finansmanı amacıyla 1896 yılında bir borçlanma yapılmasını kararlaştırmıştır. Bu

²⁷³ BOA, Y. PRK. ML., 17/27, (Hicri 29 B 1314); Yeniay, 1964, ss. 82-83.

²⁷⁴ BOA, Y. PRK. BşL., 30/85, (Hicri 21 L 1310); BOA, Y. PRK. ML., 17/27, (Hicri 29 B 1314); Yeniay, 1964, ss. 83-84.

²⁷⁵ BOA, Y. PRK. ML., 17/27, (Hicri 29 B 1314); Yeniay, 1964, ss. 84-85.

²⁷⁶ BOA, HR. HMSş. şşO., 133/13, (Hicri 19 Ma 1332); BOA, Y. PRK. ML., 17/27, (Hicri 29 B 1314); Yeniay, 1964, ss. 85-86.

amaçla 12 Mart 1896 yılında Osmanlı Devleti ile BIO arasında yüzde 5 faizli 2,97 milyon pound sterlin (3,27 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir mukavele imzalanmıştır. Bazı vilayetlerin ağnam, palamut, afyon ruganı ve zeytin aşarı gelirleri bu borca karşılık gösterilmiştir.²⁷⁷

1886 yılında BIO ile imzalanan gümrükler istikrazının yeniden yapılandırılması amacıyla, yine BIO aracılığı ile yeni bir dış borçlanma yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla, 11 Ekim 1902 tarihinde hükümet ile banka arasında, yüzde 4 faizli 3,15 milyon pound sterlin (3,46 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir mukavele imzalanmıştır. Gümrük istikrazı olarak bilinen bu dış borçlanma için gümrük gelirleri karşılık gösterilmiştir.²⁷⁸

Osmanlı Devleti, Konya ile Basra Körfezi arasında yapılması planlanan demiryolu inşasının finansmanı için Deutsche Bank (Almanya) aracılığı ile bir dış borçlanma yapılmasına karar verilmiştir. Bağdat istikrazı olarak bilinen bu dış borçlanma mukavelesi, 5 Mart 1903 tarihinde hükümet ile banka arasında yüzde 4 faizli 2,16 milyon pound sterlin (2,37 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir meblağ için imzalanmıştır. Konya, Halep ve Urfa vilayetlerinin aşar vergisi gelirleri karşılık gösterilmiştir.²⁷⁹

3 Ekim 1888 yılında, Almanya'dan satın alınan askerî mühimmat bedelini karşılayabilmek amacıyla Deutsche Bank (Almanya) ile yapılan balık avı istikrazının kalan kısmının ödenmesi amacıyla 6 Mart 1903 tarihinde yine Alman Deutsche Bank aracılığı ile yeni bir dış borçlanma daha yapılması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla, Osmanlı Devleti ile banka arasında yüzde 4 faizli 2,4 milyon pound sterlin (2,64 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir mukavele imzalanmıştır. Saydî mahî muhavvel istikrazı olarak bilinen bu dış borçlanma için, Düyun-u Umumiyye idaresinin gelir fazlası ve İzmir sancağının aşar vergisi gelirleri karşılık gösterilmiştir.²⁸⁰

Muharrem Kararnamesi gereğince, Düyun-u Umumiyye idaresine bırakılan gelir kalemleri ve uygulanan faiz oranlarıyla ilgili olarak, hem idare hem de Osmanlı Devleti, ödeme şartlarının değiştirilmesini istemiştir. Böylece bazı dış borçlar (1860, 1863, 1865 dış borçlanmaları, 1869, 1872, 1873 dış borçlanmaları, 1874) düyun-u

²⁷⁷ BOA, Y. PRK. ML., 17/27, (Hicri 29 B 1314); Yeniay, 1964, s. 86.

²⁷⁸ BOA, İ. ML., 54/1321, (Hicri 01 S 1321); Yeniay, 1964, s. 87.

²⁷⁹ BOA, İ. TNF., 12/1321, (Hicri 08 Ca 1321); BOA, İ. HUS., 119/1322, (Hicri 21 Ca 1322); Yeniay, 1964, s. 87-88.

²⁸⁰ BOA, BEO., 2208/165582, (Hicri 11 Ş 1321); Yeniay, 1964, ss. 88-89.

mübeddeli-i muvahhade adı altında birleştirilmiş ve yeniden yapılandırılmıştır. Bu amaçla, 14 Eylül 1903 tarihinde yüzde 4 faizli 29,7 milyon pound sterlin (32,7 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir dış borçlanma mukavelesi Düyun-u Umumiyye idaresi ile imzalanmıştır. Bu borçlanma için Muharrem Kararnamesi gereğince dış borçların birleştirilmesi için ihraç edilen yeni tahvil tutarı karşılık olarak gösterilmiştir.²⁸¹

Bütçe açıklarının finansmanı için BIO ve Comptoir d'Escompte (Paris) aracılığı ile yeni bir dış borçlanma yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla, 17 Eylül 1903 tarihinde Osmanlı Devleti ile bu iki kurum arasında yüzde 4 faizli 2,5 milyon pound sterlin (2,75 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir mukavele imzalanmıştır. Düyun-u Umumiyye idaresinin gelirlerinden hükümete kalan kısmı karşılık olarak gösterilmiştir.²⁸²

Osmanlı Devleti, 1901 yılında BIO ile bir dış borç mukavelesi imzalamış; 1903 yılında bu istikrazı yeniden yapılandırmış; ancak 1905 yılına kadar gerçekleştirilememiştir. Bu amaçla, 8 Mayıs 1905 tarihinde Osmanlı Devleti ile BIO arasında yüzde 4 faizli 4,8 milyon pound sterlin (5,3 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir mukavele imzalanmıştır. Düyun-u Umumiyye idaresinin gelirlerinden hükümete kalan kısmı karşılık olarak gösterilmiştir.²⁸³

Almanya'dan alınan askerî teçhizat bedeli ve Anadolu Demiryolları Şirketi (Almanya) ile Deutsche Bank'tan alınan avansların finansmanı için yine Deutsche Bank (Almanya) aracılığı ile yeni bir dış borçlanma yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla 17 Nisan 1905 tarihinde Osmanlı Devleti ile banka arasında yüzde 4 faizli 2,4 milyon pound sterlin (2,64 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir mukavele imzalanmıştır. Bu dış borçlanma için bazı vilayetlerin aşar ve gümrüklerine eklenen yüzde 6 askerî teçhizat vergisi gelirleri karşılık olarak gösterilmiştir.²⁸⁴

1890 yılında imzalanan tebdil istikrazının düyun-u mübeddeli-i muvahhadeye aktarılması amacıyla bir dış borçlanma yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla 25 Haziran 1906 tarihinde Osmanlı Devleti ile BIO arasında yüzde 4 faizli 2,5 milyon pound sterlin (2,75 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir mukavele imzalanmıştır. Bu

²⁸¹ BOA, Y. PRK. ML., 21/27, (Hicri 05 M 1319); Yeniay, 1964, ss. 90-96.

²⁸² BOA, İ. HUS., 150/1324, (Hicri 22 Z 1324); Yeniay, 1964, s. 96-97.

²⁸³ BOA, Y. A. HUS., 496/39, (Hicri 8 L 1323); Yeniay, 1964, s. 97-98.

²⁸⁴ BOA, TFR. I. MKM., 24/2382, (Hicri 16 N 1325); Yeniay, 1964, s. 99-100.

borçlanma için gümrüklerin ve bazı vilayetlerin aşar vergisi gelirleri karşılık olarak gösterilmiştir.²⁸⁵

Bağdat demiryolu inşasının finansmanı için Deutsche Bank (Almanya) aracılığı ile bir borçlanma yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla 2 Haziran 1908 tarihinde Osmanlı Devleti ile banka arasında yüzde 4 faizli 9,08 milyon pound sterlin (9,98 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir mukavele imzalanmıştır. Borçlanma tahvilleri, teminat olarak Bağdat demiryolu şirketine bırakılmıştır.²⁸⁶

23 Temmuz 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet, ekonomik sıkıntıların baş gösterdiği bir döneme rastlamış; karşılaşılan bütçe açıkları Osmanlı Devleti için yeni bir dış borçlanmanın sinyallerini vermiştir. 19 Eylül 1908 tarihinde BIO ile yüzde 4 faizli 4,28 milyon pound sterlin (4,7 milyon Osmanlı Lirası) değerinde yeni bir dış borçlanma mukavelesi imzalanmıştır. Gümrük gelirleri ve Düyun-u Umumiyye idaresi tarafından yönetilen kilometre gelirleri borçlanmaya teminat olarak gösterilmiştir.²⁸⁷

Bütçe açıklarının devam etmesi üzerine BIO aracılığı ile bir dış borçlanmanın daha yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla, 13 Ekim 1909 tarihinde Osmanlı Devleti ile banka arasında yüzde 4 faizli 6,36 milyon pound sterlin (7 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir dış borçlanma mukavelesi imzalanmıştır. Borçlanmaya teminat olarak, bazı vilayetlerin aşar ve ağnam vergisi gelirleri gösterilmiştir.²⁸⁸

Soma ile Bandırma arasında yapılacak olan demiryolu inşasının finansmanı için İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (Londra) ile dış borçlanma mukavelesi imzalanmasına karar verilmiştir. Bu amaçla, 3 Aralık 1910 tarihinde Osmanlı Devleti ile şirket arasında yüzde 4 faizli 1,56 milyon pound sterlin (1,7 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir dış borçlanma gerçekleştirilmiştir. Bu borca karşılık olarak, yapılacak olan demiryolunun gelirleri teminat olarak gösterilmiştir.²⁸⁹

Hudeyde ile Sana arasında yapılacak olan demiryolu inşaatının ilk kısmının finansmanı için Hudeyde-Sana Demiryolları Şirketi (Londra) aracılığı ile bir dış borçlanma yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla 9 Mart 1911 tarihinde Osmanlı

²⁸⁵ BOA, BEO., 2867/214963, (Hicri 16 Ca 1324); Yeniay, 1964, s. 100-101.

²⁸⁶ BOA, İ. ML., 84/1327, (Hicri 20 C 1327); BOA, BEO., 3596/269672, (Hicri 23 C 1327); Yeniay, 1964, ss. 101-102.

²⁸⁷ BOA, BEO., 3512/263377, (Hicri 23 S 1327); Yeniay, 1964, s. 103.

²⁸⁸ BOA, İ. ML., 85/1327, (Hicri 09 Za 1327); Yeniay, 1964, ss. 103-104.

²⁸⁹ BOA, BEO., 3880/290963, (Hicri 12 R 1329); BOA, İ. MMS., 138/1329, (Hicri 12 R 1329); Yeniay, 1964, ss. 104-105.

Devleti ile şirket arasında yüzde 4 faizli 909 bin pound sterlin (1 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir borç mukavelesi imzalanmıştır. Bu dış borçlanmaya karşılık olarak, Hudeyde ve Cebena vilayetlerinin gümrük gelirleri teminat gösterilmiştir.²⁹⁰

Bütçe açıklarının devam etmesi üzerine, Deutsche Bank (Almanya) aracılığı ile bir dış borçlanma yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla 9 Kasım 1910 tarihinde Osmanlı Devleti ile banka arasında yüzde 4 faizli 6,4 milyon pound sterlin (7 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir borç mukavelesi imzalanmıştır. Bu borçlanma karşılığında, İstanbul'un gümrük gelirleri teminat olarak gösterilmiştir.²⁹¹

Konya ovasının sulama işini üzerine alan Anadolu Demiryolları Şirketi (Almanya) ile Osmanlı Devleti arasında, 18 Kasım 1913 yılında, yüzde 5 faizli 745 bin pound sterlin (820 bin Osmanlı Lirası) değerinde bir dış borçlanma mukavelesi imzalanmıştır. Bu dış borçlanmaya karşılık, demiryolunun kilometre teminatı olarak tahsil edilen gelirleri, sulanan yerlerin aşar vergisi gelirleri ve satılan bazı arazi bedelleri teminat olarak gösterilmiştir.²⁹²

Osmanlı Devleti, 2 Aralık 1913 tarihinde, tersanenin geliştirilmesi amacıyla bir dış borçlanmanın yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla, tersaneyi ıslah edecek olan Sir W.G. Armstrong Whitworths and Company (Londra) şirketi ile yüzde 5 faizli 1,35 milyon pound sterlin (1,48 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir dış borçlanma mukavelesi imzalanmıştır. Bu borçlanma karşılığında, Sivas vilayetinin aşar vergisi gelirleri teminat olarak gösterilmiştir.²⁹³

Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Balkan savaşlarının giderlerini karşılayabilmek amacıyla aldığı avansların yeniden yapılandırılması için, BIO aracılığı ile bir dış borçlanmaya ihtiyaç duymuştur. Bu amaçla 26 Nisan 1914 tarihinde hükümet ile banka arasında yüzde 5 faizli 20 milyon pound sterlin (22 milyon Osmanlı Lirası) değerinde bir mukavele imzalanmıştır. Bu bağlamda, Düyun-u Umumiyye idaresinin gelir fazlası, İstanbul ve Trabzon gümrüklerinin gelirleri karşılık gösterilmiştir.²⁹⁴

²⁹⁰ BOA, BEO., 3888/291530, (Hicri 01 Ca 1329); BOA, İ. MMS., 140/1329, (Hicri 06 C 1329); Yeniay, 1964, s. 105.

²⁹¹ BOA, BEO., 4049/303628, (Hicri 22 C 1330); BOA, BEO., 4208/315528, (Hicri 21 N 133); Yeniay, 1964, s. 105-106.

²⁹² BOA, DH. MKT., 2864/97, (Hicri 15 C 1327); BOA, MV., 231/277, (Hicri 30 N 1331), 140/1329, (Hicri 06 C 1329); Yeniay, 1964, s. 106-107.

²⁹³ Yeniay, 1964, s. 107.

²⁹⁴ BOA, BEO., 4266/319930, (Hicri 11 R 1332); Yeniay, 1964, ss. 147-148.

2.3.1. 1885-1914 Dış Borçlanmalarının Değerlendirmesi

Osmanlı Devleti, 1885-1914 döneminde toplamda 27 kez dış borç almıştır ve bu borçlanmaların toplam değeri yaklaşık 132 milyon pound sterlin (146 milyon Osmanlı Lirası) olarak gerçekleşmiştir. Arşiv belgeleri kullanılarak hazırlanan 1885-1914 dönemi dış borçlanmaları ile ilgili bazı bilgiler Tablo 8’de gösterilmiştir.²⁹⁵ Bu bilgiler kapsamında; yapılan dış borçlanmaların hangi tarihte gerçekleştirildiği, borcun hangi piyasadaki kurumlardan alındığı, alınan borcun miktarı ve uygulanan faiz oranları yer almaktadır. 1854-1877 döneminde, sadece 1865 ve 1873 yıllarında, aynı yıl içerisinde iki kez dış borçlanma mukavelesi imzalamışken, 1885-1914 döneminde toplamda yedi kez birden fazla dış borçlanma yapılmıştır.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında kurulan ve yönetiminde yabancı ülke temsilcilerinin bulunduğu Düyun-u Umumiyye idaresi ile yeni bir dönemin başladığını söylemek yanlış olmaz. 1885-1914 döneminde gerçekleştirilen dış borçlanmalar incelendiği zaman; Londra, Paris ve Almanya piyasalarındaki kurumların aktif olduğu görülmektedir. 1854-1877 döneminde dış borç alınan Brüksel ve Viyana piyasalarından bu dönem içerisinde borç alınmamıştır. Alınan dış borçlar; büyük oranda altyapı yatırımları ve eski borçların yeniden yapılandırılması amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca, Almanya’dan alınan askerî mühimmat, Girit isyanı, Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında dış borçlanma gerçekleştirilmiştir.

Londra sermayeli kurumlardan 40 milyon pound sterlin, Paris sermayeli kurumlardan 37,5 milyon pound sterlin ve Almanya sermayeli kurumlardan 25,5 milyon pound sterlin dış borç alınmıştır. Bunların yanı sıra, 1903 yılında Düyun-u Umumiyye İdaresi aracılığıyla, geri ödeme süreci devam eden bazı dış borçların yapılandırılmasına yönelik olarak yaklaşık 30 milyon pound sterlin değerinde bir dış borçlanma yapılmıştır. Bu borç yapılandırılmasından bağımsız olarak borç miktarları dikkate alındığı zaman, Londra ve Paris piyasalarından yapılan dış borçlar, toplam dış borçların yaklaşık yüzde 39 ve 36 kadarını içermektedir. Geriye kalan yüzde 25’lik pay ise Almanya piyasalarından alınan dış borçlarla karşılanmıştır. 1854-1877

²⁹⁵ Osmanlı Devleti’nin 1885-1914 dönemi dış borçları ile ilgili daha detaylı bilgiler içeren tablo, EK 7’de incelenebilir.

döneminde olduğu gibi, 1885-1914 tarihleri arasında da Londra ve Paris kaynaklı sermayedarların Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma ilişkileri üzerinde daha fazla rol aldığı görülmektedir.

Tablo 8: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları (1885-1914)

Yıl	Borç Veren	Borç Miktarı (£)	Faiz Oranı (%)
1885	BIO	4.090.909	7
1886	BIO	5.909.091	5
1888	Deutsche Bank (Almanya)	1.500.000	5
1890	BIO	7.827.240	4
1890	BIO	4.545.000	4
1891	BIO ve Rothschilds (Londra)	2.420.909	4
1893	Tömbeki Şirketi (Paris)	909.091	4
1894	Deutsche Bank (Almanya) ve Banque Internationale (Paris)	1.601.818	4
1894	BIO ve Rothschilds (Londra)	573.636	3,5
1896	BIO	2.975.200	5
1902	BIO	3.151.818	4
1903	Deutsche Bank (Almanya)	2.160.000	4
1903	Deutsche Bank (Almanya)	2.400.000	4
1903	Düyun-u Umumiyye İdaresi	29.762.475	4
1904	BIO ve Comptoir d'Escompte (Paris)	2.500.000	4
1905	BIO	4.824.240	4
1905	Deutsche Bank (Almanya)	2.400.000	4
1906	BIO	2.500.909	4
1908	Deutsche Bank (Almanya)	9.080.000	4
1908	BIO	4.282.840	4
1909	BIO	6.363.636	4
1910	İzmir-Bandırma Demiryolu Şirketi (Londra)	1.556.640	4
1911	Hüdeyde - Sana Demiryolu Şirketi (Londra)	909.091	4
1911	Deutsche Bank (Almanya)	6.400.000	4
1913	Anadolu Demiryolu Şirketi (Almanya)	744.518	5
1913	Sir W.G. Armstrong Whitworths and Company (Londra)	1.350.000	5
1914	BIO	20.000.000	5
Genel Toplam:		132.739.061	

Kaynak: BOA, BEO., 2208/165582, 2867/214963, 3021/226436, 3512/263377, 3596/269672, 3880/290963, 3888/291530, 4049/303628, 4208/315528, 4266/319930; BOA, DH. MKT., 2864/97; BOA, HR. HMS. İŞO., 133/13; BOA, HR. TO., 379/40, 533/85; BOA, İ. HUS., 119/1322, 150/1324; BOA, İ. MMS., 138/1329, 140/1329; BOA, İ. ML., 54/1321, 84/1327, 85/1327; BOA, İ. TNF., 12/1321; BOA, MV., 106/43, 231/277; BOA, TFR. I. MKM., 24/2382; BOA, Y. A. HUS., 496/39; BOA, Y. PRK. BŞL., 30/85; BOA, Y. PRK. ML., 14/81, 17/27, 21/27; Yeniay, 1964, ss. 64-148; Tevfik Çavdar, **Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm II**, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul, 2001, ss. 73-79; Özdemir, 2010, ss. 63-67'den çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

Ancak, 1885-1914 döneminin önemli bir özelliği, Londra ve Paris'in haricinde sadece Almanya kurumları aracılığıyla dış borçlanma yapılmış olmasıdır. Bu bulgular ışığında 1854-1877 ve 1885-1914 dönemi karşılaştırıldığında, Almanya ile Osmanlı Devleti arasında yoğunlaşan ilişkiler ve alınan dış borçların nasıl değerlendirildiği ön plana çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin 1854-1877 döneminde gerçekleştirdiği dış borçlanmaların yaklaşık yüzde 15 kadarı Londra ve Paris piyasalarının dışında iken, bu oran 1885-1914 döneminde yüzde 25 seviyelerine yükselmiştir. Bu bağlamda, Almanya'nın Osmanlı üzerindeki etkileri, dış borçlanma süreci açısından somut bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

2.4. GENEL DEĞERLENDİRME (1854-1914)

XIX. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı'na kadar devam eden süreçte, birçok ekonomi, Avrupa'nın önemli finans merkezlerine borçlanmak suretiyle ticarî ve finansal açıdan büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Bu hususta Blaisdell (1979) bazı değerlendirmelerde bulunmuştur:

*XIX. yüzyılın başlarında İspanya, Portekiz, Arjantin, Peru ve Honduras gibi ülkeler Londra ve Paris'teki sermaye fazlasından borçlanmışlar ancak geri ödeme hususunda büyük sıkıntılar yaşamak suretiyle iflasın eşiğine kadar gelmişlerdir. Avrupa sermayesinin yatırıldığı tahvillerde yaşanacak ödeme zorlukları oldukça tehlikeli bir finansal politika unsuru olarak dönemin siyasî dengelerini belirlemekteydi. Yüzyılın son çeyreğine girilirken Tunus ve Mısır benzer şekilde ödeme sıkıntıları içerisinde kalmıştır. Böylelikle, Tunus Fransa'nın, Mısır ise İngiltere'nin himayesine girmek zorunda bırakılmıştır*²⁹⁶

Benzer şekilde, Osmanlı ekonomisi de gelişmiş ülkelerin yönlendirmeleriyle şekillenen nakit akımları ve borç etkileşimleri vasıtasıyla dünya ekonomisiyle bütünleşmiştir.²⁹⁷ Thobie (1974)'ye göre, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri eşitler arasında kurulan ilişkiler değildi. Güçlü tarafın zayıf tarafı kendisine tabi bir sūje haline getirmesine dayanan bu ilişkiler, büyük devletlerin İmparatorluk üzerindeki çıkarları ile şekillenmekte olup Osmanlı İmparatorluğu sona erdikten sonra devam eden çatışma

²⁹⁶ Blaisdell, 1979, s. 27.

²⁹⁷ Akar ve Al, 2003, s. 1.

ve sorunların da temelinde yer almaktadır. Bu ilişkiler emperyalizm çerçevesinde şekillenmiştir.²⁹⁸

Tablo 9: Kişi Başına Düşen GSYİH Büyüme Oranları (1820-1914)

	1820-1850	1850-1870	1870-1914
Avusturya	35,5	12,9	54,4
Belçika		45,7	45,8
Fransa	40,7	17,5	72,5
Almanya		28,8	66,3
İngiltere	12,4	36,9	54,4
Ortalama	29,53	28,36	58,68
Danimarka	-2,0	4,1	41,3
İtalya	25,7	17,0	40,4
Hollanda	19,3	42,3	81,8
Norveç	21,2	25,0	118,2
İsveç			130,9
Portekiz		5,6	29,0
İspanya		11,9	66,8
Ortalama	16,05	17,65	72,63

Kaynak: Jutta Bolt ve Jan Luiten van Zanden, “The First Update of the Maddison Project; Re-Estimating Growth Before 1820”, **Maddison Project Working Paper 4**, 2013.

Tablo 9, 1820-1914 yılları arasındaki süreçte, Avrupa devletlerinin kişi başına düşen GSYİH büyüme oranlarını içermektedir. Osmanlı Devleti’ne dış borç veren ekonomilerin 1850-1870 dönemi içerisindeki ortalama büyüme oranı yaklaşık yüzde 29 seviyelerinde seyretmiştir. 1870-1914 dönemi incelendiğinde ise aynı devletlerin ortalama büyüme oranı yaklaşık yüzde 59’a yükselmiştir. Osmanlı Devleti’nin ilk dış borçlanmaya başladığı 1850-1870 dönemi ile dış borçlanma ilişkilerinin giderek yoğunlaştığı 1870-1914 dönemi karşılaştırıldığında, Belçika hariç diğer borç veren devletlerin büyüme oralarında artışların yaşandığı görülmektedir. Osmanlı Devleti’nin dış borçlanma ilişkileri dikkate alındığında, Londra ve Paris piyasaları dikkati çekmekteydi. Bu bağlamda, her iki piyasanın bulunduğu devletlerin büyüme oranları artış göstermiştir. Fransa ve İngiltere, 1850-1870 döneminde ortalama yüzde 17,5 ve 36,9 büyüme oranlarına sahipken, 1870-1914 döneminde ortalama yüzde 72,5 ve 54,4 seviyelerine çıkmıştır. 1850-1870 döneminde Osmanlı ile borçlanma ilişkisi

²⁹⁸ Jacques Thobie, “Intérêts économiques, financiers et politiques dans l'Empire ottoman (1895-1914)”, **Le Mouvement social**, Sayı: 86, 1974, s. 43.

bulunmayan Almanya'nın, 1870'li yıllardan sonra yakaladığı ivme sayesinde ortalama büyüme oranları yüzde 29'lardan yüzde 66'lar seviyesine artış göstermiştir. Genel olarak, 1870-1914 dönemi incelendiğinde, dış borç veren devletler başta olmak üzere tüm Avrupa çapında yüksek büyüme oranlarının hâkim olduğu açıkça gözlemlenmektedir. Özellikle, I. Dünya Savaşı öncesinde, Avrupa'nın içerisinde bulunduğu ekonomik kalkınma oldukça yüksek seviyelerde oluşmuştur.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yabancı sermaye ve dış borç sarmalı, malî yapıyı eline geçirmiş ve Osmanlı ekonomisini sömürmüştür. Diğer yandan, birbirini ardına açılan yabancı kaynaklı finans kurum ve kuruluşları vasıtasıyla, Avrupa devletleri Osmanlı ekonomisinden pay kapma mücadelesi içine girmişlerdir. Osmanlı malî yapısı açısından en önemli gelir kaynağı olan vergiler üzerindeki kontrolün uluslararası bir kuruluş olan Düyun-u Umumiyye idaresine geçmesiyle tamamlanan olaylar silsilesiyle birlikte, Osmanlı ekonomisinin kendisini Avrupa kontrolüne bırakmasına yol açmıştır.

İktisadi anlamda zorluklarla mücadele eden Osmanlı Devleti açısından XX. yüzyılın ilk yılları, askerî ve siyasî olayların gölgesinde zorluklarla geçmiştir. Uşi antlaşması ile zararları katlanan Trablusgarp Savaşı, toprak kayıplarının devamını getiren Balkan Savaşları ve fazla söze gerek olmayan I. Dünya Savaşı ile tamamlanan olaylar silsilesi; dağılma ve yıkılma süreçlerinde önemli rol oynamıştır.

2.5. OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ BORÇLARINI İNCELEYEN ÇALIŞMALAR

Bu tez çalışması kapsamında, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma ilişkileri, sosyal ağ Analizi yöntemi kullanılmak suretiyle incelenmiştir. Bu bağlamda yapılan kaynak taraması sırasında, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını sosyal ağ analizi yöntemi kullanarak inceleyen her hangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Yapılan araştırmalar sonucunda, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını inceleyen çalışmaların ortak özelliği, yapılan dış borçlanmalar hakkında genel bir durum değerlendirmesi ortaya koymak, özet ve detaylı tablolar yardımıyla okuyucuya daha somut biçimde aktarmak olmuştur. Bu çalışmalardan bazıları, arşiv kaynaklarından yararlanırken, diğerleri ise güvenilir ikincil kaynakları derleme yolunu tercih etmiştir.

Osmanlı tarihine ait bilgiler içeren arşiv belgeleri, İstanbul'da yer alan T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri bünyesinde hizmet veren Osmanlı Arşivleri'nin yanı sıra, Avrupa'nın birçok ülkesinde bulunan arşivlerde de mevcuttur. Bu bakımdan, başta İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Osmanlı tarihi açısından önem arz eden ülkeler, zengin arşiv belgelerine sahiptir. Bu arşivlerde yer alan belgeleri kullanan yayınlar, farklı bir perspektiften Osmanlı'yı inceleme imkânı elde edebilmiştir. Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma sürecini inceleyen çalışmalar arasından bazıları,²⁹⁹ kullandıkları referanslar ve yöntemleri açısından güvenilir ikincil kaynak tanımına uymaktadır. Bu çalışmalar, süreci baştan sona, gayet açık bir şekilde neden-sonuç ilişkileri bağlamında anlatmışlardır.

Arşiv belgeleri, tarih alanı açısından değerli kaynaklardır. Okuyucuya aktarılma konusunda ise, görsel ve sayısal bulgular büyük önem taşımaktadır. Tarihsel perspektif ve iktisadî bakış açısını içerisinde barındıran bu tez çalışması ise, bu iki önemli olguyu içerisinde barındırmaktadır. Arşiv kaynaklarına dayalı sayısal ve görsel analiz yöntemi ile okuyucuya en doğru bilgiyi, en kolay ve anlaşılır şekilde aktarmak, bu tez çalışmasının amaçları arasında yer almaktadır.

Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma süreci, finansal ilişkiler ağı şeklinde Avrupa finans çevrelerine eklemlenmiştir. Bu bakımdan, bankacılık ve finans alanında çalışma yapan araştırmacılar, Osmanlı'nın dış borçlanma sürecine değinmek suretiyle dönemin önde gelen banka ve finans kuruluşlarını incelemek durumundadır. Başta Galata Bankerleri olmak üzere, banker, sarraf ve poliçeciler sayesinde işleyen Osmanlı finansal düzeni, XIX. yüzyılın ortalarıyla birlikte yabancı banka ve finans kuruluşlarının kontrolü altına girmiştir. Bu konuda yapılan çalışmaların³⁰⁰ ortaya koyduğu düşünce; XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti'nin artan borçları karşısında duruma müdahil olan yabancı banka ve devletlerin, Osmanlı ekonomik yapısını kendi çıkarlarına uygun bir şekilde tasarladıkları ve hızla çoğaldıkları ortaya konulmuştur. Bunun en önemli nedenleri; alınan borçlardan yatırım, üretim artışı için yararlanmak yerine bunları, âyan, eşraf, tüccar gibi gruplar arasında dengeler oluşturmak ve devletin kendi denetimini artırmak amacıyla kullanması olmuştur.

²⁹⁹ Yeniay, 1964; Açıba, 1995; Kıray, 1995; Clay, 2000; Akar ve Al, 2006; Sağlam, 2007; Özdemir, 2010.

³⁰⁰ Kıray, 1995; Clay, 2000; Akgüç, 2007; Oktar ve Varlı, 2009.

1854 yılında başlayan dış borçlanma sürecini sadece finansal perspektiften incelemek eksik olabilir. Dış borçlanma öncesi dönemi inceleyen ve Osmanlı'yı dış borçlanmaya iten nedenleri araştıran çalışmalar,³⁰¹ genellikle benzer şekilde durum değerlendirmesi yapmıştır. Bu çalışmaların ortaya koyduğu düşünce; Osmanlı Devleti'ni dış borçlanmaya ulaştıran sürecin başlangıç aşamalarının finansal olgulardan uzak, siyasî, askerî ve ticarî unsurların bileşkesi şeklinde ortaya çıkmış ve ilerlemiş olduğudur.

XVIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde İngiltere'de şekillenen ve daha sonra diğer Avrupa devletlerine yayılan Sanayi Devrimi'nin etkisiyle, Avrupa'da üretim hızlı bir şekilde artmış ve sermaye birikimine yol açmıştır. Bunun üzerine, yeni piyasa arayışları içerisine giren sermaye çevreleri, ticarî ve siyasî unsurları ayırtırmadan, Osmanlı ekonomisi üzerinde yapısal etkiler oluşturmaya yönelik politikalar izlemiştir. Bu çalışmalara göre, Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu kötü durum; XVI. yüzyılın ortalarında başlayan malî bunalım, yenilgiyle sonuçlanan savaşlar ve vergi sisteminde yaşanan olumsuzlukların yol açtığı bütçe açıkları ve gelir yetersizliği ile açıklanmaktadır. XIX. yüzyılda, dünya ekonomisi ile Osmanlı ekonomik ve siyasî yapısının etkileşmesi çerçevesinde imparatorluk ekonomisinde yaşanan hızlı değişimler, dış borçlanmanın artmasında önemli etken olan, merkezî otoritenin zayıflamasına ve vergi gelirlerinin azalmasına yol açmıştır.

1854 sonrasında, Osmanlı Devleti'nin finansman ihtiyaçlarına yönelik iktisadî politikaların temeli, dış borçlanma olmuştur. Devleti dış borçlanmaya iten nedenleri araştıran bazı çalışmalar,³⁰² Osmanlı'da kullanılan iç borçlanma sistemlerini incelemiştir. Gelir yetersizliğine yol açan savaş yenilgileri, bütçe açıkları ve malî sıkıntıların giderilmesi amacıyla ilk olarak iç borçlanmaya başvurulmuştur. Bu çalışmalarda, Osmanlı İmparatorluğu'nda iç borçlanma ihtiyacını ortaya çıkaran nedenler ile bu borçlanma ihtiyacını karşılamak amacıyla kullanılan yöntem ve araçlar incelenmiştir.

1838 yılında İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın öncesi ve sonrası bu durumu açıkça gözler önüne sürmektedir.

³⁰¹ Çavdar, 1974; Kıray, 1995; Çavdar, 2001; Yılmaz, 2002; Akar ve Al, 2006; Ali Yavuz, "Başlangıcından Bugüne Türkiye'nin Borçlanma Serüveni: Durum ve Beklentiler", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 20, 2009, ss. 203-226.

³⁰² Özvar, 2003; Şeker, 2010; Alper ve Anbar, 2010.

İngiltere bu antlaşma sayesinde, elde ettiği ticarî imtiyazları, siyasî çıkarlarla zenginleştirmek suretiyle, Osmanlı Devleti'nin ekonomik işleyişine nüfuz etmiştir. 1853 yılında patlak veren Kırım Savaşı'nın finansman ihtiyacı ortaya çıkınca, ilk dış borç alımı gerçekleşmiştir. Böylece, Avrupa sermaye çevreleri ile Osmanlı arasındaki ticarî ilişkiler yerini finansal entegrasyona bırakmıştır. Bu alanda yapılan çalışmalar,³⁰³ XIX. yüzyılı, Osmanlı İmparatorluğu açısından ekonomik ve finansal anlamda Avrupalı devletlerle entegrasyon sürecinin hızla gerçekleştiği bir dönem olarak değerlendirmiştir. Dış ticaretin artış göstermesi, finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla Avrupa finans piyasalarına başvurulması, Avrupa sermayesinin Osmanlı içindeki yatırımlarının artması, Osmanlı Devleti'nin finansal açıdan Avrupa'yla entegrasyon sürecini hızlandırmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bankacılığın ve sermaye piyasalarının gelişmesini sağlamıştır.

Osmanlı Devleti, aldığı dış borçları, bütçe açıkları ve cari harcamaların karşılanabilmesi amacıyla sürdürmüştür. Bu hususta yapılan çalışmalara³⁰⁴ göre; 1854 yılında başlayan süreçte, alınan borçların anapara ve faizlerini ödeyebilmek için devam eden borçlanmaların varlığına dikkat çekilmektedir. Borçlar ve faizler, birbirlerini tetikleyici bir etki oluşturmak suretiyle, borç seviyesini geri ödenemeyecek düzeylere ulaşmıştır. 1881 yılında kurulan Düyun-u Umumiyye İdaresi'yle birlikte, Osmanlı devleti malî özerkliğini yitirmiş ve malî gelişimini planlayamamıştır. Osmanlı Devleti'ni borçlanmaya iten iç ve dış faktörler, dış borçlanma sebebiyle giderek derinleşmiş ve malî bunalım kronik bir hal almıştır. Bu kötü gidişat, sadece ekonomik değil; sosyal, siyasî ve askerî iflası beraberinde getirmiştir.

Her ekonomik gelişim ve değişim sürecinde olduğu gibi, dış borçlanma bağlantıları kapsamında da, aracılık faaliyetlerini yürüten kuruluşlar büyük önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin maliye sistemini oluşturan kurumların gelişimini inceleyen çalışmalarda; dış borçlanma sağlayan Avrupa sermayesi ile Osmanlı maliyesini oluşturan kurumların gelişimi birlikte incelenmiştir. Bu çalışmalara göre; ekonomik ve malî sistemi düzenleyen kurumlar, yabancı sermaye grupları ile Osmanlı

³⁰³ Ferhat Başkan Özgen, "Osmanlı Devleti'nin Diğer Devletlerle İktisadi İlişkileri", **Yeni Türkiye Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 32, 2000, ss. 101-111; Anbar, 2009.

³⁰⁴ Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanma Deneyimi", **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, Sayı: 12, 2001, ss. 6-9; Ertuna, 2004; Dikmen, 2005; Erdem Aksoy, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Döneminde Dış Borçlanmanın Bütçe Açıklarının Finansmanı Üzerindeki Etkisi (1699-1923)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.

arasında oluşan finansal etkileşim açısından yapısal nitelik içermiştir. Özellikle, Düyun-u Umumiyye İdaresi, moratoryum sonrası dönemde vergi gelirleri ve alınan dış borçların yönetimi konusunda söz sahibi olarak, Osmanlı ekonomisini yönlendirmiştir.

Tablo 10: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları İle İlgili Yayınlar

Yıl	Yazar(lar)	Konusu	Türü
1964	Yeniay	Dış Borçlar	Kitap
1974	Çavdar	Ekonomik Durum	Kitap
1979	Blaisdell	Ekonomik Durum	Kitap
1995	Açba	Dış Borçlar	Kitap
1995	Kıray	Dış Borçlar ve Ekonomik Durum	Kitap
2000	Clay	Ekonomik Durum	Kitap
2000	Özgen	Ekonomik İlişkiler	Makale
2001	Pamuk	Dış Borçlar	Makale
2001	Öner	Maliye Sistemi	Rapor
2001	Çavdar	Ekonomik Durum	Kitap
2001	Yıldırım	Dış Borçlar ve Ekonomik Durum	Makale
2002	Yılmaz	Dış Borçlanmanın Nedenleri	Makale
2003	Özvar	Maliye ve İç Borçlanma	Kitap
2004	Pamuk	Malî Kurumlar ve Ekonomik Durum	Makale
2004	Ertuna	Borçlanma	Makale
2005	Dikmen	Dış Borçlar ve Sonuçları	Makale
2005	Kiyotaki	Maliye Sistemi ve Borçlanma	Makale
2006	Pamuk	Maliye Sistemi ve Kurumlar	Makale
2006	Akar ve Al	Dış Borçlar	Kitap
2007	Sağlam	Dış Borçlar ve Düyun-u Umumiyye	Kitap
2007	Akgüç	Bankacılık	Makale
2007	Şeker	Malî Bunalım ve Dış Borçlar	Makale
2007	Tunçsiper ve diğerleri	Borçlanma ve Kurumlar	Makale
2009	Anbar	Finansal Entegrasyon	Makale
2009	Oktar ve Varlı	Bankacılık	Makale
2009	Yavuz	Borçlanma	Makale
2010b	Pamuk	Kurumlar	Kitap
2010	Özdemir	Ekonomik İlişkiler	Rapor
2010	Alper ve Anbar	İç Borçlar	Makale
2012	Aksoy	Dış Borçlar	Tez

Kaynak: Çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını inceleyen ve bu tez çalışması kapsamında değerlendirmeye alınan bazı eserler Tablo 10'da gösterilmektedir. Bu çalışmaların bazıları, bu konuyla ilgili olarak kaynak eserler arasında yer almaktadır. Yeniay (1974), Kıray (1995) ve Sağlam (2007) bunlardan bazılarıdır. Bu tez çalışmasının,

Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını inceleyen araştırmacılar için hem arşiv belgelerini hem de ikincil kaynakları derlemiş olması bakımından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin 1854-1914 dış borçlanma sürecini içeren bu tez çalışmasının amacı, Tablo 10'da bilgileri verilen ve yukarıda farklı açılardan inceleyen çalışmaların hiçbirisinde bulunmayan sayısal ve görsel analiz yöntemi kullanarak, detaylı bir durum analizi yapmaktır. Yapılan analizler bir yandan iktisadî boyutları incelerken, diğer taraftan da neden-sonuç ilişkileri bağlamında siyasî yönlerden farklı bir değerlendirmeyi içermektedir. Bu incelemeler doğrultusunda, dış borçlanma ilişkilerine müdahil olan kuruluşların meydana getirdiği ağ sistemi sayesinde, dış borçlanma süreci çok yönlü bir biçimde incelenmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL AĞ ANALİZİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ BORÇLARI

3.1. SOSYAL AĞ ANALİZİ'NE GİRİŞ

Sosyal Ağ Analizi (Social Network Analysis), aralarında ilişki bulunan yapıların (kişi, kurum, firma, üniversite vb.) oluşturduğu ağ sistemini incelemek için kullanılan bir yöntemdir. Bu ağ sisteminin en temel iki bileşeni; birbirleriyle bağlantı içerisinde olan birimler (node, vertex veya ego) ve aralarındaki bağlantılardır (edge veya link).

Sosyal ağ analizi ile hedeflenen bulgular açısından ağ sistemini oluşturan birimler (nodlar) ve aralarındaki bağlantılar kadar bir diğer önemli husus, bu yapıyı meydana getiren unsurların niteliksel ve niceliksel özellikleridir. Bu bağlamda, ağ sistemlerini oluşturan yapıların bireysel özelliklerinden yola çıkılarak, aralarındaki bağlantıların analiz edilmesiyle, nodların sistem içerisindeki rolü ortaya konulabilmekte ve sistemlerin oluşumu ile ilgili gerekli bilgilere ulaşılabilmektedir.³⁰⁵

Sosyal ağ analizi, başta sosyoloji ve antropoloji olmak üzere biyoloji, iletişim, iktisat, coğrafya, toplum dilbilim, sosyal psikoloji, kriminoloji ve tarih gibi geniş bir çeşitliliğe sahip birçok bilim dalı tarafından kullanılmaktadır.³⁰⁶ Sosyal bilimler açısından, sosyal ağ analizine duyulan ilginin kaynağını oluşturan unsurların başında, aralarında sosyal ağ mekanizması bulunan nodlar ve bu nodların arasındaki ilişkilerin, sistemin dışına yansıyan etkileri yer almaktadır. Böylece, sosyal ağ analizi sayesinde, siyasî, ekonomik ve toplumsal unsurlar içeren sorunlara yeni çözümler üretilebilmektedir.

Sosyal ağ analizine konu olan ve ağ sistemlerini oluşturan nodlar açısından kısıtlayıcı özellikler söz konusu olmadığından dolayı kişi, grup, semt, şehir, bölge, ülke, imparatorluk ve hatta kıtalar nod tanımı altında toplanabilmektedir. Bu bağlamda, nicelik ve nitelikleri ne olursa olsun nodlar arasındaki etkileşimin neye

³⁰⁵ Stephen P. Borgatti ve diğerleri, "Network Analysis in Social Sciences", **Science**, Sayı: 323, 2009, s. 892.

³⁰⁶ Mark Granovetter, "Network Sampling: Some First Steps", **American Journal of Sociology**, Cilt: 81, Sayı: 6, 1976, s. 1287.

benzediği sosyal ağ analizi yöntemi ile incelenebilmektedir.³⁰⁷ Nodlar kadar aralarındaki ilişkiler de standartlaşmış değildir. Bir akışa konu olabilecek her tür olgu, nodlar arası etkileşimin açıklayıcısı olarak analizlere konu olabilmektedir. Sosyal bilimlerde, sosyal ağ analizi yöntemiyle analiz edilen başlıca etkileşim, bireyler arasındaki davranışsal ilişkilerdir. Sosyoloji ve psikoloji başta olmak üzere birçok alan bu hususta sosyal ağ analizi yöntemine başvurmaktadır. Buradan yola çıkılarak sosyal boyutları önemli olan iktisat bilimi açısından, nodlar arası etkileşime yol açan birçok unsur vardır. Bu unsurları tarihin her kesitinde bulmak mümkündür.

İlkel toplumlardaki takas ekonomisine konu olan mallardan, merkantilist dönemin hâkim görüşü olan bulyonizmin temelindeki değerli madenlere kadar hemen her dönemde ağ ilişkilerine konu olabilecek unsurlar bulunmaktadır. Ağ sistemini oluşturan nodlar, birbirleri arasında bağlantı kurmalarına yol açan emtia, değerli madenler, para veya bilgi üzerinden sistem içerisinde bağlantı oluştururlar. Benzer şekilde, dünya para sisteminin temel unsurları arasında olan altın ve ticaretin küreselleşmesiyle kolaylık getiren nakdi ve akdi para ilişkiler ağını oluşturan önemli etkenlerdendir. Üretimin kaynağı olan hammadde, yarı mamul ve ürünler gelişen sanayileşme ile ilişkiler ağına başka bir boyut kazandırmıştır. Ekonominin en önemli yapıtaşlarından arz-talep dengesine konu olan emtia ve para akışı gibi unsurlar ve tabi ki günümüz ekonomilerinin lokomotifi olan bilgi ve tüm inovatif unsurlar nodlar arası ilişkileri oluşturmaktadır. Küreselleşme ile birlikte yoğunlaşan dış ticaret ve finansal para akımları sayesinde, ağ sistemleri dünya çapında genişlemiştir. Bu bağlamda, dış borçlanma ilişkileri bu tez çalışması kapsamında sosyal ağ analizine konu olan akış mekanizması olarak değerlendirilmektedir.

3.2. SOSYAL AĞ ANALİZİ VE TARİH

İktisat, tarih açısından sosyal ve analitik öneme sahip bir bilim olarak farklı yöntemlere ihtiyaç duymaktadır. Tarih için iktisat ne kadar önemli ise iktisat için de tarih aynı seviyede önem arz etmektedir. Bilim dalları arasında transfer edilen yöntemler bu etkileşim açısından köprü görevi görmektedir. Bu bağlamda sosyal ağ

³⁰⁷ Anne L. J. Ter Wal ve Ron Boschma, “Applying Social Network Analysis in Economic Geography: Framing Some Key Analytic Issues”, **The Annals of Regional Science**, Cilt: 43, Sayı: 3, 2009, s. 740.

analizi, iktisat ile tarih arasında birleştirici rol oynamaktadır. Kök (1999), bilim dalları arasındaki bu ilişkiyi aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

*İktisat sosyal bir bilim dalı olarak sadece sosyal olayların bir cephesini incelediği için tarihle ilişkili değil; aynı zamanda bilim metodolojisi bakımından da ilişkilidir. Sosyal bilim dalları çoğu zaman birbirinin sahalarına tamamlayıcı rolle müdahale eder ce tali fonksiyonları ile de sürekli gündem oluşturlar.*³⁰⁸

Sosyal ağ analizi açısından tarih, aralarında nedensellik ilişkisi bulunan olayların oluşturduğu ağ sistemi olarak tanımlanmaktadır. Tarihsel süreç incelendiğinde, neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde gerçekleştirilen antlaşmalar, savaşlar, dış borçlar ve ticaret ağ sistemini oluşturan unsurlardan bazılarıdır. Bu gibi olayların tarafı olan devletlerin yanı sıra, çeşitli kurum ve kuruluşların aracılık faaliyetleri olduğu gibi, yeni oluşturulan yapılar ve kurulan bağlantılar, nedensellik ilişkileri bağlamında tarihsel ağ analizi olarak incelenebilmektedir.

Ağ analizi mantığı, tarih alanı için yeni bir yön çizmiştir ve getirdiği yöntembilim sayesinde, tarihsel olayların anlaşılabilmesi açısından önemli katkılar sağlamıştır.³⁰⁹ Bazı bilim dalları açısından yeni tekniklerin kullanılması, problemlerin çözümüne yönelik olarak olumlu sonuçlar doğurabilmektedir. Bilimin gelişim gösterebilmesi hususunda, çözülmeyi bekleyen sorunların bilim insanlarını yeni yöntembilim arayışlarına sürükleyebilmesi önemlidir. Bu bağlamda, düşünce ve bilgi birikimli olarak aktarılmakta; böylece bilim etkileşimli olarak ilerleyebilmektedir. Benzer şekilde, tarih alanı da ağ mantığı çerçevesinde analiz edilmesi; birbirleriyle bağlantılı olsun olmasın durum ve olayların ağ sistemi içerisindeki yerinin araştırılması büyük önem taşımaktadır.

Sosyal ağ analizine dâhil edilebilecek olan zaman boyutu ile ağ sistemini oluşturan nodların ve aralarındaki ilişkilerin nasıl bir etkileşim içerisinde olduğuna yönelik, nitelikli bir görsel analiz olanağı sağlanabilmektedir. Sosyal ağ sistemlerinin kendisini oluşturan birimlere sağladığı en büyük katkı, onları daha büyük çapta bir grubun içerisine dâhil ediyor olmasıdır. Burada önemli olan bir diğer unsur ise, küçük

³⁰⁸ Recep Kök, **İktisadın Tarihî ve Felsefî Temelleri**, Anadolu Matbaacılık, 1999, s. 13.

³⁰⁹ Peter Bearman ve diğerleri, "Blocking the Future: New Solutions for Old Problems in Historical Social Science", **Social Science History**, Cilt: 23, Sayı: 4, 1999, s. 527.

grupların birleşerek edindikleri bağlantılar sayesinde daha büyük çapta bir sistem oluşturabiliyor olmasıdır.

Sosyal ağ analizi yönteminin kullanıldığı araştırmalara konu olan bilim dalları incelendiğinde, tarihsel perspektife ihtiyaç duyabildiği görülmüştür. Tarihsel süreci oluşturan olaylar (events) ve bu olayların yapısal özellikleri, sosyal ağ analizi açısından tarihin nasıl şekillendiğini gösteren en önemli etkenler arasındadır. Bu bağlamda, hangi olayların tarihsel çıktılar üzerinde daha etkili olduğunun anlaşılması gerekmektedir.³¹⁰

Özellikle iktisadî unsurlar göz önüne alındığında, zaman boyutu büyük önem taşımakta ve çalışmalara değer katmaktadır. İktisadi anlamda nodlar arası ilişkilere (akışa) konu olan değişkenler, zamanla nitel ve/veya nicel anlamda farklılaşmakta; aralarında ilişki bulunan nodların hem bireysel özellikleri hem de genel ağ sistemi içerisindeki konumları bu değişimden etkilenebilmektedir. Ağ sisteminin tarihsel anlamda incelenmesiyle varılan bir diğer önemli bulgu ise, nodların sisteme ne zaman dâhil oldukları ve bağlantılarını hangi şekilde geliştirdikleridir. Böylece dönemin şartları hakkında daha fazla bilgi edinmek mümkün olmakla beraber, ağ sistemi ve nodların bunlardan nasıl etkilendiğinin gözlemlenebilmesi mümkün olacaktır. Bunun yanı sıra, ağ sistemi içerisinde nasıl bir şekillenme olduğu farklı bir perspektiften analiz edilebilmektedir.

3.3. SOSYAL AĞ ANALİZİ YÖNTEMİ

Sosyal ağ analizini diğer yöntemlerden ayıran en önemli özellik, ağ analizi teorisi açısından temel bileşen olarak sistemi oluşturan nodların birbirleri ile etkileşim içerisinde olmaları, yani aralarındaki ilişkilerdir.³¹¹ Bu sayede, genel yapıyı oluşturan nodların özelliklerinden yola çıkılmak suretiyle aralarındaki ilişkilerin boyutu, yoğunluğu ve yönü, nodların ağ içerisindeki konumları, nodların ve aralarındaki ilişkilerin ağ içerisindeki değişimleri incelenebilmektedir.

Sosyal ağlar üzerine yapılan çalışmalar sonucu, sayısal ve görsel analiz yöntemleri geliştirilmiştir. Bunun en önemli nedeni olarak, gruplar ve sosyal çevreler

³¹⁰ Peter Bearman ve diğerleri, “Networks and History”, **Complexity**, Cilt: 8, Sayı: 1, 2003, s. 61.

³¹¹ Stanley Wasserman ve Katherine Faust, **Social Network Analysis: Methods and Applications**, Cambridge University Press, New York, 1999, s. 3.

gibi sosyo-psikolojik kavramların formüle edilmesi gösterilmektedir. Matris cebiri ve grafik teorisi, bu amaçla geliştirilen yöntemlerin başında gelmektedir. Grafik teorisi ile daha görsel bir analiz elde edilmesi amaçlanmaktadır. Nodlar ve aralarındaki bağlantıların görsel analiz edilmesi sayesinde, sistemi oluşturan birimlerin hem birbirleri ile hem de sistemle olan etkileşimi daha sağlıklı bir biçimde analiz edilebilmektedir. Matrislerin kullanılması ile de yapılan görsel analizleri sayısal verilerle destekleyerek daha açıklayıcı bulgular elde edilmesi amaçlanmıştır.³¹²

3.3.1. Ağ Grafiği

Sosyal ağ analizi yöntemi kapsamında, ağ sistemini oluşturan birimlerin aralarındaki ilişkilerin analiz edilebilmesi amacıyla grafikler ve grafiksel teorik kavramlar üretilmiştir.³¹³ Görsel yönden daha açıklayıcı olan bu yöntemler çerçevesinde oluşturulan ağ analizleri iki farklı formda yapılabilmektedir. Bunlar global ağ analizi (global network analysis) ve ego ağ analizi (ego network analysis) olarak ikiye ayrılmaktadır.³¹⁴

Bu iki farklı sistemi anlatmadan önce, sosyal ağ analizi yöntemi için verilerin nasıl üretildiği ve ağ sisteminin nasıl oluşturulduğunu anlatmak gerekmektedir. Ağ sistemini oluşturan her nodun bağlantıları veri olarak kullanılmakta ve sisteme kodlanan bu bağlantı verileri doğrultusunda nodlar sistem içerisinde konumlanmaktadır.

Örneğin, belirli bir sektörde faaliyet gösteren kurum ve kuruluşlar arasından, yapılacak çalışmanın amacı doğrultusunda bir grup aktör incelenmek üzere seçilir. Bunların her birinden, sektörde faaliyet gösteren hangi kurum ve kuruluşlarla bağlantı içerisinde olduğu bilgisi veri olarak elde edilir. Birimlerden alınan veriler ışığında düzenlenen bağlantıların birleştirilmesi sayesinde, sektörün ağ grafiği ortaya çıkartılabilmektedir. Sektör bünyesinde araştırılan grup içerisinde, ne kadar fazla aktörden bilgi alınır, inceleme o kadar sağlıklı ve kapsayıcı olur. Bu durumda, ağ sistemi oluşturulurken dikkat edilmesi gereken, sistemi oluşturan birimler arasındaki

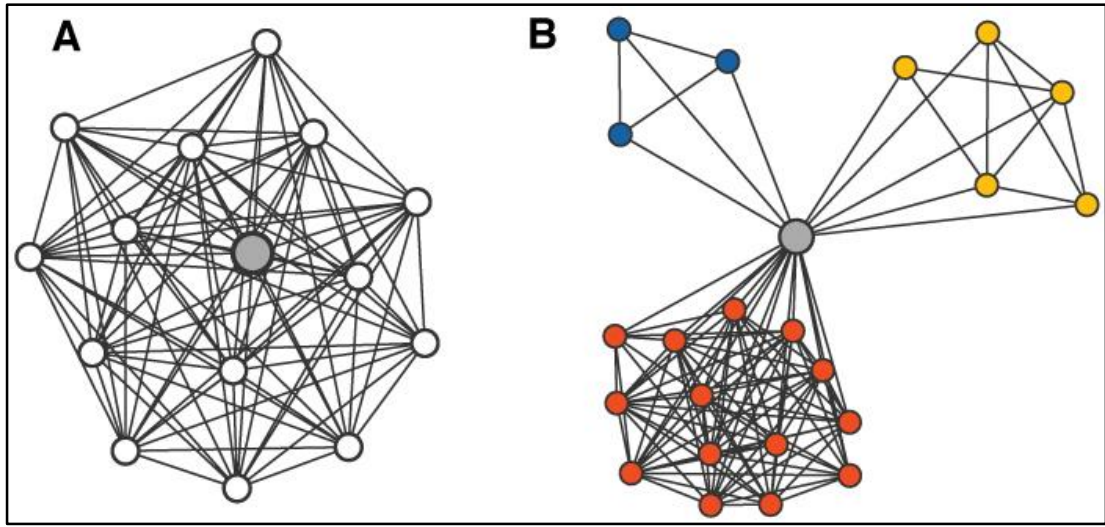
³¹² Borgatti ve diğerleri, 2009, s. 892.

³¹³ Katherine Faust ve diğerleri, "Spatial arrangement of social and economic networks among villages in Nang Rong District Thailand", **Social Networks**, Sayı: 21, 1999, s. 314.

³¹⁴ Evelien Otte ve Ronald Rousseau, "Social Network Analysis: A Powerful Strategy, also for the Information Sciences", **Journal of Information Science**, Cilt: 28, Sayı: 6, 2002, s. 442.

bağlantıların yapılan çalışmanın amaçları doğrultusunda nasıl tanımlandığı sorunsalıdır. Böylece, oluşturulması gereken ağ sistemine konu olan aktörlerin hangi kriterlere göre seçildiği, ağ sistemi açısından yapısal bir etki oluşturmaktadır. Birimlerin aralarındaki ilişkiler, en basit anlamda para veya bilgi akışı üzerinden bağlantı olabileceği gibi, örgütsel yapı ilişkileri veya ortaklık bağlantıları şeklinde de olabilmektedir. Burada önemli olan, ağ sistemini oluşturması planlanan hedef kitlenin, hangi bağlantı türü üzerinden en doğru şekilde sonuç verebilecek olmasıdır.

Şekil 3: Global ve Ego Ağ Analizi

Kaynak: Sune Lehmann, **Complexity ve Social Networks Blog**, 23.03.2010, blogs.iq.harvard.edu/netgov/2010/03/, (24.07.2014).

Ego ağ analizlerinde oluşturulan ağ sistemi, yapısal anlamda tek bir birime dayalı olarak analiz edilmektedir. Sistemin temelini oluşturan bu birime “ego” adı verilir ve ağ sistemi oluşturulurken, sadece ego biriminin doğrudan ve dolaylı bağlantıları veri olarak kabul edilmektedir. Ağ sistemine dâhil olan diğer nodların bağlantılarına, merkezde konumlandırılan ego biriminden yola çıkılarak ulaşılabilir. Şekil 3’de sağ tarafta yer alan ağ grafiği (B) ego ağ sistemini göstermektedir ve burada tam ortada bulunan gri daire şeklindeki nod, sistemin ego diye adlandırılan temel birimini temsil etmektedir. Ego birimi, sistemin oluşturulması

Global ağ analizlerinde ise durum farklıdır ve ağ sistemine dâhil olan tüm birimler ve aralarındaki bağlantılar, bir bütün olarak analiz edilmektedir. Şekil 3’de sol tarafta yer alan ağ grafiği (A) ise global ağ sistemi örneği olarak gösterilebilmektedir. Global ağ sistemi oluşturulurken, tüm nodların doğrudan ve

dolaylı ilişkileri veri olarak kabul edilmektedir. Bağlantıların sadece ego birimine dayalı olarak hazırlanmaması sonucu, ego ağ sistemindeki gri nod, global ağ sisteminde farklı bir konumda görülebilmektedir.

3.3.2. Grafik Ölçümleri

Sosyal ağ analizi yöntemi sayesinde, nodlar ve aralarındaki bağlantılar sayesinde oluşturdukları ağ sistemi için açıklayıcılık yönünden zengin ve büyük önem arz eden grafik ölçümleri (graph metrics) adı altında farklı sayısal veriler üretilebilmektedir. Bu ölçümler hem nodların yapısal ve konumsal açıdan ağ sistemi içerisindeki yerini göstermekte; hem de ağ sisteminin geneli açısından istatistiksel bilgiler içermektedir.

Bu ölçümlerden ilki olan derece merkezliği (degree centrality), ağ sistemi içerisinde bulunan nodların bağlantı sayılarını vermektedir. Ağ sistemi içerisindeki tüm nodlar teorik olarak birbirleriyle bağlantılıdır; ancak bu bağlantıların bazıları birebir (doğrudan) bağlantı iken, diğerleri dolaylı yoldan yani diğer nodlar aracılığıyla konumlanmaktadır. Doğrudan bağlantı sayısı daha fazla olan nodlar, sistemin geneli açısından daha etkin rol oynamaktadır.

Sisteme dâhil olan nodların ağ grafiği içerisindeki konumları üzerinde büyük etkisi bulunan ölçümlerden yakınlık merkezliği (closeness centrality) ve arasındalık merkezliği (betweenness centrality), nodların bağlantı sayıları ile doğru orantılı olarak şekillenir. Yakınlık merkezliği ($c(x)$), ilgili bir nodun diğer tüm nodlara olan yakınlığını göstermektedir. Örneğin; x adlı bir birim, ağ sisteminde ne kadar çok nodla bağlantılı ise doğrudan ve dolaylı olarak sistemdeki tüm nodlara olan uzaklığı o kadar azdır veya diğer bir deyişle sistemin geneline daha yakındır. Yakınlık merkezliği yüksek olan nodlar, sistemi oluşturan diğer birimlerle daha kolay bağlantı kurabilmektedir.

$$c(x) = \sum_s \frac{1}{\sigma_{xs}} \quad (1)$$

Burada σ_{xs} , yakınlık derecesi ölçülen x birimi ile ağ sistemindeki diğer nodların her birini ifade eden s arasındaki en kısa yolları³¹⁵ (the shortest path) ifade etmektedir.

Arasındalık merkezliği ise x nodunun diğer tüm nodlar arasındaki en kısa yolların üzerindeki konumlanmasını vermektedir. Arasındalık merkezliği yüksek olan nodlar, sistemi oluşturan diğer birimlerin arasında daha yüksek oranda kritik bağlantı rolü oynamaktadır. Arasındalık merkezliğinin ($b(x)$) denklemi aşağıdaki gibidir;

$$b(x) = \sum_{s \neq x \neq t} \frac{\sigma_{st}(x)}{\sigma_{st}} \quad (2)$$

Burada σ_{st} , s ve t nodları arasındaki en kısa yolları ifade ederken $\sigma_{st}(x)$ ise bu en kısa yollardan x birimi üzerinden geçenlerini temsil etmektedir. Böylece x nodunun arasındalık merkezliği değeri, ağ sistemine dâhil olan diğer tüm nodlar arasındaki en kısa yollardan x nodunun üzerinden geçenlerin toplam en kısa yollara olan oranının toplamına eşittir.

Özvektör merkezliği (eigenvector centrality), nodların sisteme olan etkisini ifade etmektedir. Sahip olduğu bağlantı sayısı fazla olan nodlar, ağ sistemi içerisinde daha fazla aktörle doğrudan etkileşim imkânına sahip oldukları için, sistem içerisindeki etkinlikleri diğer birimlere göre daha yüksektir. Diğer taraftan, özvektör merkezliği için önemli bir diğer nokta; nodların, merkezliği yüksek olan birimler ile ne kadar fazla bağlantısı varsa o kadar özvektör merkezlik düzeylerinin artıyor olması prensibidir. Merkezlik bir nodun bağlantıda olduğu tüm nodları eşit kabul ederken, özvektör merkezliği ise aksine bağlantıda olunan nodları eşit kabul etmez; onları merkezliklerine göre ağırlıklandırır. İşte bu bağlamda, özvektör merkezliği için bağlantı sayısının yanı sıra, merkezlik düzeyi de büyük önem arz etmektedir.³¹⁶ Özetle, bir nodun özvektör merkezliğini belirleyen sadece toplam bağlantı sayısı değil; aynı zamanda merkezlik düzeyi yüksek olan birimlerle arasındaki bağlantılarıdır. Özvektör merkezliğinin ($e(x)$) denklemi aşağıda gösterilmektedir;

³¹⁵ En kısa yol (the shortest path), ağ sistemine dâhil olan bir nodun sistemdeki diğer bir noda olan en kısa uzaklığıdır. Wasserman ve Faust, 1999, s. 134.

³¹⁶ Britta Ruhnau, "Eigenvector-Centrality - A Node-Centrality?" **Social Networks**, Sayı: 22, 2000, ss. 360-361.

$$Ae(x_i) = \lambda e(x_i) \quad (3)$$

$$\lambda e(x_i) = \sum_{j=1}^n a_{ij} e(x_j), \quad i = 1, \dots, n \quad (4)$$

Burada n toplam birim sayısını, A ağ sisteminin bitişiklik matrisini, λ bu matristeki en büyük özvektörü ve a_{ij} ise i ile j nodları arasındaki bağlantının varlığını ifade etmektedir. Eğer nodlar arasında bağlantı var ise $a_{ij} = 1$, ilişki yoksa $a_{ij} = 0$ değerini almaktadır.

Yukarıdaki iki denklemden ilki (3) matris yöntemi, diğeri ise (4) toplam metodu ile aynı sonucu vermekte ve i nodunun özvektör merkezlik değerini ($e(x_i)$) göstermektedir. Bu bağlamda, i nodunun özvektör merkezliği; bağlantıda olduğu tüm nodların merkezlik değerlerinin toplamına eşit olmaktadır.³¹⁷

Kümelenme katsayısı (clustering coefficient), sisteme dâhil olan bir nodun, komşu birimlere ne kadar yakın olduğu ve bu sayede sahip olduğu grup (clique veya cluster) oluşturma eğilimini göstermektedir. Burada, ağ sistemi $G=(V,E)$ nodlar (V) ve birimler arasında bulunan bağlantılardan (E) oluşmaktadır. Ayrıca, v_i ve v_j nodları arasındaki bağlantı e_{ij} olarak gösterilmektedir. Kümelenme katsayısı için temel oluşturan komşuluk N denklemi, sistemi oluşturan her hangi bir v_i nodu için şu şekildedir.³¹⁸

$$N_i = \{v_j: e_{ij} \in E \wedge e_{ij} \in E\} \quad (5)$$

Sistemi oluşturan her hangi bir v_i nodu için hesaplanan kümelenme katsayısı C_i , v_i nodunun komşu birimlerle olan bağlantılarının, potansiyel olarak maksimum olabilecek bağlantı sayısına oranı olarak bulunmaktadır. Burada, her komşuluk sistemi N_i içerisinde yer alan her hangi bir v_i nodunun komşu sayısı k_i ile ifade edilmektedir ve her komşuluk sisteminde potansiyel olarak $k_i(I - k_i)$ tane bağlantı olabilmektedir. Ağ

³¹⁷ Phillip Bonacich, "Some Unique Properties of Eigenvector Centrality", **Social Networks**, Sayı: 29, 2007, s. 556.

³¹⁸ Duncan J. Watts ve Steven H. Strogatz, "Collective Dynamics of 'Small-World' Networks", **Nature**, Sayı: 393, 1998, ss. 440-441.

sistemini oluşturan her hangi bir v_i nodunun kümelenme katsayısı denklemi aşağıdaki gibidir.³¹⁹

$$C_i = \frac{|\{v_j: e_{ij} \in E \wedge e_{ij} \in E\}|}{k_i(k_i-1)} \quad (6)$$

Kümelenme katsayısı, ayrıca, içerisinde toplam n tane nod olan her hangi bir ağ sisteminin tamamı için de hesaplanabilmektedir.³²⁰

$$\bar{C} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n C_i \quad (7)$$

3.4. GLOBAL AĞ ANALİZİ

Global ağ analizi yöntemi çerçevesinde yapılan analizler, ekonomik ve siyasî etkenleri göz önünde bulundurmaktadır. Baltalimanı Ticaret Antlaşması (1838) ile I. Dünya Savaşı (1914) arasındaki süreçte, dış borçlarla alakalı olarak neden-sonuç ilişkileri şeklinde tasarlanan bağlantılar, ağ sisteminin temelini oluşturduğu gibi, tarihsel süreçte meydana gelen değişimleri incelerken de önem arz etmektedir. XVIII. yüzyılın ortaları ile XIX. yüzyılın ortalarına kadar geçen süre zarfında etkilerini göstermeye başlayan Sanayi Devrimi, birçok Avrupa devleti üzerinde ekonomik yönden gelişimin yolunu açmıştır. Etkileri bakımından, üretimin hızlandığı ve artış gösterdiği batılı piyasalarda işleyen ticaretin yönü değişmeye başlamıştır. Sanayi Devrimi'nin tetiklediği sermaye birikimi artış göstermek suretiyle, yeni piyasa arayışları içerisine girmiştir.

Yaşanan ekonomik gelişmelerin yanı sıra, İngiltere ve Fransa'nın izlediği siyasî denge politikaları açısından büyük önem arz eden Rusya, potansiyel tehdit olarak algılanmıştır. Aralarında çıkan savaflara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu ile arasındaki ilişkilerini sıcak tutma eğiliminde olan Rusya, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı vesilesiyle İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarını iyiden iyiye sarsmıştır. İsyanın bastırılması amacıyla Osmanlı'nın Rusya ile yakınlaşması, İngiltere'nin Mısır'daki

³¹⁹ Watts ve Strogatz, 1998, s. 441.

³²⁰ Andreas Kemper, **Valuation of Network Effects in Software Markets: A Complex Networks Approach**, Springer-Verlag, Berlin, 2009, s. 142.

ekonomik çıkarları ile ters düşen bir tablo oluşmuştur. Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın bastırılması hususunda, Osmanlı Devleti'ne yardım ederek siyasî ve ekonomik çıkarlarını korumak isteyen İngiltere, Osmanlı Devleti ile 1838 yılında Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nı imzalamıştır. İngiltere, bunun sonucu olarak, İngiliz tüccarlar aracılığıyla, Osmanlı ekonomisi üzerinde yoğun bir baskı unsuru oluşturmuştur.

Avrupalı devletlerin reel piyasa üzerinden giriş yaptıkları Osmanlı ekonomisinde, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile hukuksal bir zemin oluşturulmuştur. 1838-1854 yılları arasında giderek artan bütçe açıkları ve ithalatın genişlemesiyle oluşan dış ticaret açıkları, Osmanlı ekonomisi açısından, 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı öncesi adeta dış borçlanmayı zorunlu kılmıştır. Yabancı tüccarların kontrolünde bir iç piyasa ve bütçe ile dış ticaretin açık verdiği bir dönemde ortaya çıkan savaş giderleri, dış borçlanma ile finanse edilmek dışında bir çıkar yol bırakmamıştır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu, 1854 yılında ilk defa bir dış borçlanma gerçekleştirmiştir. İngiliz ve Fransız şirketleri aracılığıyla verilen bu ilk dış borcun ardından, 1854-1875 döneminde toplam 15 kez dış borçlanma yöntemine başvurulmuş ve yaklaşık olarak 241 milyon pound sterlin (265 milyon Osmanlı Lirası) değerinde borç alınmıştır.

1875 yılında, Osmanlı Devleti tarafından borç ödemelerinin durdurulması üzerine, farklı bir yapılanmaya dönüşen ekonomik düzen, giderek yabancı devletlerin istediği gibi şekillenmiştir. 1881 yılında imzalanan Muharrem Kararnamesi gereği kurulan Düyun-u Umumiyye İdaresi, Osmanlı Devleti açısından önemli gelir kaynaklarının yönetimini devralmıştır. Moratoryum ile Muharrem Kararnamesi arasında kalan dönem incelendiğinde, 1877 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nın finansmanı için bir dış borçlanma yapıldığı görülmektedir. Böylece, 1854-1877 döneminde gerçekleştirilen toplam 16 dış borçlanma; savaş giderleri, bütçe açıkları, kâimelerin tedavülünden kaldırılması ve borçların yeniden yapılandırılması gibi amaçlar dâhilinde yapılmıştır. Bu süreç, dış borçlanma ilişkileri bakımından incelendiğinde, başta Londra ve Paris piyasaları olmak üzere, Viyana ve Brüksel piyasalarından çeşitli banker ve finans kuruluşları aracılık faaliyetlerinde bulunmuştur.

Düyun-u Umumiyye İdaresi kurulduktan sonraki dönem incelendiğinde, 1885-1914 yılları arasında, yaklaşık 132 milyon pound sterlin (146 milyon Osmanlı Lirası)

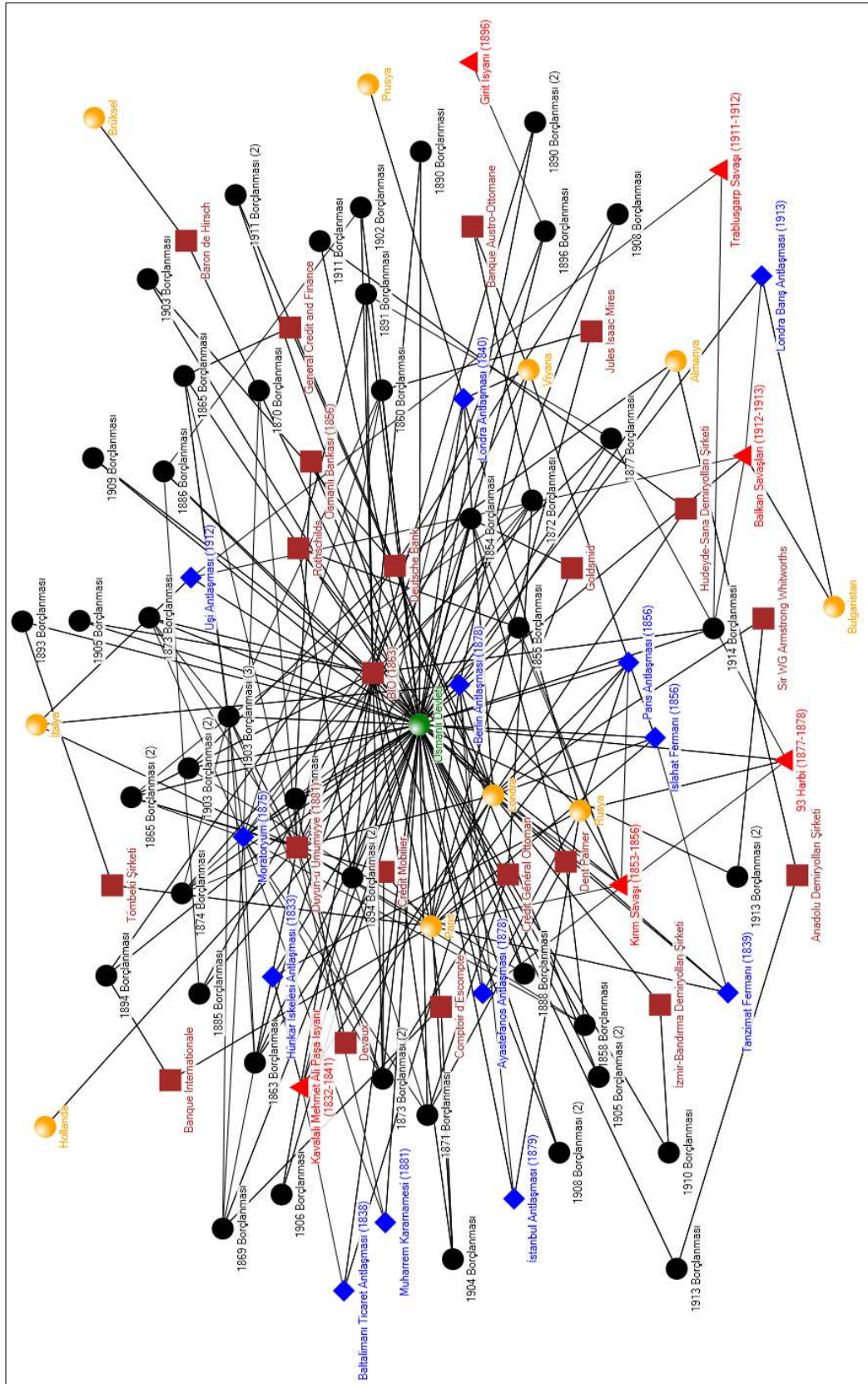
değerinde, toplam 27 kez dış borç alınmıştır. Batılı devletlerin kontrolü altında işleyen Osmanlı ekonomisi açısından, 1885-1914 dönemi dış borçlanma nedenleri 1854-1877 dönemine göre farklılık göstermiştir. Bu süreçte alınan ilk dış borç 1885 yılında, İngiliz ve Fransız ortaklı BIO (Banque Impériale Ottomane) aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Dönemin son dış borçlanması ise 1914 yılında, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın finansmanı için yine BIO aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. 1885-1914 döneminde alınan dış borçların nedenleri arasında; Almanya'dan alınan askerî mühimmat bedeli, Girit isyanının bastırılması, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın yanı sıra, borçların çoğunluğunu altyapı yatırımları ve eski borçların yeniden yapılandırılması yer almaktadır. Ayrıca, 1854-1877 döneminde sadece 1865 ve 1873 yıllarında, aynı yıl içerisinde iki kez dış borçlanma mukavelesi imzalanırken, 1885-1914 döneminde toplamda yedi defa aynı yıl içerisinde kez birden fazla dış borçlanma yapılmıştır. 1885-1914 döneminin bir başka önemli özelliği ise, Londra ve Paris piyasalarının yanı sıra, sadece Almanya merkezli kurum ve kuruluşların dış borçlanma sürecinde aracılık faaliyetlerinde bulunmuş olmasıdır.

3.4.1. Ağ Grafiği

Yukarıda özetlenen dış borçlanma ilişkileri kapsamında oluşturulan ağ grafiği Şekil 4'de yer almaktadır. Bu ağ grafiği NodeXL bilgisayar programı kullanılarak hazırlanmıştır. Ağ grafiğinde bulunan tüm nodların, farklı renk ve semboller kullanılarak görsel anlamda farklılaştırılması sağlanmıştır. Yeşil küre Osmanlı Devleti'ni, turuncu küreler diğer devletleri, kırmızı üçgenler savaşları, mavi elmaslar Osmanlı Devleti'nin imzaladığı antlaşmaları, siyah daireler dış borçlanmaları ve kahverengi kareler dış borçlanma bağlantılarını sağlayan finansal kuruluşları temsil etmektedir. Ağ sistemini oluşturan birimlere (nod), farklı şekil ve renkler atanması sayesinde, farklı özelliklere sahip birimlerin ayrıştırılabilmesi mümkün olmaktadır. Böylece görsel açıdan daha zengin bir sunum elde edilebilmektedir. Aşağıda yer alan Şekil 4, 1854-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma ağ grafiği görülmektedir.³²¹

³²¹ Dış borçlanma ağ grafiği, Grid ve Circle yerleşimi olarak EK 8 ve EK 9'dan incelenebilir.

Şekil 4: Global Ağ Grafiği (1854-1914)

Kaynak: Çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

Bu tez çalışmasının temel amaçları çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma ilişkileri kapsamında rol oynayan finansal kuruluşlardan ön plana çıkanların hangileri olduğu önem taşımaktadır. Bu kuruluşların hangi piyasalarda faaliyet gösterdikleri de bir diğer önemli husus olarak değerlendirilecektir. Yukarıdaki ağ grafiği sayesinde, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma sürecine dâhil olan kuruluşların konumları, görsel olarak incelenebilmektedir.

Şekil 4'de yer alan ağ grafiği incelendiği zaman, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma kapsamında ilişkide bulunduğu BIO, Crédit Mobilier (Paris), Crédit Général Ottoman (Paris), Dent Palmer (Londra) ve Deutsche Bank (Almanya) nodlarının, merkeze yakın konumlanmış oldukları görülmektedir. Böylece, 1854-1914 dönemi dış borçlanma ilişkileri kapsamında yer alan en etkin aktörlerin Londra ve Paris sermayeli kurumlar olduğu görülmektedir.

Ağ sisteminin geneli göz önüne alındığında, grafiğin merkezinde yer alan birimler daha fazla bağlantıya sahipken, sistemin merkezinden dışa doğru konumlanan birimler ise daha az bağlantıya sahiptir. Bunun doğal bir sonucu olarak, ağ sistemi için merkezde konumlanan birimler hem daha önemlidir; hem de sistemi etkileme özellikleri daha fazladır. Merkez bölgenin hemen çevresi incelendiğinde, 1856 yılında Londra sermayesi ile kurulan Osmanlı Bankası, Rothschilds (Londra) ve Credit Mobilier (Paris)'in konumlanmış olduğu görülmektedir. Merkezden biraz daha uzak bölgede ise, Comptoir d'Escompte (Paris) ve Baron Maurice de Hirsch (Brüksel) konumlanmaktadır.

Ağ grafiğinden elde edilen diğer bir sonuç ise, dış borçlanmaya kaynak oluşturan devletlerin konumlarının da gayet tutarlı olarak merkez bölgenin hemen çevresinde yer aldıklarının görülmesidir. İngiliz, Fransız, Alman ve Avusturya sermayeli şirket, banka ve kuruluşlar, dış borçlanma ilişkileri bağlamında oldukça etkin bir rol oynamıştır. Bu devletlerin ayrıca, çeşitli antlaşmalar sayesinde Osmanlı Devleti üzerinde siyasî baskı unsuru oluşturmak ve bunu ekonomik yönden pekiştirmek gibi politikaları olması sebebiyle, dış borçlanma ağ sistemi içerisinde kilit rol oynadıkları aşîkârdır.

3.4.2. Ağ Grafiği

Bir önceki bölümde yer alan Şekil 4, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma sürecindeki bağlantılar göz önünde bulundurularak elde edilen veriler sayesinde oluşturulan ağ grafiğini göstermektedir. Ancak, ağ grafiği üzerinden yapılan görsel analizlerin grafik ölçümleri sayesinde desteklenmesi, çalışmanın güvenilirliği açısından önem arz etmektedir. Böylece, yine NodeXL bilgisayar programı kullanılarak hesaplanan grafik ölçümleri Tablo 11'de yer almaktadır.

Tablo 11: Global Ağ Grafik Ölçümleri (1854-1914)

	Derece Merkezliği	Arasındalık Merkezliği	Yakınlık Merkezliği	Özvektör Merkezliği	Kümelenme Katsayısı
Londra	18	337.0591	0.0050	0.0186	0.0261
Paris	14	244.5773	0.0047	0.0148	0.0220
Viyana	5	27.2555	0.0040	0.0068	0.0000
Almanya	3	25.1987	0.0038	0.0019	0.0000
Brüksel	1	0.0000	0.0026	0.0001	0.0000

	Derece Merkezliği	Arasındalık Merkezliği	Yakınlık Merkezliği	Özvektör Merkezliği	Kümelenme Katsayısı
BIO (1863) (L ve P)	23	279.2492	0.0057	0.0346	0.0909
Deutsche Bank (A)	8	24.3333	0.0036	0.0053	0.0357
Crédit Mobilier (P)	4	4.4663	0.0037	0.0068	0.0000
Crédit Général Ottoman (P)	4	9.0106	0.0038	0.0059	0.0000
Dent Palmer (L)	4	9.8574	0.0038	0.0054	0.0000
Rothschilds (L)	4	8.0041	0.0038	0.0052	0.0000
Osmanlı Bankası (1856) (L)	3	2.8515	0.0049	0.0101	0.3333
Comptoir d'Escompte (P)	3	4.3909	0.0037	0.0038	0.0000
General Credit and Finance (L)	2	2.0041	0.0037	0.0032	0.0000
Devaux (L)	2	1.5192	0.0037	0.0031	0.0000
Jules Isaac Mires (P)	2	1.7421	0.0036	0.0028	0.0000
Goldsmid (P)	2	2.2250	0.0037	0.0026	0.0000
İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (L)	2	3.5000	0.0037	0.0024	0.0000
Hudeyde-Sana Demiryolları Şirketi (L)	2	3.5000	0.0037	0.0024	0.0000
Sir W.G. Armstrong Whitworths (L)	2	3.5000	0.0037	0.0024	0.0000
Banque Austro-Ottomane (V)	2	0.7222	0.0035	0.0021	0.0000
Banque Internationale (P)	2	4.3161	0.0036	0.0021	0.0000
Tömbeki Şirketi (P)	2	3.3333	0.0036	0.0021	0.0000
Baron Maurice de Hirsch (B)	2	92.0000	0.0034	0.0012	0.0000
Anadolu Demiryolları Şirketi (A)	2	1.1250	0.0034	0.0008	0.0000

Not: A: Almanya, B: Brüksel, L: Londra, P: Paris, V: Viyana.

Sosyal ağ analizi açısından, sistemi oluşturan birimleri önemli kılan merkeze yakın olma özelliği, grafik ölçümleri açısından temel teşkil etmektedir. Ağ sistemine dâhil olan birimlerin merkezde konumlanabilmesi için sistemi oluşturan diğer birimlerle aralarında doğrudan bağlantıların fazla olması gerekmektedir. Ancak bunun yanı sıra, bağlantıda olunan birimlerin de bağlantı sayılarının çok olması gereklidir. Bir döngü mekanizması biçiminde, birimlerin dolaylı bağlantılarının da merkeze yakın olan birimlerle olması önemlidir. Bu açıdan, merkeze yakın olan birimlerin derece merkezliği (degree centrality) ölçümlerinin diğer birimlere oranla daha yüksek olması gerekmektedir. Benzer şekilde arasındalık (betweenness centrality), yakınlık (closeness centrality) ve özvektör (eigenvector centrality) merkezliği değerlerinin de aynı ölçüde diğer birimlere oranla yüksek olması beklenmektedir.

Ağ sistemini oluşturan birimler için elde edilen grafik ölçümleri³²² sayesinde, ağ sistemini oluşturan birimlerin yapısal ve konumsal açıdan ağ grafiği üzerindeki yeri incelenebilmektedir. Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma sistemi içerisinde yer alan kuruluşların grafik ölçümleri incelendiğinde BIO (23 bağlantı) ve Düyun-u Umumiyye (20 bağlantı) idaresinin bağlantı sayıları ve grafik ölçümleri bakımından en üst iki sırada oldukları görülmektedir. İngiliz ve Fransız sermayesi yoğun bu iki kuruluşun yanı sıra, İngiliz Dent Palmer (4 bağlantı), Rothschilds (4 bağlantı) ve Osmanlı Bankası (3 bağlantı) yine üst sıralarda yer almaktadır. Fransa'dan Crédit Mobilier (4 bağlantı), Crédit Général Ottoman (4 bağlantı) ve Comptoir d'Escompte (3 bağlantı) grafik ölçümleri bakımından üst sıralarda yer alan kuruluşlar arasındadır. Düyun-u Umumiyye sonrası dönemde aktif olan Alman Deutsche Bank (8 bağlantı) ise, yüksek grafik ölçümleri bağlamında, İngiliz ve Fransız sermayesinin yanında yer almaktadır.

Tablo 11 incelendiğinde, derece merkezliği ölçümü en yüksek olan BIO arasındalık ve yakınlık merkezliği ölçümlerinde ikinci sırada, ancak özvektör merkezliği bakımından yine en üst sırada bulunmaktadır. Bu bağlamda, BIO sistem üzerinde en etkin birim olarak görünmektedir. Ağ sistemi açısından bir diğer önemli aktör olan Düyun-u Umumiyye idaresi ise arasındalık ve yakınlık merkezliği ölçümleri bakımından en üst sırada, özvektör merkezliği ölçümleri bakımından ise ikinci sırada yer almaktadır.

³²² Grafik ölçümlerinin her birisi için kuruluşların sıralı listesi, EK 10'da incelenebilir.

Arasındalık merkezliği ölçümleri dikkate alındığı zaman, Baron Maurice de Hirsch, Deutsche Bank, Dent Palmer, Crédit Général Ottoman ve Rothschilds diğeri birimlere göre daha yüksek istatistiki değere sahiptir. Yakınlık merkezliği ölçümünün yapısı bakımından sistemi oluşturan birimler arasında büyük farklılık oluşmadığı görülmüştür. Osmanlı Bankası, Dent Palmer, Rothschilds ve Crédit Général Ottoman, ağ grafiğı üzerinde olduğı gibi sistem açısından önemli birimler arasında yer almaktadır.

Ağ sistemini etkileyebilme katsayısı anlamına gelen özvektör merkezliği ölçümleri dikkate alındığında, Osmanlı Bankası, Crédit Mobilier, Crédit Général Ottoman, Dent Palmer, Deutsche Bank ve Rothschilds kuruluşlarının üst sıralarda yer aldıkları görülmektedir. Kümelenme katsayısı ölçümleri açısından Osmanlı Bankası, BIO ve Deutsche Bank hariç diğeri kuruluşların kümelenme değeriinin ölçülemediğı görülmüştür.

Özetle, dış borçlanma ilişkilerini incelediğimiz grafik ölçümleri genel anlamda tutarlı bir şekilde ağ sisteminin grafiksel kısmını destekleyici sayısal veriler içermektedir. Kuruluşların sahip oldukları bağlantı sayıları bu hususta en önemli belirleyici etken olmasının yanı sıra, tüm sistemin neresinde yer aldığı da büyük önem arz etmektedir. Merkezlik ölçümleri bakımından birbirlerini destekleyici sonuçların çıkmış olması ağ sisteminin analiz edilmesi hususunda olumlu bir etken olmaktadır. Bu bağlamda, global ağ analizleri sonucunda elde edilen bulgular göstermektedir ki; BIO (İngiliz ve Fransız), Düyun-u Umumiyye (İngiliz, Fransız ve diğeri devlet temsilcileri), Deutsche Bank (Alman), Osmanlı Bankası (Londra) ve Dent Palmer (Londra) ağ sistemi içerisinde önemli yere sahiptir. Bu kuruluşlardan Deutsche Bank hariç hemen hepsi, İngiliz ve Fransız sermayesi yoğun kuruluşlardır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğı dış borçlanma ilişkileri bağlamında, hangi devletlerin etkisi altında olduğunu göstermektedir.

3.5. EGO AĞ ANALİZİ

Osmanlı Devleti'nin dış borçları, sadece ekonomik etkenler göz önünde bulundurulmak suretiyle, tamamen arşiv belgelerinden elde edilen veriler kullanılarak ego ağ analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu veriler ışığında hazırlanan ego ağ

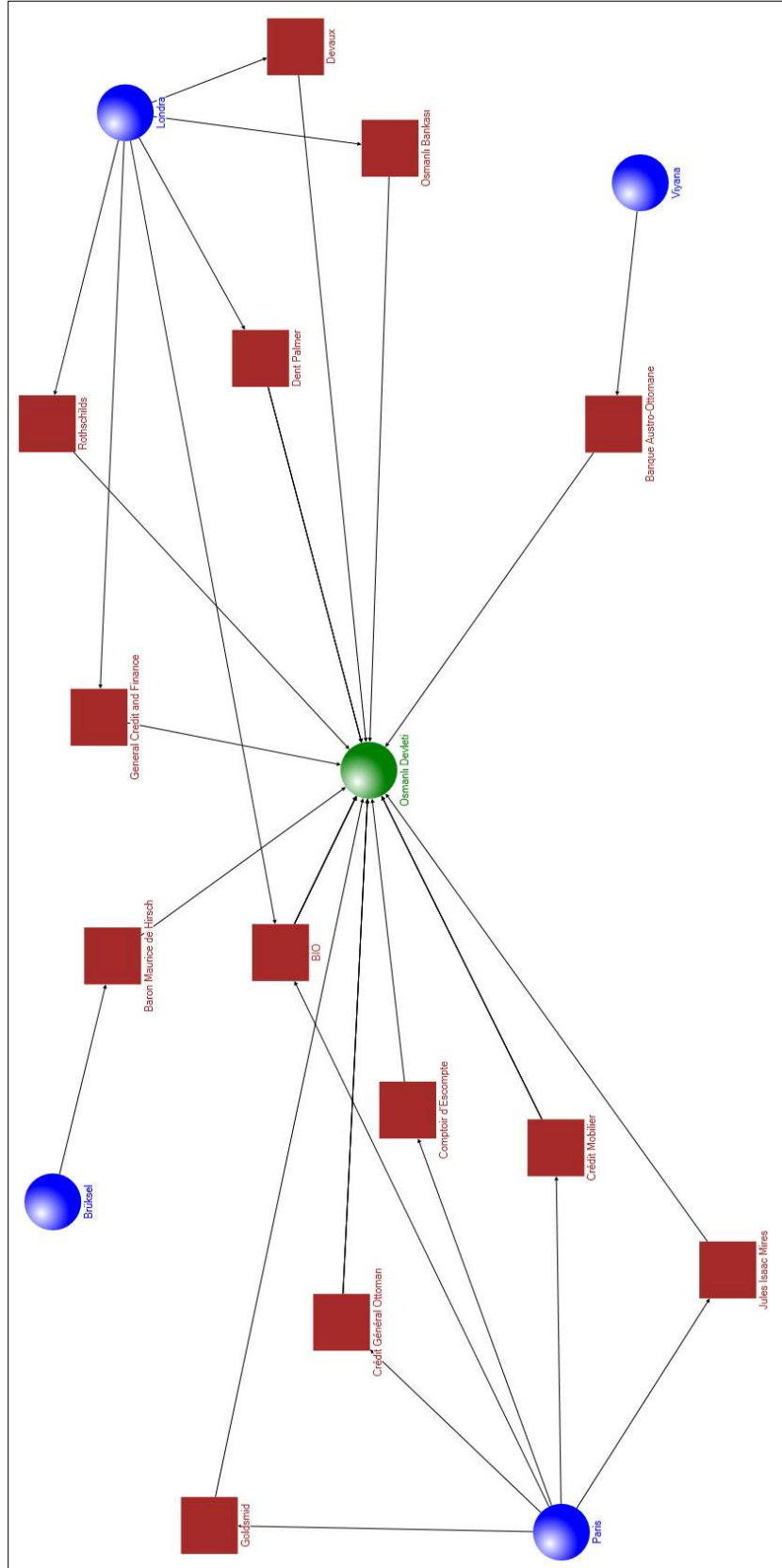
sistemlerinin, global ağ analizlerine göre en önemli farklılığı, dış borçlanma sürecinin 1854-1877 ve 1885-1914 olarak iki ayrı dönemde incelenmiş olmasıdır. Ayrıca, dış borçlanma ilişkileri, Tablo 6 ve Tablo 8’de yer alan dış borç miktarları ile ağırlıklandırılmıştır. Böylece, Osmanlı Devleti’nin dış borçlanma süreci üzerinde, hangi aktörlerin daha etkin bir rol oynadığı analiz edilmiştir. Toplam üç farklı ağ sistemi halinde yapılan analizlere dâhil olan tüm kurum ve kuruluşların Osmanlı Devleti ile arasındaki bağlantılar sadece dış borçlanma ilişkileri kapsamında sınırlı tutulmuştur. Görsel analizlerin elde edildiği ağ grafiklerinin yanı sıra, yine aynı ağ sistemlerinden elde edilen ve analizi sayısal veriler ışığında desteklemeyi sağlayan grafik ölçümleri hesaplanmıştır. Böylece ağ grafiği içerisinde yer alan nodların yani ağ sistemini oluşturan tüm aktörlerin yapısal ve konumsal bilgileri daha iyi anlaşılabilir. Ego ağ analizleri kapsamında çizilen ağ grafikleri ve hesaplanan grafik ölçümlerinin tümü Ucinet bilgisayar programı kullanılarak hazırlanmıştır.

3.5.1. 1854-1877 Dönemi Dış Borçları

1854-1877 dönemi dış borçlanma ilişkileri kapsamında, Tablo 6’da yer alan dış borç miktarları ile ağırlıklandırılan ego ağ sisteminin grafiği Şekil 5’de yer almaktadır. Bu ağ grafiğindeki birimlerin, global ağ analizlerinde olduğu gibi görsel anlamda farklılaştırılması sağlanmıştır. Yeşil renkli küre Osmanlı Devleti’ni, mavi renkli küreler ise Londra, Paris, Brüksel ve Viyana piyasalarını, kahverengi kareler ise dış borç veren finansal kuruluşları temsil etmektedir.

Şekil 5’de yer alan ağ grafiği incelendiği zaman, Osmanlı Devleti’nin dış borçlanma kapsamında ilişkide bulunduğu BIO, General Credit and Finance (Londra), Comptoir d’Escompte (Paris) ve Baron Maurice de Hirsch (Brüksel) nodlarının ağ sisteminin merkezine yakın konumlanmış oldukları görülmektedir. Bunların hemen dışında ise Crédit Mobilier (Paris), Crédit Général Ottoman (Paris), Dent Palmer (Londra) ve Banque Austro-Ottomane (Viyana) konumlanmıştır. 1854-1877 dönemi dış borçlanma ilişkileri kapsamında yer alan en etkin aktörlerin ağırlıklı olarak Londra ve Paris sermayeli kuruluşlar olduğu görülebilmektedir. Brüksel ve Viyana kuruluşları ise Londra ve Paris sermayeli kuruluşlara oranla sayısal anlamda daha düşük kalmıştır.

Şekil 5: Ego Ağ Grafiği (1854-1877)

Kaynak: Çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 5’de yer alan ağ grafiği üzerinden yapılan görsel analizlerin grafik ölçümleri ile desteklenmesi, çalışmanın güvenilirliği açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, 1854-1877 dönemi dış borçlanma ilişkileri kapsamında yer alan aktörler için elde edilen grafik ölçümleri Tablo 12’de gösterilmektedir. Böylece, global ağ analizlerinde olduğu gibi ego ağ sistemini oluşturan birimlerin de yapısal ve konumsal açıdan ağ grafiği üzerindeki yeri incelenebilmektedir.

Tablo 12: Ego Ağ Grafik Ölçümleri (1854-1877)

	Derece Merkezliği	Arasındalık Merkezliği	Yakınlık Merkezliği	Özvektör Merkezliği	Kümelenme Katsayısı
Londra	6	52.6107	0.1642	0.2850	0.0000
Paris	6	48.3649	0.1510	0.2620	0.0000
Brüksel	1	0.0000	0.1702	0.0430	0.0000
Viyana	1	0.0000	0.0040	0.0010	0.0000

	Derece Merkezliği	Arasındalık Merkezliği	Yakınlık Merkezliği	Özvektör Merkezliği	Kümelenme Katsayısı
BIO (1863) (L ve P)	3	38.0256	0.2086	0.5840	0.0000
General Credit and Finance (L)	2	6.3420	0.1171	0.2610	0.0000
Baron Maurice de Hirsch (B)	2	58.4384	0.1044	0.1640	0.0000
Comptoir d’Escompte (P)	2	3.7663	0.0695	0.1550	0.0000
Crédit Général Ottoman (P)	2	3.0131	0.0556	0.1240	0.0000
Crédit Mobilier (P)	2	2.9402	0.0543	0.1210	0.0000
Dent Palmer (L)	2	1.8224	0.0336	0.0750	0.0000
Rothschilds (L)	2	0.7047	0.0130	0.0290	0.0000
Osmanlı Bankası (1856) (L)	2	0.7047	0.0130	0.0290	0.0000
Devaux (L)	2	0.7047	0.0130	0.0290	0.0000
Banque Austro-Ottomane (V)	2	9.6210	0.0172	0.0270	0.0000
Goldsmid (P)	2	0.4131	0.0076	0.0170	0.0000
Jules Isaac Mires (P)	2	0.3402	0.0063	0.0140	0.0000

Not: B: Brüksel, L: Londra, P: Paris, V: Viyana.

Osmanlı Devleti ile dış borçlanma kapsamında ilişkileri olan kuruluşların grafik ölçümleri incelendiğinde, BIO (3 bağlantı) hariç tüm birimlerin ikişer bağlantıya sahip oldukları görülmektedir. Böylece, derece merkezliği kullanılarak birimler arası farklılıkların analiz edilmesi olası görülmemektedir. Bu durum, herhangi bir birimin sadece menşei olan piyasa ve dış borç verdiği Osmanlı Devleti ile bağlantıya sahip olduğu ile açıklanabilmektedir. Örnek olarak, Osmanlı Devleti’ne borç veren Dent Palmer Londra merkezli bir kuruluştur ve dolayısıyla 2 bağlantıya sahiptir. Daha önceden de belirtildiği gibi, 1854-1877 dönemi için yapılan ego ağ

analizleri Tablo 6’da bulunan dış borç miktarları ile ağırlıklandırılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, birimlerin ağ sistemini etkileyebilme kapasitesini gösteren özvektör merkezliği, diğer ölçümlere göre daha anlamlı sonuçlar vermektedir. Görsel analizlerde ön plana çıkan aktörlerin, özvektör merkezliği dikkate alındığında da etkin oldukları görülmektedir. BIO, General Credit and Finance (Londra), Baron Maurice de Hirsch (Brüksel) ve Comptoir d’Escompte (Paris) özvektör merkezliği açısından en yüksek değerlere sahip olan kuruluşlardır. Bu aktörler, arasındalık merkezliği ve yakınlık merkezliği bakımından da en yüksek ölçümlere sahiptir. Bu kuruluşların hemen ardından, Crédit Général Ottoman (Paris), Crédit Mobilier (Paris), Dent Palmer (Londra) ve Banque Austro-Ottomane (Viyana) gelmektedir. Banque Austro-Ottomane (Viyana) özvektör merkezliği açısından alt sıralarda yer almasına rağmen arasındalık ve yakınlık merkezliği ölçümleri bakımından üst sıralarda yer almaktadır. 1854-1877 dönemi genel olarak incelendiğinde ağ grafiği ve grafik ölçümleri tutarlı bir biçimde Londra ve Paris piyasaları yoğun dış borçlanma ilişkilerinin varlığını göstermektedir.

3.5.2. 1885-1914 Dönemi Dış Borçları

1885-1914 dönemi dış borçlanma ilişkileri kapsamında, Tablo 8’de yer alan dış borç miktarları ile ağırlıklandırılan ego ağ sisteminin grafiği Şekil 6’da yer almaktadır. Bu ağ grafiğindeki birimlerinden, yeşil renkli küre Osmanlı Devleti’ni temsil etmektedir. Bunun yanı sıra, mavi renkli küreler Londra, Paris ve Almanya piyasalarını, kahverengi kareler ise Osmanlı Devleti’ne dış borç veren finansal kuruluşları temsil etmektedir.

Şekil 6’da yer alan ağ grafiği incelendiği zaman, Osmanlı Devleti’nin dış borçlanma ilişkilerinde bulunduğu BIO, Deutsche Bank (Almanya) ve Rothschilds (Londra) ve İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (Londra) nodlarının ağ sisteminin merkezine yakın bir biçimde konumlanmış oldukları görülmektedir. 1854-1877 döneminde, Londra ile birlikte en aktif piyasa olan Paris merkezli kuruluşların bu dönemde ağ sisteminin merkezine yakın konumlanmadığı görülmektedir.

Kaynak: Çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

1885-1914 dönemi ağ grafiğinin merkezine en yakın nodların, Londra ve Almanya merkezli kuruluşlar oldukları dikkati çekmektedir. Ağ grafiğinin merkezinden dış kısımlara doğru uzaklaştıkça ise, Sir W.G. Armstrong Whitworths (Londra), Comptoir d'Escompte (Paris), Tömbeki Şirketi (Paris) ve Hudeyde-Sana Demiryolları Şirketi (Londra) konumlanmaktadır. Özetle, 1885-1914 dönemi dış borçlanma ilişkileri kapsamında yer alan en etkin aktörlerin ağırlıkla Londra ve Almanya merkezli kuruluşlar olduğu görülmektedir.

Bir önceki bölümde olduğu gibi, Şekil 6'da yer alan ağ grafiği üzerinden yapılan görsel analizlerin grafik ölçümleri kullanılarak desteklenmesi, çalışmanın güvenilirliği açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Tablo 13'de gösterilen grafik ölçümleri kullanılmıştır.

Tablo 13: Ego Ağ Grafik Ölçümleri (1885-1914)

	Derece Merkezliği	Arasındalık Merkezliği	Yakınlık Merkezliği	Özvektör Merkezliği	Kümelenme Katsayısı
Londra	5	51.3442	0.1581	0.2710	0.0000
Paris	4	40.5110	0.1929	0.2700	0.0000
Almanya	2	3.0093	0.0836	0.0520	0.0000

	Derece Merkezliği	Arasındalık Merkezliği	Yakınlık Merkezliği	Özvektör Merkezliği	Kümelenme Katsayısı
BIO (1863) (L ve P)	3	72.1119	0.2782	0.6830	0.0000
Deutsche Bank (A)	2	33.4609	0.1170	0.1820	0.0000
Rothschilds (L)	2	0.4849	0.0072	0.0150	0.0000
İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (L)	2	0.4849	0.0072	0.0150	0.0000
Sir W.G. Armstrong Whitworths (L)	2	0.4203	0.0062	0.0130	0.0000
Comptoir d'Escompte (P)	2	0.5870	0.0063	0.0120	0.0000
Tömbeki Şirketi (P)	2	0.4402	0.0047	0.0090	0.0000
Hudeyde-Sana Demiryolları Şirketi (L)	2	0.2909	0.0043	0.0090	0.0000
Banque Internationale (P)	2	0.3913	0.0042	0.0080	0.0000
Anadolu Demiryolları Şirketi (A)	2	1.1031	0.0039	0.0060	0.0000

Not: A: Almanya, L: Londra, P: Paris.

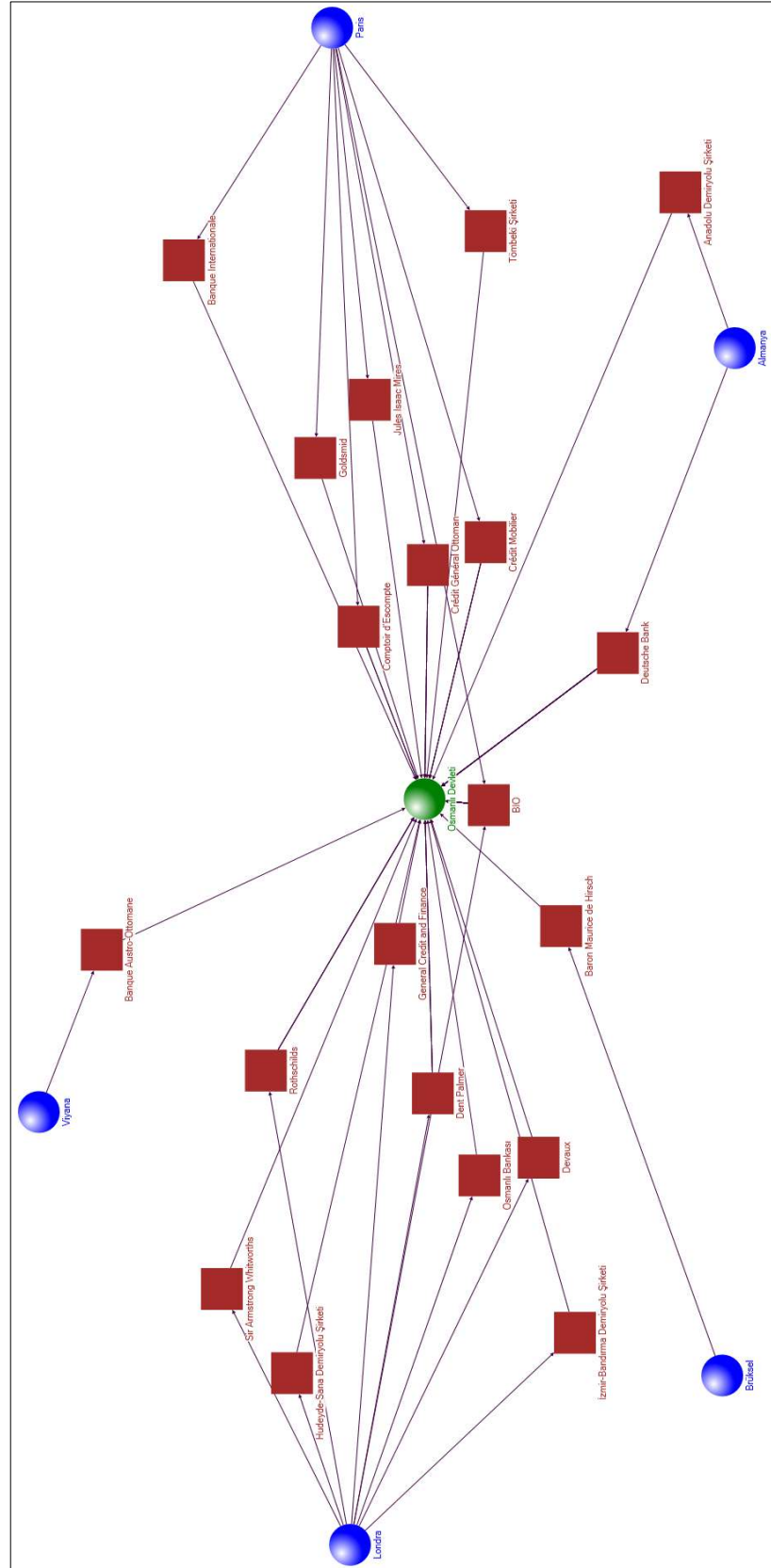
Tablo 13'de yer alan grafik ölçümleri incelendiğinde, aynen 1854-1877 döneminde olduğu gibi BIO (3 bağlantı) hariç diğer tüm kuruluşların ikişer bağlantıya sahip oldukları görülmektedir. Bu açıdan derece merkezliği kullanılarak birimler arası farklılıkların analiz edilmesi yerine diğer merkezlik ölçümleri temelli analiz yapılması, daha anlamlı sonuçlar verebilmektedir. Görsel analizlerde ön plana çıkan aktörlerin,

başta özvektör merkezliği olmak üzere tüm merkezlik ölçümleri açısından da etkin oldukları görülmektedir. Arasındalık, yakınlık ve özvektör merkezliği birbirleri ile karşılaştırıldığında tutarlı sonuçlar vermektedir. Grafik ölçümleri bakımından sırasıyla BIO, Deutsche Bank (Almanya) ve Rothschilds (Londra) ve İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (Londra) en yüksek değerlere sahiptir. Bu kuruluşların hemen ardından, Sir W.G. Armstrong Whitworths (Londra), Comptoir d'Escompte (Paris), Tömbeki Şirketi (Paris) ve Hudeyde-Sana Demiryolları Şirketi (Londra) şeklinde sıralama devam etmektedir. 1885-1914 dönemi ağ grafiği ve grafik ölçümleri karşılaştırıldığında elde edilen bulguların tutarlı bir biçimde, Londra ve Almanya piyasaları yoğun dış borçlanma ilişkilerinin varlığını göstermektedir. Ancak burada belirtilmesi gereken başka bir sonuç daha vardır. Paris merkezli kuruluşların sayısal anlamda Almanya merkezli kuruluşlardan daha fazla olduğu gerçeğidir. Bu bakımdan, Londra ve Almanya'nın yanı sıra Paris merkezli kuruluşların rolü azımsanmayacak seviyelerdedir. Buna rağmen, Almanya merkezli kuruluşların, Paris merkezli kuruluşlara oranla daha yüksek etkinlik seviyelerine sahip olmaları; XIX. yüzyılın son çeyreğinde görülen Osmanlı ile Almanya arasındaki yakınlaşmanın bir sonucu olarak açıklanabilmektedir. Yapılan ego ağ analizleri kapsamında, 1885-1914 döneminde Osmanlı Devleti ile dış borçlanma ilişkilerinde bulunan Paris merkezli kuruluş sayısı Almanya merkezli kuruluşlara göre daha fazla olmasına rağmen, Almanya merkezli kuruluşların daha etkin bir konumda oldukları görülmüştür.

3.5.3. 1854-1914 Dönemi Dış Borçları

Osmanlı Devleti'nin 1854-1914 dönemi dış borçlanma ilişkileri, iki ayrı dönem halinde yukarıda analiz edilmiştir. Bu bölümde ise 1854-1914 dönemi bir bütün olarak ele Tablo 6 ve Tablo 8'de yer alan dış borç miktarları ile ağırlıklandırılan ego ağ sisteminin grafiği Şekil 7'de yer almaktadır. Burada, yeşil renkli küre Osmanlı Devleti'ni, mavi renkli küreler ise Londra, Paris, Almanya, Brüksel ve Viyana piyasalarını, kahverengi kareler ise Osmanlı Devleti'ne dış borç veren finansal kuruluşları temsil etmektedir.

Şekil 7: Ego Ağ Grafiği (1854-1914)

Kaynak: Çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 7’da yer alan ağ grafiği incelendiği zaman, Osmanlı Devleti’nin dış borçlanma ilişkilerinde bulunduğu BIO, General Credit and Finance (Londra), Comptoir d’Escompte (Paris), Baron Maurice de Hirsch (Brüksel), Crédit Général Ottoman (Paris), Crédit Mobilier (Paris) ve Deutsche Bank (Almanya) nodlarının ağ sisteminin merkezine yakın bir biçimde konumlanmış oldukları görülmektedir. Ağ grafiğinin merkezinden dış kısımlara doğru ise sırasıyla Dent Palmer (Londra), Rothschilds (Londra), Devaux (Londra), Osmanlı Bankası (Londra), Banque Austro-Ottomane (Viyana), Goldsmid (Paris) ve Jules Isaac Mires (Paris) nodları konumlanmaktadır. . Böylece, 1854-1914 dönemi dış borçlanma ilişkileri kapsamında yer alan en etkin aktörlerin çoğunlukla Londra ve Paris sermayeli kurumlar olduğu görülmektedir. Almanya, Brüksel ve Viyana merkezli kuruluşlar ise sayısal olarak daha az olmalarına rağmen, merkeze yakın konumlandıkları görülmektedir.

Daha önceki bölümlerde olduğu gibi, Şekil 7’de yer alan ağ grafiği üzerinden yapılan görsel analizlerin grafik ölçümleri ile desteklenmesi, çalışmanın güvenilirliği açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Tablo 14’de gösterilen grafik ölçümleri üzerinden sayısal analizler gerçekleştirilmiştir.

Tablo 14’de yer alan grafik ölçümleri incelendiğinde, 1854-1877 ve 1885-1914 ego ağ analizlerinde olduğu gibi BIO (3 bağlantı) hariç diğer tüm kuruluşların ikişer bağlantıya sahip oldukları görülmektedir. Bu nedenle, 1854-1914 döneminde yer alan birimler arası farklılıkların analiz edilmesi hususunda arasındalık, yakınlık ve özvektör merkezlik ölçümleri temelli bir değerlendirme yapılmıştır. Görsel analizlerde ön plana çıkan aktörlerin, başta özvektör merkezliği olmak üzere tüm merkezlik ölçümleri açısından da etkin oldukları görülmektedir. Arasındalık, yakınlık ve özvektör merkezliği birbirleri ile karşılaştırıldığında tutarlı sonuçlar vermektedir. Grafik ölçümleri bakımından sırasıyla BIO, General Credit and Finance (Londra), Comptoir d’Escompte (Paris), Baron Maurice de Hirsch (Brüksel), Crédit Général Ottoman (Paris), Crédit Mobilier (Paris) ve Deutsche Bank (Almanya) en yüksek değerlere sahiptir. Bu kuruluşların hemen ardından, Dent Palmer (Londra), Rothschilds (Londra), Devaux (Londra), Osmanlı Bankası (Londra), Banque Austro-Ottomane (Viyana), Goldsmid (Paris) ve Jules Isaac Mires (Paris) gelmektedir. 1854-1914 dönemi ağ grafiği ve grafik ölçümleri karşılaştırıldığında elde edilen bulguların tutarlı bir biçimde, Londra ve Paris piyasaları yoğun dış borçlanma ilişkilerinin varlığını

göstermektedir. Yapılan ego ağ analizleri kapsamında, 1854-1914 döneminde Osmanlı Devleti ile dış borçlanma ilişkilerinde bulunan Almanya, Brüksel ve Viyana merkezli kuruluş sayısı Londra ve Paris merkezli kuruluşlara göre daha az olmasına rağmen, etkin bir konumda oldukları görülmüştür.

Tablo 14: Ego Ağ Grafik Ölçümleri (1854-1914)

	Derece Merkezliği	Arasındalık Merkezliği	Yakınlık Merkezliği	Özvektör Merkezliği	Kümelenme Katsayısı
Londra	9	339.3714	0.1549	0.2840	0.0000
Paris	8	300.7756	0.1705	0.2770	0.0000
Almanya	2	1.8337	0.0248	0.0090	0.0000
Brüksel	1	0.0000	0.0835	0.0150	0.0000
Viyana	1	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000

	Derece Merkezliği	Arasındalık Merkezliği	Yakınlık Merkezliği	Özvektör Merkezliği	Kümelenme Katsayısı
BIO (1863) (L ve P)	3	134.8466	0.2223	0.6590	0.0000
General Credit and Finance (L)	2	10.9353	0.0662	0.1590	0.0000
Comptoir d'Escompte (P)	2	8.6696	0.0441	0.1010	0.0000
Baron Maurice de Hirsch (B)	2	42.2200	0.0570	0.0950	0.0000
Crédit Général Ottoman (P)	2	6.6095	0.0336	0.0770	0.0000
Crédit Mobilier (P)	2	6.4378	0.0328	0.0750	0.0000
Deutsche Bank (A)	2	51.1219	0.0427	0.0740	0.0000
Dent Palmer (L)	2	3.0949	0.0187	0.0450	0.0000
Rothschilds (L)	2	1.6506	0.0100	0.0240	0.0000
Devaux (L)	2	1.1692	0.0071	0.0170	0.0000
Osmanlı Bankası (1856) (L)	2	1.1692	0.0071	0.0170	0.0000
Banque Austro-Ottomane (V)	2	23.9528	0.0096	0.0160	0.0000
Goldsmid (P)	2	0.9442	0.0048	0.0110	0.0000
Jules Isaac Mires (P)	2	0.7725	0.0039	0.0090	0.0000
İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (L)	2	0.4814	0.0029	0.0070	0.0000
Sir W.G. Armstrong Whitworths (L)	2	0.4127	0.0025	0.0060	0.0000
Hudeyde-Sana Demiryolları Şirketi (L)	2	0.2751	0.0017	0.0040	0.0000
Tömbeki Şirketi (P)	2	0.3433	0.0017	0.0040	0.0000
Banque Internationale (P)	2	0.2575	0.0013	0.0030	0.0000
Anadolu Demiryolları Şirketi (A)	2	1.3817	0.0012	0.0020	0.0000

Not: A: Almanya, B: Brüksel, L: Londra, P: Paris, V: Viyana.

Ego ağ analizlerini çeşitlendirmek ve genişletmek amacıyla; 1854-1877 ve 1885-1914 dönemlerinin grafik ölçümleri karşılaştırmalı olarak aşağıdaki Tablo 15’de yer almaktadır.

Tablo 15: Ego Ağ Karşılaştırmalı Grafik Ölçümleri (1854-1875 / 1885-1914)

	Derece Merkezliği			Arasındalık Merkezliği			Yakınlık Merkezliği			Özvektör Merkezliği			Kümeleme Katsayısı		
	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877
Londra	6	5	52.6107	51.3442	0.1642	0.1581	0.2850	0.2710	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
Paris	6	4	48.3649	40.511	0.1510	0.1929	0.2620	0.2700	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
Almanya	-	2	-	3.0093	-	0.0836	-	0.0520	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	0.0000
Brüksel	1	-	0.0000	-	0.1702	-	0.0430	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
Viyana	1	-	0.0000	-	0.0040	-	0.0010	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
	Derece Merkezliği			Arasındalık Merkezliği			Yakınlık Merkezliği			Özvektör Merkezliği			Kümeleme Katsayısı		
	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877	1885-1914	1854-1877
BIO (1863) (L ve P)	3	3	38.0256	72.1119	0.2086	0.2782	0.5840	0.6830	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
General Credit and Finance (L)	2	-	6.3420	-	0.1171	-	0.2610	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
Deutsche Bank (A)	-	2	-	33.4609	-	0.1170	-	0.1820	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	0.0000
Baron Maurice de Hirsch (B)	2	-	58.4384	-	0.1044	-	0.1640	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
Comptoir d'Escompte (P)	2	-	3.7663	-	0.0695	-	0.1550	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
Crédit Général Ottoman (P)	2	-	3.0131	-	0.0556	-	0.1240	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
Crédit Mobilier (P)	2	-	2.9402	-	0.0543	-	0.1210	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
Dent Palmer (L)	2	-	1.8224	-	0.0336	-	0.0750	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
Rothschilds (L)	2	2	0.7047	0.4849	0.0130	0.0072	0.0290	0.0150	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
Osmanlı Bankası (1856) (L)	2	-	0.7047	-	0.0130	-	0.0290	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
Devaux (L)	2	-	0.7047	-	0.0130	-	0.0290	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
Banque Austro-Ottomane (V)	2	-	9.6210	-	0.0172	-	0.0270	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
Goldsmid (P)	2	-	0.4131	-	0.0076	-	0.0170	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (L)	-	2	-	0.4849	-	0.0072	-	0.0150	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	0.0000
Jules Isaac Mires (P)	2	-	0.3402	-	0.0063	-	0.0140	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000
Sir W.G. Armstrong Whitworths (L)	-	2	-	0.4203	-	0.0062	-	0.0130	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	0.0000
Comptoir d'Escompte (P)	-	2	-	0.5870	-	0.0063	-	0.0120	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	0.0000
Tömbeki Şirketi (P)	-	2	-	0.4402	-	0.0047	-	0.0090	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	0.0000
Hudeyde-Sana Demiryolları Şirketi (L)	-	2	-	0.2909	-	0.0043	-	0.0090	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	0.0000
Banque Internationale (P)	-	2	-	0.3913	-	0.0042	-	0.0080	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	0.0000
Anadolü Demiryolları Şirketi (A)	-	2	-	1.1031	-	0.0039	-	0.0060	-	0.0000	-	0.0000	-	0.0000	0.0000

Böylece, Osmanlı Devleti'ne dış borç veren kuruluşların hangi dönem veya dönemlerde ne kadar aktif olduklarının incelenmesi suretiyle; dönemsel olarak karşılaştırmalı analiz edilebilmesi amaçlanmıştır. Tablo 15 incelendiği zaman Brüksel

ve Viyana merkezli kuruluşların sadece 1854-1877 döneminde Osmanlı Devleti'ne dış borç verdikleri, buna karşın Almanya merkezli kuruluşların ise sadece 1885-1914 döneminde dış borçlanma sürecine müdahil oldukları dikkati çekmektedir. Londra ve Paris merkezli kuruluşların ise her iki dönemde de aktif olarak dış borçlanma ilişkileri üzerinde etkin rol oynadıkları görülmektedir.

Osmanlı Devleti, 1854-1877 döneminde toplam 14 kuruluş üzerinden dış borçlanma gerçekleştirmiştir. Bu dış borçlanma bağlantılarının dağılımı şu şekildedir; Londra merkezli 6, Paris merkezli 6, Brüksel merkezli 1 ve Viyana merkezli 1 kuruluş olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti, 1885-1914 döneminde ise toplam 11 kuruluş üzerinden dış borçlanma gerçekleştirmiştir. Bu dönemin dağılımında ise, Londra merkezli 5, Paris merkezli 4 ve Almanya merkezli 2 kuruluş olduğu görülmektedir. Bu kuruluşlardan sadece BIO ve Rothschilds (Londra) her iki dönemde de Osmanlı Devleti ile dış borçlanma bağlantısına sahiptir. BIO'nun 1854-1877 dönemindeki tüm grafik ölçümleri 1885-1914 döneminde yükselmiştir. Rothschilds kuruluşunun grafik ölçümleri ise düşüş yaşamıştır. Böylece, BIO'nun dış borçlanma ilişkileri kapsamında daha etkin bir konuma geldiği açıkça görülmektedir. Diğer taraftan, Rothschilds kuruluşunun ilk dönemki etkinliği 1885-1914 döneminde azalmıştır.

Dönemler arası karşılaştırmayı piyasalar bazında yaparsak, çıkan sonuçlara göre Londra ve Paris piyasalarının diğer piyasalara oranla oldukça yüksek grafik ölçümlerine sahip oldukları kolayca görülebilmektedir. Yalnızca 1854-1877 dönemi yakınlık merkezliği açısından Brüksel piyasası en yüksek değere sahiptir, onun dışında tüm ölçümlerde Londra ve Paris piyasaları farklı bir biçimde ilk iki sırayı almaktadır. Ayrıca, her iki dönemde de dış borçlanma ilişkilerinde aktif rol oynayan sadece Londra ve Paris piyasalarıdır. 1854-1877 yılları arasında Brüksel ve Viyana piyasaları, 1885-1914 döneminde ise sadece Almanya bu piyasaların (Londra ve Paris) haricinde Osmanlı Devleti'ne dış borç sağlamıştır.

3.6. EGO VE GLOBAL AĞ ANALİZİ KARŞILAŞTIRMASI

Sosyal ağ analizleri kapsamında yapılan son değerlendirme ise Tablo 16'da yer almaktadır. Burada, ego ve global ağ analizleri karşılaştırmalı olarak verilmektedir. 1854-1914 dönemi için yapılan genel analizler dikkate alınarak hazırlanan Tablo 16

sayesinde bu iki farklı analiz karşılaştırılmaktadır. Tarihsel süreç içerisindeki olayları neden-sonuç temelli inceleyen global ağ analizi ve dış borç miktarları ile ağırlıklandırılmış olan ego ağ analizleri karşılaştırılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin 1854-1914 yılları arasında gerçekleştirdiği dış borçlanma ilişkilerine müdahil olan aktörlerin, iktisadî ve siyasî etkinlik bakımından tartışılması mümkündür. Ego ağ analizi, dış borçlanma ilişkilerini sadece iktisadî olarak dikkate alırken, global ağ analizleri ise süreç içerisindeki farklı etkenleri göz önüne almaktadır. Global ağ analizine konu olan antlaşmalar, savaşlar, isyanlar ve Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği fermanlar sayesinde, dış borçlanma süreci siyasî anlamda farklı bir perspektif kazanmaktadır.

Tablo 16 incelendiğinde, Londra ve Paris piyasalarının hem ego hem de global ağ analizleri bakımından en yüksek değerlere sahip oldukları açıkça görülmektedir. Ekonomik ve siyasî açıdan dönemin en güçlü aktörleri, beklendiği üzere, her iki yöntemin sonuçlarına göre de ilk iki sırayı paylaşmaktadır. Siyasî faktörlerin dahil olduğu global ağ analizlerinde, BIO (Londra ve Paris), Osmanlı Bankası (Londra), Crédit Mobilier (Paris), Crédit Général Ottoman (Paris), Dent Palmer (Londra) ve Deutsche Bank (Almanya) en etkin aktörlerdir. Merkezlik ölçümleri bakımından üst sıralarda yer alan bu kuruluşları büyük çoğunluğu Londra ve Paris merkezli aktörler izlemektedir.

Dış borç miktarları ile ağırlıklandırılan ve yalnızca ekonomik etkenleri göz önüne alan ego ağ analizlerinde ise, BIO (Londra ve Paris), General Credit and Finance (Londra), Comptoir d'Escompte (Paris), Baron Maurice de Hirsch (Belçika), Crédit Général Ottoman (Paris) ve Crédit Mobilier (Paris) ön plana çıkmaktadır. Merkezlik ölçümleri bakımından üst sıralarda yer alan bu kuruluşları, Banque Austro-Ottomane (Viyana) ve Deutsche Bank (Almanya) kuruluşlarının yanı sıra Londra ve Paris merkezli diğer aktörler takip etmektedir. Ekonomik faktörlere bağlı kalındığı takdirde, Almanya, Viyana ve Brüksel merkezli kuruluşların etkinliği daha belirgin hale gelmektedir. Uluslararası güç dengelerini kontrol eden İngiltere ve Fransa gibi dönemin güçlü aktörleri, siyasî unsurlar ayrıştırılmadığı takdirde, daha etkin rol oynadığı açık bir şekilde görülmektedir.

Tablo 16: Ego Ağ ve Global Ağ Karşılaştırmalı Grafik Ölçümleri (1854-1914)

	Derece Merkezliği		Arasındalık Merkezliği		Yakınlık Merkezliği		Özvektör Merkezliği		Kümelene Katsayısı	
	Ego	Global	Ego	Global	Ego	Global	Ego	Global	Ego	Global
Londra	9	18	339.3714	337.0591	0.1549	0.0050	0.2840	0.0186	0.0000	0.0261
Paris	8	14	300.7756	244.5773	0.1705	0.0047	0.2770	0.0148	0.0000	0.0220
Viyana	1	5	0.0000	27.2555	0.0000	0.0040	0.0000	0.0068	0.0000	0.0000
Almanya	2	3	1.8337	25.1987	0.0248	0.0038	0.0090	0.0019	0.0000	0.0000
Brüksel	1	1	0.0000	0.0000	0.0835	0.0026	0.0150	0.0001	0.0000	0.0000
	Derece Merkezliği		Arasındalık Merkezliği		Yakınlık Merkezliği		Özvektör Merkezliği		Kümelene Katsayısı	
	Ego	Global	Ego	Global	Ego	Global	Ego	Global	Ego	Global
BIO (1863) (L ve P)	3	23	134.8466	279.2492	0.2223	0.0057	0.6590	0.0346	0.0000	0.0909
Deutsche Bank (A)	2	8	51.1219	24.3333	0.0427	0.0036	0.0740	0.0053	0.0000	0.0357
Crédit Mobilier (P)	2	4	6.4378	4.4663	0.0328	0.0037	0.0750	0.0068	0.0000	0.0000
Crédit Général Ottoman (P)	2	4	6.6095	9.0106	0.0336	0.0038	0.0770	0.0059	0.0000	0.0000
Dent Palmer (L)	2	4	3.0949	9.8574	0.0187	0.0038	0.0450	0.0054	0.0000	0.0000
Rothschilds (L)	2	4	1.6506	8.0041	0.0100	0.0038	0.0240	0.0052	0.0000	0.0000
Osmanlı Bankası (1856) (L)	2	3	1.1692	2.8515	0.0071	0.0049	0.0170	0.0101	0.0000	0.3333
Comptoir d'Escompte (P)	2	3	8.6696	4.3909	0.0441	0.0037	0.1010	0.0038	0.0000	0.0000
General Credit and Finance (L)	2	2	10.9353	2.0041	0.0662	0.0037	0.1590	0.0032	0.0000	0.0000
Devaux (L)	2	2	1.1692	1.5192	0.0071	0.0037	0.0170	0.0031	0.0000	0.0000
Jules Isaac Mires (P)	2	2	0.7725	1.7421	0.0039	0.0036	0.0090	0.0028	0.0000	0.0000
Goldsmid (P)	2	2	0.9442	2.2250	0.0048	0.0037	0.0110	0.0026	0.0000	0.0000
İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (L)	2	2	0.4814	3.5000	0.0029	0.0037	0.0070	0.0024	0.0000	0.0000
Hudeyde-Sana Demiryolları Şirketi (L)	2	2	0.2751	3.5000	0.0017	0.0037	0.0040	0.0024	0.0000	0.0000
Sir W.G. Armstrong Whitworths (L)	2	2	0.4127	3.5000	0.0025	0.0037	0.0060	0.0024	0.0000	0.0000
Banque Austro-Ottomane (V)	2	2	23.9528	0.7222	0.0096	0.0035	0.0160	0.0021	0.0000	0.0000
Banque Internationale (P)	2	2	0.2575	4.3161	0.0013	0.0036	0.0030	0.0021	0.0000	0.0000
Tombeki Şirketi (P)	2	2	0.3433	3.3333	0.0017	0.0036	0.0040	0.0021	0.0000	0.0000
Baron Maurice de Hirsch (B)	2	2	42.2200	92.0000	0.0570	0.0034	0.0950	0.0012	0.0000	0.0000
Anadolu Demiryolları Şirketi (A)	2	2	1.3817	1.1250	0.0012	0.0034	0.0020	0.0008	0.0000	0.0000

Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma ilişkileri belli başlı piyasalarla sınırlı kalmıştır ve bu durum ağ sistemi içerisinde yer alan aktörlerin daha etkin rol oynamalarına yol açmıştır. Böylece, dış borçlanma hususunda hareket alanı kısıtlanmış olan Osmanlı, başta faiz oranları olmak üzere, giderek ağırlaşan şartlarda ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir.

Londra ve Paris piyasalarının ardından gelen Viyana ve Almanya'nın, siyasî ve ekonomik etkinliğinin farklılaştığı görülmektedir. 1854-1877 döneminde Osmanlı Devleti'ne borç veren Viyana merkezli tek kuruluş (Banque Austro-Ottomane) olmasına rağmen, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bu süreçteki siyasî etkinliği kendisini göstermektedir. Siyasî etkinliği ön plana çıkaran global ağ analizlerinde ortaya çıkan bu durum, ekonomik etkinliği ölçümleyen ego ağ analizlerinde ise tam tersini göstermektedir. Viyana'nın global ağ analizlerinde Almanya'dan daha yüksek seviyelerde olan merkezlik ölçümleri, ego ağ analizlerinde ise sıfır değerlerini almaktadır. 1885-1914 dönemi dış borçları açısından önemli bir aktör olan Almanya'nın grafik ölçümleri incelendiği zaman, arasındalık merkezliği hariç diğer tüm ölçümlerde ego ağ analizlerinin daha yüksek değerlere sahip olduğu dikkati çekmektedir. Burada, 1880'lerden sonra Almanya ile Osmanlı arasında yoğunlaşan ilişkilerin önemi ortaya çıkmaktadır. Deutsche Bank ve Anadolu Demiryolları Şirketi, Almanya'nın bu süreçteki önemli aktörleri olarak Osmanlı Devleti ile dış borçlanma ilişkilerini oluşturmuştur.

1854-1914 sürecine damgasını vuran İngiliz ve Fransız sermayeli kuruluşlar açısından durum tamamen farklıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu kuruluşların Osmanlı Devleti ile oluşturdukları dış borçlanma bağlantıları, siyasî ve iktisadî açıdan sağlam temellere dayanmaktadır. 1838 ve 1854, Osmanlı ekonomisi açısından önemli birer dönüm noktasıdır. İngiltere ve Fransa, 1838 ve sonrası süreçte Osmanlı ile imzaladığı ticaret antlaşmaları sayesinde birçok imtiyaz elde etmiştir. Böylece, Londra ve Paris merkezli kuruluşlar, dış borçlanma ilişkilerini rahat bir biçimde şekillendirebilmiş ve bu sistem içerisinde etkin rol oynamıştır. Böylece, Avrupa'nın Osmanlı üzerinde yoğunlaştırdığı iktisadî baskılar, ticarî ve finansal boyutlara genişlemiştir. Osmanlı Devleti, bu süreci iyi idare edemediği gibi, giderek ağırlaşan şartlarda borçlanmaya devam etmiştir. Bu ilerleyiş, borç-borç (borcu borçla finanse etme) ilişkisine dayalı bir seyir izlemiştir. Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında başlayan dış borçlanmalarda rol oynayan aktörlerin oluşturduğu ilişkiler ağı, 1875 yılında geri ödemelerin durdurulmasına (Moratoryum) ve 1881 yılında Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin kurulmasına yol açmıştır.

Ego ağ analizleri kapsamında, dış borçlanma süreci iki ayrı döneme ayrılmıştır ve ikinci dönem 1885-1914 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde yapılan dış

borçlanmalar, borç-borç ilişkisinin yanı sıra, altyapı yatırımları odaklı olarak gerçekleştirilmiştir. Düyun-u Umumiyye İdaresi sonrasında gerçekleşen dış borçlanmalar, 1854-1877 dönemine göre daha makul şartlarda alınmış ve kullanım alanları faydalı olmuş olsa da, gidişat kötüleşmiş ve ekonomik çöküntüye yol açmıştır.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan itibaren denge unsuruna büyük önem vermiştir. Devletin varlığı açısından temel olarak, denge üzerine inşa edilmiş bir düzen oluşturulmuştur. Bu düzenin sağlanması ve korunması amacıyla, ekonomik ve toplumsal yaşamın kontrol altında tutulması, devletin temel ilkeleriyle paralel bir doğrultuda olmuştur. Osmanlı'daki ekonomik düzen incelendiği zaman, devletin denge siyaseti üzerinden oldukça yoğun etkileri oluşmuştur. Kentlerin iâşesi, ürünlerin hangi piyasalarda yer alacağı, ekonomik hayatı oluşturan kesimlerin rolü ve üretim unsurları gibi birçok hususta düzenin sağlanması adına devlet idaresi büyük rol oynamıştır.³²³

Osmanlı Devleti açısından, XV. yüzyılın ortalarından itibaren yaklaşık bir buçuk asır devam eden ekonomik gelişim sürecini etkileyen unsurların yavaş yavaş kaybolmaya başlaması, birçok alanda giderek kötüleşen bir dönemin yaklaştığının habercisi olmuştur. XVI. yüzyılın ortalarıyla birlikte kaybolmaya başlayan denge ve bu dengesizliği getirdiği düzensizlik ortamı, devletin sarsılmaz idaresini halktan uzaklaştırmıştır. Bu zamana kadar iktisadî, siyasî ve askerî anlamda olumlu gelişmelerin yaşandığı bir imparatorluk, çok yönlü bir gerilemeye doğru sürüklenmiştir. Sınırların genişlemesi, muntazam bir şekilde işleyen idare sistemi, muazzam zaferler elde eden güçlü bir ordu ve disiplin odaklı çalışmalar, ekonomik gelişimin sürdürülebilir olmasına neden olan en önemli unsurlar olmuştur. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bozulmaya başlayan ekonomi, Osmanlı Devleti'nin uzun bir süre maruz kalacağı zorlukların hem nedeni hem de sonuçları arasında yer almak suretiyle, sarmal bir ikilem oluşturmuştur.

Ekonominin temel kaynakları olan tarım ve askerî başarılar sonucu elde edilen gelirlerin sekteye uğramasıyla birlikte, ekonomik sistem çözülmeye başlamıştır. İçeride ve dışarıda yaşanan gelişmeler karşılaştırıldığında, yapısal sorunlarla karşı karşıya olan Osmanlı ekonomisi oldukça olumsuz etkilenmiştir. Bozulan toprak rejimi, askerî başarısızlıklar, değişen ticaret yolları, batıda yaşanan teknolojik gelişmeler ve toplumsal boyutları yıpratıcı olan vergi düzenlemeleri bu sorunlardan bazılarıdır. Üretim kesimlerinin olumsuz bir şekilde etkilenmesi, istenilen gelir seviyelerine

³²³ Çavdar, 1974, ss. 58-60.

ulaşılamaması, orduda yaşanan ve özellikle yeniçerilerin başını çektiği isyanlar sonucunda, huzursuz bir ortamın temelleri atılmıştır. Askerî teşkilatın içerisinde bulunduğu bu olumsuz ortamla birlikte, savaşlar yenilgiyle sonuçlanmış; elde edilmesi planlanan ganimetlerden yoksun bir ekonomi oluşmuştur. Ayrıca bu isyanların bastırılması için askerlere sus payı olarak verilen ikramiyelerin, ek gider kalemleri olarak ekonomiye yansımaları ağır olmuştur.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren, Osmanlı ekonomik düzeni üzerinde olumsuz tesire yol açan dengelerin değiştiği görülmüştür. Bunların ilki, dış ticaretin geçirdiği dönüşüm süreci olarak gösterilebilir. XVIII. yüzyılın sonlarında, hatta XIX. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti'nin dış ticaret hacmi, toplam üretimin sadece yüzde 2 kadarlık bir kısmına karşılık gelmekteydi.³²⁴ Geniş sınırlara sahip olan İmparatorluğun kendi içerisinde süregelen ticarî akımlar ve Avrupa'nın doğusu ile yapılan ticaret, batılı ülkelerle yapılan ticarete nazaran daha yüksek oranlarda seyretmiştir.³²⁵ Yüzyılın başlarında, dış ticarete verilen önemin fazla olmadığına bir göstergesi olan bu durum, giderek değişmeye başlamıştır.

Osmanlı iç düzeni bir yana, batılı ekonomilerin güçlenmesiyle birlikte yayılan Avrupa sermayesi, Osmanlı ekonomisinin önemli bir aktörü olarak, yerli tüccarların ve mültezimlerin yerini almaya başlamıştır. Coğrafi avantajları bakımından ticaret yollarının tam üzerinde bulunan Osmanlı için ticaret ve ticarî ilişkilere verilen önem giderek artmış; devletin işleyişi ve ekonomik düzen açısından etkileri daha belirgin olmaya başlamıştır. Ayrıca, istikrarlı bir yapı çerçevesinde kurulabilmesi ve sistemin akışına paralel biçimde sürdürülebilmesi için yüzyıllar boyunca çalışılan parasal düzen ve ticaret arasında da doğrudan ilişki bulunmuştur.³²⁶

XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde hızla yayılan sanayileşmenin Avrupa'ya getirdiği ekonomik gücün, Osmanlı ile ticarî ilişkiler üzerine yansımaları oldukça yoğun olmuştur. Blaisdell (1979)'e göre, yüzyılın sonlarına kadar siyasî dengeleri kendi çıkarları doğrultusunda oluşturan Avrupa devletleri, sahip oldukları kaynakları etkin kullanarak çok yönlü bir gelişim sürecine girmişlerdir.

³²⁴ Pamuk, 2014, s. 102.

³²⁵ Pamuk, 1995, s. 27.

³²⁶ Pamuk, 2003, ss. 18-19.

*İngiltere ve Batı Avrupa’da maliye, sanayi, ticaret ve tarımda kayda değer gelişmeler meydana gelmiştir. Sermaye birikimi sayesinde, demiryolları ve birçok sanayi alanında yatırımlar yapılmıştır. Böylece, Batı Avrupa yeniden imar edilmiştir. Bu amaçla, sanayi döneminin tüm bulguları ve maliye biliminin en yeni ilkelerinden yararlanılmıştır. Çalışan ve tasarruf eden bir Avrupa oluşmuş, sermaye birikimi giderek artmıştır. Avrupa dışına yayılan gelişmelerden Osmanlı İmparatorluğu’da büyük ölçüde etkilenmiştir.*³²⁷

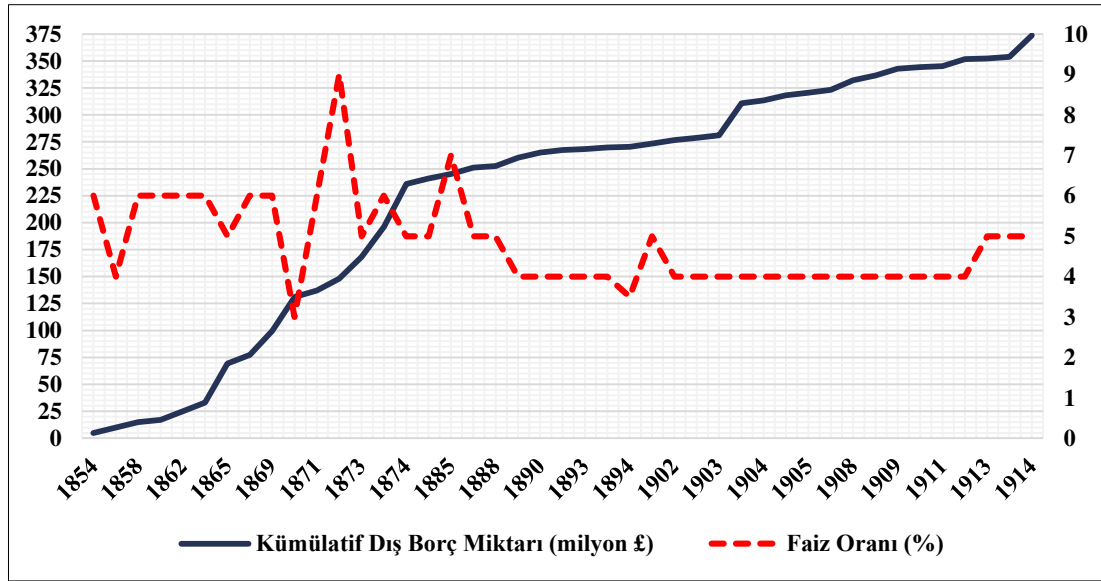
Oluşan sermaye birikiminin dışarıya aktarılmasını hedefleyen batılı güçler açısından, ekonomisi zayıf düşen devletlerle imzalanan ticaret antlaşmaları büyük önem taşımaktaydı. Avrupa devletleri, bu antlaşmalarla elde ettikleri ticarî imtiyazlar sayesinde hem sermaye aktarımını hem de ticarî çıkarlarını genişletebilmiştir. Böylece, batılı güçler hem gelişmemiş ülkelerin piyasaları üzerindeki baskılarını yoğunlaştırabilmişlerdir hem de uluslararası siyasetin kendi çıkarları doğrultusunda şekillenmesini sağlayabilmişlerdir. İngiltere’nin 1838 yılında Osmanlı Devleti ile imzaladığı Baltalimanı Ticaret Antlaşması, bu bağlamda yapılan ticaret antlaşmalarının başında gelmektedir. Bu antlaşma, İngiltere’nin siyasî ve ekonomik çıkarlarını büyük ölçüde korumaktaydı. İngilizler, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ile başlayan Osmanlı-Rusya ilişkilerini yıpratmak istiyordu. Böylece, Rusların sıcak denizlere inme tehlikesini önleyebilecekti. Diğer taraftan, Mısır’daki ekonomik çıkarlarını geri kazanmak isteyen İngilizler, isyanın bastırılması hususunda Osmanlı’ya yardımcı olarak kazançlarını arttırabileceğini görmekteydi. İngiltere bütün bunların yanı sıra, Osmanlı üzerinde de birçok imtiyaz elde etmeyi planlamış ve bu antlaşma ile gerçekleştirmiştir. İngiliz tüccarlar açısından büyük imtiyazların elde edildiği düzenlemeler yoluyla, Osmanlı iç ve dış ticareti merkezi yönetimin kontrolünden çıkmıştır.

Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile gelinen noktada, Osmanlı Devleti açısından siyasî ve iktisadî anlamda oldukça zorlu bir döneme girildiğini söylemek yanlış olmaz. Ekonominin dışa açılma sürecinde, malî açıdan sıkıntılı bir dönemden geçen Osmanlı için Kırım Savaşı sırasında yapılan 1854 ve 1855 dış borçlanmaları ile durumun daha da kötüye gittiği aşîkârdır. Merkezi yönetimin ekonomi politikaları, kısa vadeli çözüm getirmek amacıyla ardı arkası kesilmeyen borçlanma stratejisi haline dönüşmüştür.

³²⁷ Blaisdell, 1979, ss. 26-27.

XIX. yüzyıl başlarından itibaren devlet, hem reform hareketleri sırasında hem de ekonominin dışa açılması sürecinde, Avrupalı devletlerin desteğine başvurmuştur. Osmanlı üzerindeki Avrupa baskısı, 1838 yılından sonra imzalanan ticaret antlaşmaları ile başlayan süreçte hızla devam etmiştir. 1854 yılından itibaren başlayan dış borçlanmalar, 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ve 1867 yılında yabancıların toprak satın almalarına izin veren düzenlemeler, bu süreçte yaşanan diğer dönüm noktalarıdır.³²⁸ 1875 yılında dış borç ödemelerinin durdurulması ve 1881 yılında kurulan Düyun-u Umumiye idaresi, kontrolün büyük ölçüde Osmanlı'dan alacaklı olan Avrupalı devletlerin eline geçtiğini açıkça göstermektedir.³²⁹ Baltalimanı Ticaret Antlaşması, Kırım Savaşı ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması, Osmanlı ekonomisi için kâbus dolu yılların yaşandığı XIX. yüzyılın en önemli olaylarıdır.

Şekil 8: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları ve Faiz Oranları (1854-1914)

Kaynak: Tablo 6 ve Tablo 8 kullanılarak çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin 1854-1914 yılları arasında gerçekleştirdiği dış borçların kümülatif toplamı ve faiz oranları Şekil 8'de gösterilmektedir. 1854-1877 döneminde hızla artan dış borç alımları, 1862 yılından sonra büyük artışlara sahne olmuştur. Moratoryum ile sonlanan bu sürecin en dikkati çeken özelliği, yüksek faiz oranları olarak gösterilebilir. 1885-1914 yılları arasında ise yatay bir seyir izleyen dış

³²⁸ Pamuk, 2014, ss. 95-96.

³²⁹ Candan Badem, **The Ottoman Crimean War (1853-1856)**, Brill, Leiden, 2010, s. 328.

borçlanma, nispeten daha düşük faiz oranlarıyla gerçekleşmiştir. Bu süre zarfında gerçekleşen en önemli artış, 1903 yılı borçlanmaları sırasında yaşanmıştır. Mısır vergisi ile teminat altına alınan dış borçların haricindeki tüm dış borçlar, Düyun-u Umumiyye İdaresi kontrolünde yapılandırılmıştır.

Tablo 17: Dış Borç Miktarlarının Dağılımı (1854-1914)

	1854-1877 Dönemi (16 borçlanma)		1885-1914 Dönemi (27 borçlanma)		1854-1914 Dönemi (43 borçlanma)	
	Kuruluş Sayısı	Borç Miktarı (£)	Kuruluş Sayısı	Borç Miktarı (£)	Kuruluş Sayısı	Borç Miktarı (£)
Londra	5	59.713.640	4	5.313.004	8	65.026.644
Paris	5	61.691.040	3	2.960.000	7	64.651.040
Brüksel	1	31.600.000	.	.	1	31.600.000
Viyana	1	5.563.100	.	.	1	5.563.100
Almanya	.	.	2	25.485.427	2	25.485.427
BIO	1	82.488.710	1	69.218.156	1	151.706.866
Düyun-u Umumiyye	.	.	1	29.762.475	1	29.762.475
Toplam	13	241.056.490	11	132.739.062	21	373.795.552

Kaynak: Tablo 6 ve Tablo 8 kullanılarak çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

Özet niteliğinde olan Tablo 17 ve 18 incelendiğinde, İngiliz ve Fransız sermayeleri yoğun bir dış borçlanma ilişkisi olduğu görülmektedir. 1854-1877 dönemine bakıldığında, Osmanlı Devleti’ne dış borç sağlayan 13 kuruluşun yalnızca 2 tanesi Brüksel ve Viyana merkezlidir; geriye kalan 11 tanesi ise Londra ve Paris merkezli kuruluşlardır. Bu dönemde gerçekleştirilen 241 milyon pound sterlin değerindeki dış borcun yaklaşık sadece yüzde 15 kadarı Viyana ve Brüksel piyasalarından alınmışken, yüzde 85’lik kısmı Londra ve Paris piyasalarından karşılanmıştır.

1885-1914 dönemi incelendiğinde ise, dış borçlanma sayısında yaşanan artışa rağmen, borç miktarında neredeyse yarı yarıya bir azalma yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu süreçte, Osmanlı Devleti’ne borç veren 11 kuruluşun 9 tanesi üzerinde Londra ve Paris sermayesi bulunmaktadır. Bu dönemde sadece Almanya merkezli 2 kuruluş daha, bu piyasaların haricinde dış borçlanma ilişkisi bağlamında Osmanlı Devleti’ne kaynak aktarmıştır. 30 yıllık süre zarfında, yaklaşık 133 milyon

pound sterlin değerindeki dış borçlanmanın yüzde 75’lik kısmı Londra ve Paris piyasalarından gelirken, yüzde 25’lik kısmı ise Almanya sermayesi tarafından karşılanmıştır.

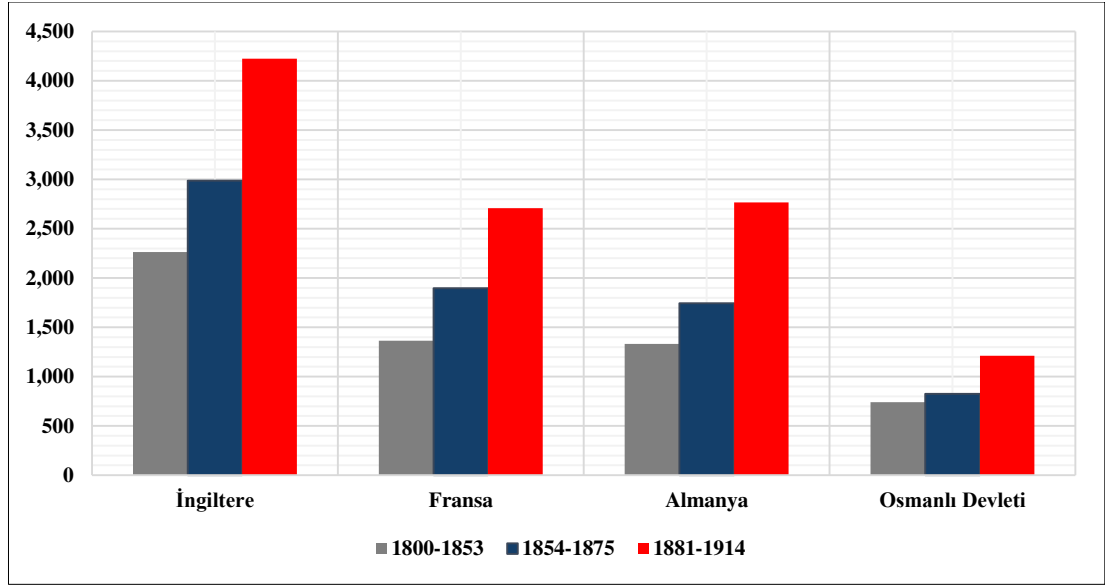
Tablo 18: Dış Borçların Yüzdelik Dağılımı (1854-1914)

	1854-1877	1885-1914	1854-1914
Londra	0.42	0.39	0.41
Paris	0.43	0.36	0.41
Brüksel	0.13	0.00	0.09
Viyana	0.02	0.00	0.02
Almanya	0.00	0.25	0.07

Kaynak: Tablo 6 ve Tablo 8 kullanılarak çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti ile dış borçlanma bağlantısı oluşturan kuruluşların merkezi konumundaki önemli ülkelerin kişi başına dışen GSYİH değerleri şekil 9’da gösterilmektedir. Bu grafik sayesinde, dönemsel farklılıklar rahat bir şekilde incelenebilmektedir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren yaşanan ekonomik gelişim  dönem olarak ayrılmıştır. İngiltere, dış borçlanma öncesi dönemde (1800-1853) ortalama kişi başına dışen GSYİH değerleri bakımından diğer ülkelere göre oldukça iyi bir konuma sahiptir. Dış borçlanma ilişkilerinin başlamasıyla birlikte bu farklılık giderek artmıştır. Fransa ve Almanya 1800-1853 döneminde sırasıyla 1365 ve 1332 seviyelerinde iken, 1854-1875 döneminde fark Fransa lehine artış göstermiştir. Almanya’nın bu dönemde dış borçlanma sürecinde yer almamış, Fransa ise yoğun dış borçlanma bağlantılarına sahiptir. 1881-1914 döneminde ise Almanya ekonomik bir sıçrama yaparak Fransa’nın üzerinde bir büyüme yaşamıştır. İkinci dış borçlanma döneminde aktif rol alan Almanya’nın bu süreçte ortalama kişi başına dışen GSYİH değeri 2767 seviyelerinde iken, Fransa 2708 düzeyinde kalmıştır. Osmanlı Devleti, ilk dış borçlanma döneminde ortalama yüzde 8 dolaylarında büyümesine rağmen, moratoryuma engel olunamamıştır. İkinci dış borçlanma döneminde ise büyüme oranları giderek artış göstermiş ve 1854-1875 döneminde ortalama kişi başına dışen GSYİH değeri 825 seviyelerinden 1881-1914 döneminde 1213 düzeyine yükselmiştir. Bu dönemde daha az miktarda borç alınmış olması, bu büyümenin açık bir göstergesidir.

Şekil 9: Kişi Başına Düşen GSYİH, 1990 Fiyatları GK\$ (1800-1914)

Kaynak: Bolt ve van Zanden, 2013.

Bu tez çalışması kapsamında, Osmanlı Devleti'nin 1854-1914 dönemi içerisinde gerçekleştirdiği dış borçlanma mukaveleleri ve bu dış borçlanmalarla ilgili belgeler İstanbul'daki T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri bünyesindeki Osmanlı Arşivi'nden temin edilmiştir. Bu belgeler incelenerek derlenen veriler, görsel ve sayısal kısımlardan oluşan sosyal ağ analizlerinde kullanılmıştır. Siyasî ve ekonomik yönden, önce ticarî sonra da finansal olarak yabancı devletlerin kontrolü altına giren Osmanlı açısından, dış borçlanma ilişkilerinin incelendiği grafik ölçümleri, genel anlamda tutarlı bir şekilde, ağ sisteminin görsel yanını oluşturan grafiksel kısmını destekleyici sayısal veriler içermektedir. Kuruluşların sahip oldukları bağlantı sayıları, bu hususta en önemli belirleyici etken olmasının yanı sıra, sistemin neresinde konumlandıkları da büyük önem arz etmektedir.

Sosyal ağ analizlerinden elde edilen bulgular göstermektedir ki; BIO (Londra ve Paris), Düyun-u Umumiyye, Deutsche Bank (Almanya), Osmanlı Bankası (Londra), Dent Palmer (Londra) ve Crédit Général Ottoman (Paris) ağ sistemi içerisinde önemli yere sahiptir. Bu kuruluşlardan Deutsche Bank hariç diğerlerinin, Londra ve Paris merkezli oluşu, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma ilişkileri üzerinde yoğunlaşan finansal denetimin hangi devletlerin etkisi altında olduğunu da açıkça göstermektedir. 1854 sonrası oluşan yapı, moratoryum ilan edilmesine ve Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin kurulmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma

sorunsalına çözüm arayışlarını bir yana, bu yapının doğurduğu olumsuz sonuçlar, ekonomik çöküşü hızlandıran en önemli etken olarak İmparatorluk tarihine yansımıştır.

Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma ilişkilerini içeren ağ sistemi kullanılarak yapılan sayısal ve görsel analizlerden elde edilen sonuçlar, Londra ve Paris sermayesi yoğun bir dış borçlanma sistemini işaret etmektedir. Bu piyasalar, dönemin en aktif ve güçlü siyasi aktörleri arasında yer alan devletlerin himayesi altında bulunmaktaydı. Siyasî ve ekonomik hâkimiyeti elinde bulunduran Düvel-i Muazzama, elde ettiği ticari imtiyazlar sayesinde Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurmuştur. Böylece, dış borçlanma ilişkilerinde etkin bir rol oynamıştır. Bu tezin amaçları doğrultusunda kullanılan sosyal ağ analizi yöntemleri sayesinde, bu süreçte rol oynayan kuruluşların ve menşei olan piyasaların hangileri olduğu ortaya koyulmuştur. Analizlerin farklılaştırılması ve dönemlere ayrılması yardımıyla, siyasî ve ekonomik etkinliğin karşılaştırılması mümkün olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1854-1914 dönemi içerisinde dâhil olduğu dış borçlanma ilişkileri, 1838 yılında başlayan ticarî imtiyazların oluşturduğu zemin üzerine inşa edilmiştir. Sürecin en etkin aktörleri olan İngiliz ve Fransız sermayesi ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler ticarî, siyasî ve iktisadî açıdan giderek yoğunlaşmıştır. Böylece, dış borçlanma hususunda müdahil olan kuruluşların arkasındaki siyasî güç, Osmanlı Devleti ile oluşturdukları ticarî ve finansal ilişkilerini yönlendirmesi ve etkinlik sağlayabilmesi bakımından en önemli unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Açba, Sait. **Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması (1854–1914)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Afyon, 1995.

Ahmet Cevdet Paşa. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, 1. Cilt, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011a.

Ahmet Cevdet Paşa. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, 2. Cilt, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011b.

Akar, Şevket Kamil. **Osmanlı Devleti’nde Kısa ve Uzun Vadeli İç Borçlanmanın Gelişimi**, İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 2011.

Akar, Şevket Kamil ve Hüseyin Al. **Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları, 1854-1856**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2003.

Akgüç, Öztin. **100 Soruda Türkiye’de Bankacılık**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987.

Akgüç, Öztin. “Türkiye’de Yabancı Bankalar”, **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, Cilt 36, 2007, ss. 1-17.

Akgündüz, Ahmet. “Gedik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 13**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1996, ss. 541-543.

Akkuş, Yakup. “Osmanlı ve Avrupa’nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları**, 52. Seri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü, İstanbul, 2007, ss. 107-140.

Aksoy, Erdem. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Döneminde Dış Borçlanmanın Bütçe Açıklarının Finansmanı Üzerindeki Etkisi (1699-1923)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.

Akşin, Sina. "Siyasal Tarih (1789-1908)", **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1988, ss. 71-188.

Akyıldız, Ali. "Kâime", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 24**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 2001, ss. 212-215.

Akyıldız, Ali. **Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Anbar, Alper. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914", **Maliye Finans Yazıları**, Cilt: 23, Sayı: 84, 2009, ss. 17-36.

Alper, Değer ve Alper Anbar. "Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Borçlanmada Kullandığı Yöntem ve Araçlar", **Maliye Finans Yazıları**, Cilt: 24, Sayı: 87, 2010, ss. 27-49.

Anderson, Olive. "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55", **The Historical Journal**, Cilt: 7, Sayı: 1, 1964, ss. 47-63.

Bâb-ı Âli Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO.), 464/34754, (Hicri 24 S 1312), **Hükümet-i Seniyye Hesabına Olarak Kırk Milyon Frank İstikrazın Muhassasat-ı Seneviyesi Tanzim Olunan Mukavele Mucibince Doğrudan Doğruya İstikraz Müteahhitlerine Havale Edilmiş Olduğundan Bank-ı Osmani'ye Cevap İtası**.

Bâb-ı Âli Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO.), 2208/165582, (Hicri 11 Ş 1321), **1903 Senesi Yüzde Dört Faizli Teminat-ı Mahsusayı Haiz İstikraz Tahvilatı**

İşinde Aşar ve Rüsumat İdare-i Umumiye Müdürü Muzaffer Beyefendi'nin İstihdamı ve Müfettişlik Tahvilatının Da İmza Eylemek Üzere Emsali Vechile Berlin Sefaret-i Seniyyesi'ne Müsteşarı Morel Bey'e Tevdii.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO.): 2867/214963, (Hicri 16 Ca 1324), **Yüzde Dört Faizli Bin Sekiz Yüz Doksan Senesi Tahvilat-ı Mümtaze İstikrazının Tebdilinden Münbais Deyn-i Mübeddel Muvahhade-i Osmani Kısım-ı Cedidinin Tesviye-i Resülmal Hesabında Vuku Bulan Sehvin Tashihi.**

Bâb-1 Âli Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO.): 3021/226536, (Hicri 14 S 1325), **Yüzde Dört Faizli 1890 Senesi Tahvilat-ı Mümtazesı İstikrazının Mübadelesine Müteallik Mukavelename ile Kararname Suretlerinin Londra Borsası'na Gönderilmek Üzere Bank-ı Osmani'ye Gönderilmesi.**

Bâb-1 Âli Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO.): 3512/263377, (Hicri 23 S 1327), **1908 Senesi Yüzde Dört Faizli İstikraz Mukavelenamesi ve 1904 İstikraz Tahvilatından Hazine-i Maliye Hesab-ı Carisini Merhun 50 Bin Kıta Tahvilin Osmanlı Bankası'nca Mübayaasına Mütallık Mukavelename ile Bir Milyon 365 İngiliz Liralık Avans Mukavelenamesi Suretlerinin Gönderildiği.**

Bâb-1 Âli Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO.): 3596/269672, (Hicri 23 C 1327), **Bağdad Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi'nin Yüzde Dört Faizli Tahvilatı.**

Bâb-1 Âli Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO.): 3880/290963, (Hicri 12 R 1329), **Yüzde Dört Faizli Soma-Bandırma Hattı İstikraz Tahvilat-ı Katiyyesinin Tasdik Muamelesinin İfası.**

Bâb-1 Âli Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO.): 3888/291530, (Hicri 01 Ca 1329), **Hudeyde-Sana ve Şuubatı Demir Yolu Yüzde Dört Faizli Bir Milyon On Liralık Osmanlı İstikrazına Müteallık Mukavelenamenin İcrası.**

Bâb-1 Âli Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO.): 4049/303628, (Hicri 22 C 1330), **Yüzde Dört Faizli 1901 Senesi İkinci Kısım İnkırazına Mahsuben Deuche Bank İle Hazine Beyninde Münakid Avans Mukavelenamesinde Gerekli Düzeltmelerin Yapılması.**

Bâb-1 Âli Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO.): 4208/315528, (Hicri 21 N 1331), **Yüzde Dört Faizli 1911 Senesi İkinci Kısım Tahvilatının Mevki-i Tedavüle İhrac Olunamamasından Dolayı Deutche Bank'tan İkinci Defa Avans Edilen Meblağ-ı Bakıyyenin Tediyesine Kadar Yüzde Dokuz Hesabıyla Tayin Olunan Faizin İstanbul Gümrükleri Varidatından Mezkur Bankaya Tesviyesi ve Teferruatı.**

Bâb-1 Âli Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO.): 4266/319930, (Hicri 11 R 1332), **Osmanlı Bankası İle 1328 Senesi Nisan'ında Akd Olunan İstikraz.**

Badem, Candan. **The Ottoman Crimean War (1853-1856)**, Brill, Leiden, 2010.

Bairoch, Paul. "Europe's Gross National Product: 1800-1975", **Journal of European Economic History**, Cilt: 5, Sayı: 2, 1976, ss. 273-340.

Balla, Eliana ve Noel D. Johnson. "Fiscal Crisis and Institutional Change in the Ottoman Empire and France", **The Journal of Economic History**, Cilt: 69, Sayı: 3, 2009, ss. 809-845.

Batmaz, Eftal. "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 30, Sayı: 19, 1998, ss. 39-50.

Bayraktar, Kaya. "Osmanlı Bankasının Kuruluşu", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2002, ss. 71-88.

Bearman, Peter, Robert Faris ve James Moody. "Blocking the Future: New Solutions for Old Problems in Historical Social Science", **Social Science History**, Cilt: 23, Sayı: 4, 1999, ss. 501-533.

Bearman, Peter, James Moody ve Robert Faris. “Networks and History”, **Complexity**, Cilt: 8, Sayı: 1, 2003, ss. 61-71.

Beydilli, Kemal. “Avrupa 3. Bölüm Tarih”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 4**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1991, ss. 135-151.

Beydilli, Kemal. “Hünkâr İskeleyi Antlaşması”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 18**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1998, ss. 488-490.

Beydilli, Kemal. “İslahat XVIII. Yüzyıldan Tanzimat’a Kadar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 19**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1999, ss. 174-185.

Biber, Ahmet Emre. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Sistemine Eklemlenme Süreci ve Azgelişmişliğin Evrimi”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1, 2009, ss. 27-44.

Birdal, Murat. **The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the late Nineteenth Century**, I.B. Tauris Publishers, London, 2010.

Blaisdell, Donald C. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi**, çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979.

Bolt, Jutta ve Jan Luiten van Zanden. “The First Update of the Maddison Project; Re-Estimating Growth Before 1820”, **Maddison Project Working Paper 4**, 2013.

Bonacich, Phillip. “Some Unique Properties of Eigenvector Centrality”, **Social Networks**, Sayı: 29, 2007, ss. 555-564.

Borgatti, Stephen P., Ajay Mehra, Daniel J. Brass ve Guiseppe Labianca. “Network Analysis in the Social Sciences”, **Science**, Sayı: 323, 2009, ss. 892-895.

Clark, Edward C. “Osmanlı Sanayi Devrimi”, **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler**, Ed. Ekmelettin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 37-52.

Cezar, Yavuz. **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Cezar, Yavuz. “Economy and Taxation, The Role of the Sarrafs in Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, **Frontiers of Ottoman Studies Volume 1**, Ed. Colin Imber ve Keiko Kiyotaki, I.B. Tauris Publishers, New York, 2005, ss. 61-76.

Clay, Christopher. **Gold for the Sultan**, I.B. Tauris Publishers, New York, 2000.

Çakır, Coşkun. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.

Çavdar, Tevfik. **Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri**, Köz Yayınları, İstanbul, 1974.

Çavdar, Tevfik. **Milli Mücadele’ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm II**, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Çizakça, Murat. **İslam Dünyası'nda ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.): 2864/97, (Hicri 15 C 1327), **Konya Ovası'na Sulama Tesisatı İcrası İçin İstimlak Edilmesi Gereken Araziye Dair Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi Tarafından Tanzim Edilen Haritaların Gönderildiği.**

Danişmend, İsmail Hami. **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 4**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.

Darling, Linda T. **Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560–1660**, Brill, Leiden, 1996.

Darling, Linda T. “Public Finances: The Role of the Ottoman Centre”, **The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, 1603-1839**, Ed. Suraiya N. Faroqhi, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, ss. 118-135.

Dikmen, Nedim. “Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 2, 2005, ss. 137-159.

Du Velay, A. **Türkiye Maliye Tarihi**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları No: 178, Ankara, 1978.

Eldem, Edhem. **Osmanlı Bankası Tarihi**, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Elibol, Numan. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1, 2005, ss. 61-76.

Erdem, Ekrem. “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, **Bankacılar Dergisi**, Sayı: 56, 2006, ss. 10-28.

Ertuna, Özer. “Osmanlı ve Türkiye Ekonomilerinin Borç Bunalımı”, **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, Sayı: 24, 2004, ss. 6-21.

Faroqhi, Suraiya N. “Krizler ve Değişim 1590-1699”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914**, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss. 543-757.

Faust, Katherine, Barbara Entwistle, Ronald R. Rindfuss, Stephen J. Walsh ve Yothin Sawangdee. “Spatial Arrangement of Social and Economic Networks among Villages in Nang Rong District, Thailand”, **Social Networks**, Sayı 21, 1999, ss. 311-337.

Fontana, Giovanni Luigi. “The Economic Development of Europe in the Nineteenth Century (I): Growth and Transformation of the Economy”, **An Economic History of Europe: From Expansion to Development**, Ed. Antonio Di Vittorio, Routledge, New York, 2006, ss. 135-153.

Gencer, Ali İhsan. “Berlin Antlaşması”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 5**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1992, ss. 516-517.

Genç, Mehmet. “A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity”, **The Ottoman Empire and the World Economy**, Ed. Huri İslamoğlu İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, ss. 345-373.

Genç, Mehmet. “Mukâtaa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 31**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 2006, ss. 129-132.

Genç, Mehmet. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.

Goffman, Daniel. **The Ottoman Empire and Early Modern Europe**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Granovetter, Mark. “Network Sampling: Some First Steps”, **American Journal of Sociology**, Cilt: 81, Sayı: 6, 1976, ss. 1287-1303.

Güran, Tevfik. **Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897: Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 5**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997.

Güran, Tevfik. **Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918 - Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 7**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003.

Gürsakil, Gürsu Galip. “Osmanlı ve Büyük Güçlerin Askeri Harcamalarına Karşılaştırmalı Bir Bakış (1840-1900)”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 7, 2010, ss. 115-131.

Gülsoy, Ufuk. “İslahat Fermanı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 19**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1999, ss. 185-190.

Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO.), 133/13, (Hicri 19 Ma 1332), **Şark Şimendiferleri Hasılatından Ödenmek Üzere 1894 Yılında Yapılan 40 Milyon Franklık İstikraz**.

Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO.), 159/47, (Hicri 22 Ha 1288), **1872 İstikraz Akdi**.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. (3)): 17/1, (Miladi 24 Ağustos 1854), **Osmanlı Borçları: 1854 İstikrazı; İngilizce Orjinal Kontrat**.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. (3)): 23/7, (Miladi 31 Temmuz 1855), **Osmanlı Borçları: 1855 İstikrazı; Kontratlar**.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. (3)): 58/10, (Miladi 05 Mayıs 1861), **Osmanlı Borçları ve Mali Konular: Mires İstikrazı**.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. (3)): 73/38, (Miladi 05 Şubat 1863), **Osmanlı Bankası İçin İmtiyaz Mukavelesi.**

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. (3)): 74/40, (Miladi 26 Şubat 1863), **Osmanlı Bankası: İmtiyaz Fermanı ve Statüler.**

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. (3)): 95/50, (Miladi Ekim 1864), **Osmanlı Borçları: 1858 Yılı Borcu İle İlgili Mukaveleler, Faizler ve Ödemelere Dair Evrak.**

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. (3)): 370/88, (Miladi 22 Ekim 1890), **Devletin 1869 Senesi Borçları Hakkında Sefaretin Raporu.**

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.): 376/18, (Miladi 16 Nisan 1861), **Paris İstikrazına Dair Mires İle Mukavelename.**

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.): 377/14, (Miladi 10 Şubat 1862), **1862 Senesi İstikrazına Dair Dersaadet’de Akdolunan Mukavelename.**

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.): 377/5, (Miladi 22 Mart 1862), **1862 Senesi İstikrazına Dair Londra’da Akdolunan Mukavelename.**

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.): 377/43, (Miladi Temmuz 1864), **1863 Senesi İstikrazına Zamime Olmak Üzere Bank-ı Osmani ve Kredi Mobile Şirketi İle Akdolunan Mukavelenameler İle Bazı Mutalaatı Havi İbri’nin Tahriratı.**

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.): 379/40, (Hicri 29 M 1886), **Hükümet-i Seniyye İle Bank-ı Osmani Arasındaki Hesab-ı Carinin Tesviyesi Esnasında İrade-i Seniyye İle İhraç Olunacak Yüzde Beş Faizli Altı Milyon Beş Yüz Bin Liralık Tahvilattan Bankaya Tahsis Edilen Dört Milyon Beş Yüz Bin Liralık Tahvilatın Bazı Alman Bankerlere Furuht Edildiği ve Tahvilat-ı Mezkureyi On**

Beş Gün Kadar Müşterilerine Teslim Etmek Lazım Geldiğinden Bunların Tabi ve Hükümet-i Seniyye'ye Mahsus Mührün Vazı Hususunda İktiza Eden İrade-i Seniyyenin Taliki.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.): 74/53, (Miladi 27 Ocak 1865), **Bin Sekiz Yüz Altmış Üç Senesi İstikrazı Hakkında.**

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.): 77/40, (Miladi 25 Ekim 1867), **Altmış Üç ve Altmış Beş Seneleri İstikrazları Hakkında.**

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.): 476/33, (Miladi 17 Kasım 1879), **Bütün Memalik-i Şahanenin Damga, Müskirat ve Balık Resmiyle Bazı Mahallerin Harir Rüsümü İltizamı Hakkında Mukavelename.**

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.): 533/85, (Hicri 24 Mayıs 1890), **Yüzde Dört Faizli Tahvilat-ı Mümtaze-i Osmaniye İstikrazına Dair.**

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT.): 1654/20, (Hicri 29 Z 1255), **Tanzimat-ı Hayriyenin Tesisi ve Bütün Nizamâtın Kâmilten İcrası İçin Bütün Memurlara Gerekli Tenbihatın Yapılması.**

İnalcık, Halil. “Ticaret”, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1 1300-1600, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss. 227-269.

İnalcık, Halil. “Modern Avrupa’nın Gelişmesinde Türk Etkisi”, **Osmanlı ve Dünya**, Ed. Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, ss. 79-88.

İnalcık, Halil. **Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.

İnalcık, Halil ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

İradeler Dâhiliye (İ. DH.): 647/44979, (Hicri 29 Z 1288), **Ostro Ottoman Bankası Vekilleriyle Mukavelesi Yapılan İstikraz Keyfiyeti.**

İradeler Hususi (İ. HUS.): 119/1322, (Hicri 21 Ca 1322), **Bağdad Demiryolu'nun Birinci Kısımına Aid Yüzde Dört Faizli İstikraz-ı Tahvilat Nümuneleri.**

İradeler Hususi (İ. HUS.): 150/1324, (Hicri 22 Z 1324), **Bin Dokuz Yüz Dört Senesi Yüzde Dört Faizli İstikraz Tahvilatının Bilcümle Numaralarını Mübeyyin Bir Cetvelin Arz ve Takdimi.**

İradeler Maliye (İ. ML.): 54/1321, (Hicri 01 S 1321), **Bin Dokuz Yüz İki Senesi Yüzde Dört Faizli Gümrükler Yeni İstikraz Tahvillerinin Bank-ı Osmani'den Verilen Numunesi Vechile Tabına Ait Muamele Hakkında.**

İradeler Maliye (İ. ML.): 84/1327, (Hicri 20 C 1327), **Bağdad Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi'nin Yüzde Dört Faizli İstikrazı Hakkında.**

İradeler Maliye (İ. ML.): 85/1327, (Hicri 09 Za 1327), **Yüzde Dört Faizli 1909 Senesi İstikraz Tahvilat-ı Katiyesinin Bir ve Beşlik İki Kıta Numunesinin Tasdiki.**

İradeler Meclis-i Mahsus (İ. MMS.): 6/245, (Hicri 29 C 1272), **Islahat Fermanı.**

İradeler Meclis-i Mahsus (İ. MMS.): 119/5103, (Hicri 21 B 1308), **Mısır ve Vergisiyle Borç Alınan 1877 İstikrazının Tahvilat-ı Cedideye Tebdili.**

İradeler Meclis-i Mahsus (İ. MMS.): 138/1329, (Hicri 12 R 1329), **Yüzde Dört Faizli Soma, Bandırma Hatt-ı İstikrazı Tahvilat-ı Katisinin Tasdikine Müteallik Muamelenin İcrası.**

İradeler Meclis-i Mahsus (İ. MMS.): 140/1329, (Hicri 06 C 1329), **Yüzde Dört Faizli Hudeyde-San'a Demiryolu İstikrazı Tahvilat-ı Katiyyesinin Tasdiki.**

İradeler Ticaret ve Nafia (İ. TNF.): 12/1321, (Hicri 08 Ca 1321), **Bağdad Hattının Birinci Kısımına Aid Yüzde Dört Faizli İstikraz-ı Osmaniye'ye Dair Akd Olunan Mukavelename İle Teferruatı Hakkında Meclis-i Vükela Mazbatası.**

Lehmann, Sune. **Complexity and Social Networks Blog**, 23.03.2010, blogs.iq.harvard.edu/netgov/2010/03/, (24.07.2014).

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi 7. Cilt**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1977.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi 8. Cilt**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

Karaman, Kamil Kıvanç. “Decentralized Coercion and Self-restraint in provincial taxation: The Ottoman Empire, 15th–16th Centuries”, **Journal of Economic Behavior and Organization**, Cilt 71, Sayı 3, 2009, ss. 690-703.

Karaman, Kamil Kıvanç ve Şevket Pamuk. “Different Paths to the Modern State in Europe: The Interaction Between Warfare, Economic Structure, and Political Regime”, **American Political Science Review**, Cilt 107, Sayı 3, 2013, ss. 603-626.

Karluk, Sadık Rıdvan. **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Beta, İstanbul, 1998.

Kasaba, Reşat. **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

Kazgan, Haydar. **Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995a.

Kazgan, Haydar. **Tarih Boyunca İstanbul Borsası**, İMKB, İstanbul, 1995b.

Kazgan, Haydar. **Galata Bankerleri**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014.

Kemper, Andreas. **Valuation of Network Effects in Software Markets: A Complex Networks Approach**, Springer-Verlag, Berlin, 2009.

Kılınçkaya, Mehmet Derviş. **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004.

Kıray, Emine. **Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1995.

Kiyotaki, Keito. “Ottoman State Finance: A Study of Fiscal Deficits and Internal Debt in 1859-63”, **London School of Economics Department of Economic History Working Paper Series**, Sayı: 90/05, 2005, ss. 1-37.

Kocaoğlu, Mehmet. “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 6, 1995, ss. 195–210.

Kodaman, Timuçin ve Ekrem Yaşar Akçay. “Kuruluştan Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye’ye Bıraktığı Miras”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 22, 2010, ss. 75–92.

Kök, Recep. **İktisadın Tarihî ve Felsefî Temelleri**, Anadolu Matbaacılık, 1999.

Köse, Murtaza. “Osmanlı’da Borsa ve Galata Bankerlerinin Devletin Mali Yapısındaki Yeri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 18, 2001, ss. 229-251.

Kunt, Metin. “Siyasal Tarih (1600-1789)”, **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1988, ss. 9-69.

Küçük, Cevdet ve Tevfik Ertüzün. “Düyûn-ı Umûmiyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 10**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1994, ss. 58-62.

Kütükoğlu, Mübahat S. “Osmanlılar’da Narh”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 32**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 2006, ss. 390-391.

Lewis, Bernard. **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1984.

Mantran, Robert. **XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu**, İmge Yayınevi, Ankara, 1995.

McGowan, Bruce. “Ayanlar Çağı 1699-1812”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914**, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss. 759-884.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.): 28/42, (Hicri 26 Ca 1305), **Hazinenin, Creditte General Ottoman Bank’dan Almış Olduğu İstikrazın Ağnam Rüsumundan Tediyesi.**

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.): 56/1, (Hicri 17 Z 1307), **1877 Senesinde Muhafaza-i Hukuk-ı Osmani Adıyla Yapılan İstikraza Ait Tahvillerin Fiyatının Yükselme İhtimalinden Dolayı, Bir Kısımının Bank-i Osmani Londra Şubesi Tarafından Satın Alınması.**

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.): 106/43, (Hicri 12 S 1321), **1886 Senesi Yüzde Beş Faizli Gümrük Tahvilatının Mübayaa Akçesi Hesabının Bakiyesi Olup Hazineye Ait Miktarın Sarf Yerlerinin Tesbitine Dair.**

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.): 231/277, (Hicri 30 N 1331), **Konya Ovasının Sulama İşlerinin Anadolu Demiryolu Şirketi'ne İhalesinden Dolayı Nafia Bütçesi'ne Bir Miktar Meblağın İlavesi Hakkında Tanzim Olunan Kanun Layihasının Muvakkaten Yürürlüğe Konulmasının Arzı.**

Müderrişoğlu, Alptekin. **Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları Cilt 1**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1988.

Oktar, Suat ve Arzu Varlı. “İttihat ve Terakki Dönemi’nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası”, **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2009, ss. 1-20.

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, **Osmanlı Bankası Tarihçesi**, 2002, <http://www.obarsiv.com/ob-tarih.html>, (29.12.2013).

Orhonlu, Cengiz ve Nejat Göyünç. “Has”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 16**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1997, ss. 268-270.

Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.

Otte, Evelien ve Ronald Rousseau. “Social Network Analysis: A Powerful Strategy, also for the Information Sciences”, **Journal of Information Science**, Cilt: 28, Sayı: 6, 2002, ss. 441-453.

Öner, Erdoğan. **Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare**, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, 2001.

Öz, Mehmet. “Reaya”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 34**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 2007, ss. 490-493.

Özdemir, Biltekin. **Osmanlı Devleti Dış Borçları**, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.

Özgen, Ferhat Başkan. “Osmanlı Devleti’nin Diğer Devletlerle İktisadi İlişkileri”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 32, 2000, ss. 101-111.

Özlü, Zeynel. “Göynük'e (Bolu) Ait Bazı Gelir ve Giderlerin Tahlili: Avârız Vergisi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 19, 2006, ss. 381-397.

Öztürk, Serdar ve Fatih Yıldırım. “Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 2, 2009, ss. 145-165.

Özvar, Erol. **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, Kitabevi, İstanbul, 2003.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.

Pamuk, Şevket. “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 718-723.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Pamuk, Şevket. **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti - Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1995.

Pamuk, Şevket. “Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanma Deneyimi”, **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, Sayı: 12, 2001, ss. 6–9.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Pamuk, Şevket. "The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600–1914", **Financial History Review**, Cilt 11, Sayı 1, 2004a, s. 7-32.

Pamuk, Şevket. "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800", **Journal of Interdisciplinary History**, Cilt: 35, Sayı: 2, 2004b, ss. 225-247.

Pamuk, Şevket. "The Evolution of Institutions of State Finance in the Ottoman Empire, 1500-1800", **XIV International Economic History Congress**, Organized by University of Helsinki Department of Social Science History and Department of History, Helsinki, 21-25.08.2006, ss. 1-30.

Pamuk, Şevket. "Dünyada ve Türkiye'de İktisadi Büyüme (1820–2005)", **Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2007, ss. 3-26.

Pamuk, Şevket. **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Pamuk, Şevket. "Changes in Factor Markets in the Ottoman Empire, 1500-1800", **Continuity and Change**, Cilt: 24, Sayı: 5, 2009, ss. 1-30.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010a.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010b.

Pamuk, Şevket. **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Parvus Efendi. **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, May Yayınları, İstanbul, 1977.

Parvus Efendi. **Cihan Harbine Doğru Türkiye**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013.

Ruhnau, Britta. "Eigenvector-Centrality - A Node-Centrality?", **Social Networks**, Sayı: 22, 2000, ss. 357-365.

Rumeli Müfettişliği Makâmât Evrakı (TRF. I. MKM.): 24/2382, (Hicri 16 N 1325), **1905 Senesi Techizat-ı Askeriye İstikrazına Karşılık Gösterilen Vilayet Aşarı Hisse-i Techiziyesi Hakkında Yapılacak Muamele İçin Düyun-ı Umumiye Sandıkları Emrine Tediye Olunmak Üzere Tanzim Edilecek Mültezim Senedâtına Dair Birer Defterin Tertib ve Gönderilmesi Hususunda Maliye Nezareti'nin Genelgesi.**

Quataert, Donald. "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914**, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss. 885-1052.

Quataert, Donald. **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Quataert, Donald. **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Sağlam, Mehmet Hakan. **Osmanlı Borç Yönetimi Düyun-ı Umumiyye 1879-1891 Takım I Cilt I**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

Sahillioğlu, Halil. "Sıvış Yılı Buhranları", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 27, Sayı: 1-2, 1967, ss. 75-111.

Sahillioğlu, Halil. “Akçe”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 2**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1989, ss. 224-227.

Sahillioğlu, Halil. “Avarız”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 4**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 1991, ss. 108-109.

Salzmann, Ariel. “An Ancien Régime Revisited: ‘Privatisation’ and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire”, **Politics and Society**, Cilt: 21, Sayı: 4, 1993, ss. 393-423.

Sander, Oral. **Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, İmge Yayınevi, Ankara, 2000.

Saygılı, Arıkan Tarık. “Impacts of Wrong Financial Decisions on Collapse of an Empire: The Ottoman Case”, **African Journal of Business Management**, Cilt: 3, Sayı: 4, 2009, ss. 151-159.

Sayın, Abdurrahman Vefik. **Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**, çev. Özkan, F. Hakan, Maliye Bakanlığı APKK Başkanlığı, Ankara, 1999.

Suter, Christian ve Hanspeter Stamm. “Coping with Global Debt Crises Debt Settlements 1820 to 1986”, **Comparative Studies in Society and History**, Cilt: 34, Sayı: 4, 1992, ss. 645-678.

Şeker, Murat. “Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 2, 2007, ss. 115-134.

Tabakoğlu, Ahmet. **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985.

Tabakoğlu, Ahmet. “Osmanlı İktisat Tarihinde Enflasyon Meselesi (1300-1750)”, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 1986, ss. 247-255.

Tabakoğlu, Ahmet. **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000.

Tabakoğlu, Ahmet. “Bin Yıllık Tarih İçinde Osmanlı Devleti”, **İktisat Tarihi**, Kitabevi, İstanbul, 2005a, ss. 1-9.

Tabakoğlu, Ahmet. “Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı”, **İktisat Tarihi**, Kitabevi, İstanbul, 2005b, ss. 202-220.

Tabakoğlu, Ahmet. “XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinin Mali Yapısı”, **İktisat Tarihi**, Kitabevi, İstanbul, 2005c, ss. 221-255.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara, 1981.

Tezel, Yahya Sezai. **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Thobie, Jacques. “Finance et politique: Le refus en France de l'emprunt ottoman 1910”, **Revue Historique**, Cilt: 239, Sayı: 2, 1968, ss. 327-350.

Thobie, Jacques. “Intérêts économiques, financiers et politiques dans l'Empire ottoman (1895-1914)”, **Le Mouvement social**, Sayı: 86, 1974, ss. 43-53.

Toprak, Zafer. “İktisat Tarihi”, **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1998, ss. 189-246.

Tunçsiper, Bedriye, Arzu Tay ve Fatih M. Bayramoğlu. “Ottoman Empire’s Debt Management in 19th Century and Role of the Galata Bankers (1838-1881)”, **Muhasebe Finansman Dergisi**, Muhasebe Tarihi Bildirileri, 2007, ss. 1-20.

Ünal, Özkan. **Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Osmanlı-Alman Ekonomik İlişkileri (1856-1914)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2009.

Ter Wal, Anne L. J. ve Ron Boschma. “Applying Social Network Analysis in Economic Geography: Framing Some Key Analytic Issues”, **The Annals of Regional Science**, Cilt: 43, Sayı: 3, 2009, ss. 739-756.

Wasserman, Stanley ve Katherine Faust. **Social Network Analysis: Methods and Applications**, Cambridge University Press, New York, 1999.

Watts, Duncan J. ve Steven H. Strogatz. “Collective Dynamics of ‘Small-World’ Networks”, **Nature**, Sayı: 393, 1998, ss. 440-442.

Yavuz, Ali. “Başlangıcından Bugüne Türkiye’nin Borçlanma Serüveni: Durum ve Beklentiler”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 20, 2009, ss. 203-226.

Yazıcı, Abdurrahman. “Arazî Kanunnâmesi (1274/1858) ve İntikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi”, **Ekev Akademi Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 60, 2014, ss. 449-470.

Yeniay, İsmail Hakkı. **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, Ekin Basımevi, İstanbul, 1964.

Yıldırım, İsmail. “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine bir Değerlendirme (1838-1918)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2001, ss. 313-326.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.): 28/8, (Hicri 29 Z 1278), **Osmanlı Devleti'nin 1854'den 1871'e Kadar Dış ve İç Borçlarını Gösterir Matbu Cetvel.**

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.): 29/146, (Hicri 02 Ş 1287), **Dersaadet'te Bulunan Mösyö Baron Hirsch İle Devlet-i Aliyye Arasında Maden ve Taş Ocakları ve Orman İmtiyazına Dair Mukavelename Sureti.**

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.): 253/137, (Hicri 27 R 1309), **Hükümet-i Seniyye'nin 1874 Senesinde Paris'te Akdetmiş Olduğu Kırk Milyon Frank İstikraza, Baron De Hirsch'in İştirakinden Dolayı, Kendisinde Merhun Bulunan Tahvilat Hakkında İttihaz Olunan Tesviye Sureti.**

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.): 496/39, (Hicri 08 L 1323), **1901 ve 1905 Seneleri İstikrazı.**

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞL.): 30/85, (Hicri 21 L 1310), **Tönbeki Rejisinin Vergisi Karşılık Gösterilerek Ticari Müesseselerden Para İstikrazı İçin Mukavelename Yapılması. Bank-ı Osmani'nin Hazine'ye Vereceği Borcun Ne Şekilde Alınacağı.**

Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.): 14/81, (Hicri 29 Z 1310), **Yüzde Beş Faizli 1888 Senesine Ait Otuz Milyon Marklık İstikraz Tahvillerine Dair Mütalaa.**

Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.): 17/27, (Hicri 29 B 1314), **Miladi 1890-1896 Yılları Arası Akd Olunan İstikrazat İle Tediye Olunan Düyun Hülasası. Osmanlı Devleti'nin Mali Vaziyeti.**

Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.): 21/27, (Hicri 05 M 1319), **Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye'nin B, C, D Tertibleri Tahvilatının Yüzde Dört Faizli Tahvilata Tevhid ve Tahvili Projesi.**

Yılmaz, Binhan Elif. “Osmanlı İmparatorluğunu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç”, **Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, 2002, ss. 186-198.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi. “Düşünce ve Bilim Tarihi (1600-1839)”, **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1988, ss. 247-317.

Zinkeisen, Johann Wilhelm. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Cilt 4**, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011a.

Zinkeisen, Johann Wilhelm. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Cilt 5**, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011b.

EKLER

EK 1: Osmanlı Devleti'nin Ülkelere Göre Dış Ticareti (1830/32-1909/11)

İhracat (%)	İngiltere	Fransa	Avusturya	Almanya	Rusya	Diğer
1830-32	13,3	14,3	30,9	2,1	12,6	26.8
1840-42	19,8	16,6	29,1	1,9	10,4	22.2
1850-52	20,1	15,8	28,0	1,1	8,3	26.7
1860-62	23,5	29,9	16,8	0,5	10,2	19.1
1870-72	27,2	25,3	14,3	0,4	14,7	18.1
1880-82	23,5	28,0	6,1	0,5	13,6	28.3
1890-92	25,9	24,5	5,9	4,3	4,2	35.2
1900-02	25,9	19,2	7,8	7,2	3,9	36
1909-11	17,9	14,1	8,0	11,4	3,9	44.7
İthalat (%)	İngiltere	Fransa	Avusturya	Almanya	Rusya	Diğer
1830-32	19,0	9,9	16,9	3,1	31,3	19.8
1840-42	29,3	8,6	22,1	4,6	16,5	18.9
1850-52	25,5	9,3	26,2	9,7	13,6	15.7
1860-62	26,5	12,2	17,2	9,5	11,5	23.1
1870-72	32,4	12,3	12,9	13,6	9,2	19.6
1880-82	45,2	11,8	11,8	2,4	9,7	19.1
1890-92	35,9	12,4	9,8	10,3	9,9	21.7
1900-02	29,8	10,0	14,5	9,8	10,3	25.6
1909-11	23,9	8,4	13,9	13,7	8,7	31.4

Kaynak: Pamuk, 1995, ss. 61-62.

EK 2: Osmanlı Devleti'nin Bütçeleri (1841/42 – 1918/19)

Mali Yıl	Gelir Miktarı		Tahsisat Miktarı		Bütçe Açığı	Bütçe Açığının Giderlere Oramı (%)
	Kuruş	Endeks	Kuruş	Endeks		
1841/42	562.911.000	1,00	567.074.000	1,00	-4.163.000	0,70
1846/47	625.000.000	1,11	633.212.899	1,12	-8.212.899	1,30
1847/48	653.500.000	1,16	678.668.435	1,20	-25.168.435	3,70
1848/49	666.230.000	1,18	754.455.456	1,33	-88.225.456	11,70
1849/50	710.000.000	1,26	788.893.647	1,39	-78.893.647	10,00
1850/51	702.129.312	1,25	801.029.061	1,41	-98.899.749	12,30
1851/52	724.400.000	1,29	778.025.831	1,38	-53.625.831	6,90
1852/53	772.971.628	1,37	794.392.424	1,40	-21.420.796	2,70
1853/54	757.459.670	1,35	779.117.205	1,37	-21.657.535	2,80
1854/55	.	.	1.108.129.548	1,95	.	.
1856/57	888.053.500	1,58	929.362.500	1,64	-41.309.000	4,40
1857/58	1.042.945.000	1,85	1.131.590.000	2,00	-88.645.000	7,80
1858/59	1.133.301.500	2,01	1.200.665.500	2,12	-67.364.000	5,60
1859/60	1.161.376.000	2,06	1.367.198.204	2,41	-205.822.204	15,10
1860/61	1.200.067.485	2,13	1.311.636.964	2,31	-111.569.479	8,50
1861/62	1.221.184.160	2,17	1.393.407.544	2,46	-172.223.384	12,40
1862/63	1.661.021.246	2,95	1.490.693.048	2,63	170.328.198	11,40
1863/64	1.505.269.835	2,67	1.484.502.492	2,62	20.767.343	1,40
1864/65	1.621.110.059	2,88	1.602.836.185	2,83	18.273.874	1,10
1865/66	1.525.582.781	2,71	.	.	.	.
1866/67	1.558.566.500	2,77	1.679.593.840	2,96	-121.027.340	7,20
1867/68	1.597.993.883	2,84	1.868.318.076	3,29	-270.324.193	14,50
1868/69	1.825.868.500	3,24	2.072.870.500	3,66	-247.002.000	11,90
1869/70	1.775.144.500	3,15	2.036.084.000	3,59	-260.939.500	12,80
1870/71	1.839.481.000	3,27	2.070.929.500	3,65	-231.448.500	11,20
1871/72	1.920.081.500	3,41	2.276.533.500	4,01	-356.452.000	15,70
1872/73	2.063.721.000	3,67	2.140.445.000	3,77	-76.724.000	3,60
1873/74	2.109.927.500	3,75	2.618.661.500	4,62	-508.734.000	19,40
1874/75	2.480.742.000	4,41	2.513.458.000	4,43	-32.716.000	1,30
1875/76	2.388.294.000	4,24	2.892.909.500	5,10	-504.615.500	17,40
1876/77	2.202.747.000	3,91	2.572.624.000	4,54	-369.877.000	14,40
1877/78	2.007.096.500	3,57	4.628.324.000	8,16	-2.621.227.500	56,60
1879/80	1.428.582.000	2,54	1.523.660.339	2,69	-95.078.339	6,20
1880/81	1.615.584.000	2,87	2.195.000.957	3,87	-579.416.957	42,20
1881/82	1.594.250.600	2,83	2.756.850.185	4,86	-1.162.599.585	25,40
1882/83	1.505.904.000	2,68	2.019.787.663	3,56	-513.883.663	21,80
1883/84	1.635.498.500	2,91	2.090.992.142	3,69	-455.493.642	26,80
1884/85	1.576.903.000	2,80	2.153.426.600	3,80	-576.523.600	22,70

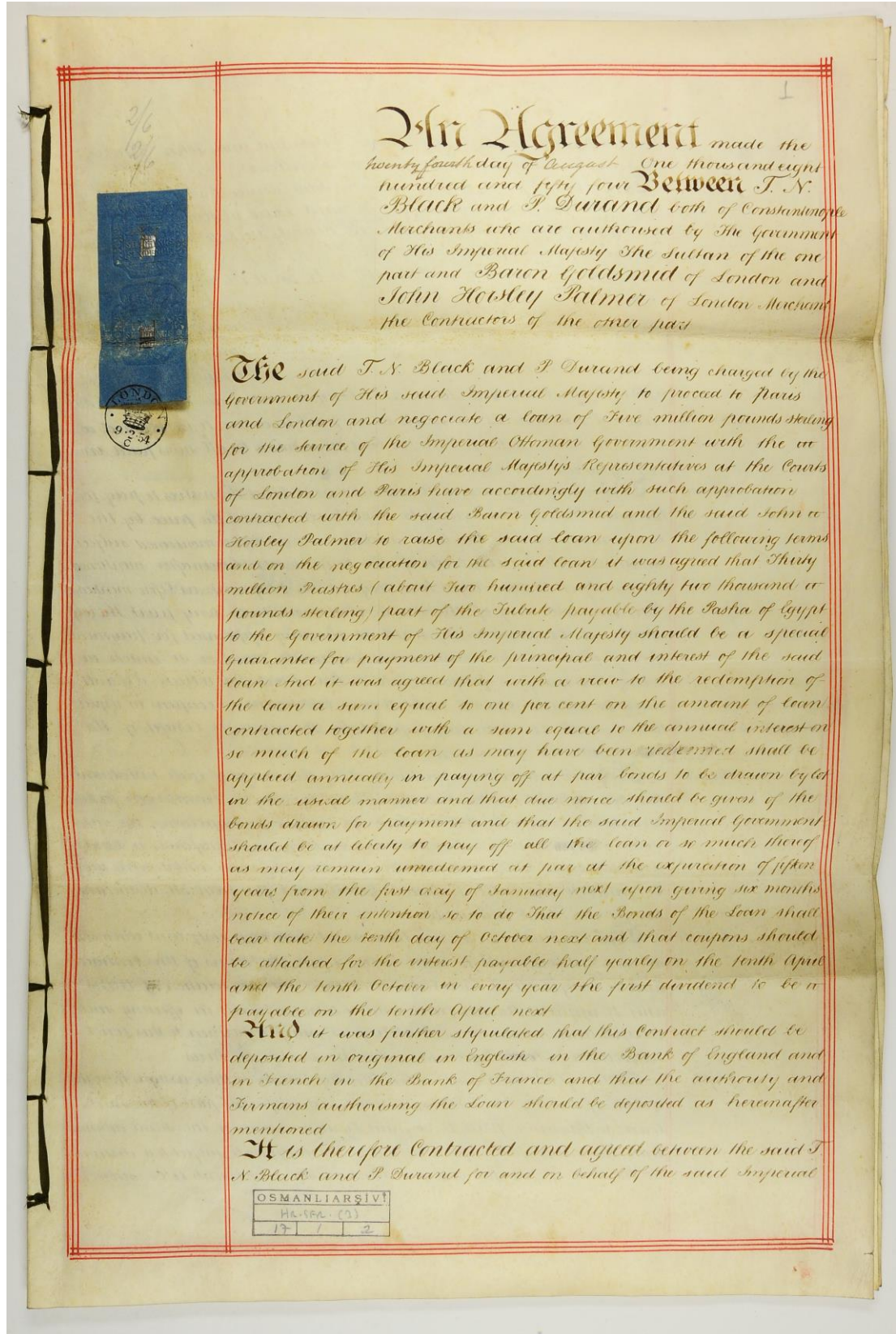
Malî Yıl	Gelir Miktarı		Tahsisat Miktarı		Bütçe Açığı	Bütçe Açığının Giderlere Oranı (%)
	Kuruş	Endeks	Kuruş	Endeks		
1887/88	1.757.382.152	3,12	2.272.113.405	4,01	-514.731.253	13,70
1888/89	1.813.759.759	3,22	2.101.709.550	3,71	-287.949.791	15,90
1889/90	1.779.545.700	3,16	2.115.399.124	3,73	-335.853.424	10,80
1890/91	1.776.742.432	3,16	1.992.728.626	3,51	-215.986.194	9,70
1891/92	1.792.235.939	3,18	1.984.208.222	3,50	-191.972.283	4,80
1892/93	1.837.183.691	3,26	1.929.092.173	3,40	-91.908.482	14,60
1893/94	1.829.989.845	3,25	2.142.220.051	3,78	-312.230.206	8,60
1894/95	1.865.663.127	3,31	2.041.096.591	3,60	-175.433.464	12,50
1896/97	1.832.588.445	3,26	2.095.262.926	3,69	-262.674.481	20,50
1896/97	1.829.105.250	3,25	2.301.039.735	4,06	-471.934.485	0,30
1897/98	1.851.132.599	3,29	1.844.934.941	3,25	6.197.658	5,00
1898/99	1.812.658.436	3,22	1.909.051.538	3,37	-96.393.102	6,70
1899/00	1.882.932.299	3,34	2.017.648.080	3,56	-134.715.781	6,10
1900/01	1.961.228.045	3,48	2.087.782.311	3,68	-126.554.266	11,10
1901/02	1.943.470.439	3,45	2.187.252.290	3,86	-243.781.851	10,10
1902/03	1.976.396.505	3,51	2.197.840.577	3,88	-221.444.072	17,80
1903/04	2.006.237.228	3,56	2.439.350.205	4,30	-433.112.977	4,60
1904/05	2.025.817.794	3,60	2.123.195.406	3,74	-97.377.612	1,50
1905/06	2.229.131.079	3,96	2.196.223.279	3,87	32.907.800	9,70
1906/07	2.290.492.108	4,07	2.536.456.561	4,47	-245.964.453	17,60
1908/09	2.364.954.844	4,20	2.868.712.914	5,06	-503.758.070	17,90
1909/10	2.507.896.200	4,46	3.053.954.572	5,39	-546.058.372	27,10
1910/11	2.601.510.100	4,62	3.569.378.397	6,29	-967.868.297	21,40
1911/12	2.847.739.100	5,06	3.623.318.487	6,39	-775.579.387	12,00
1912/13	3.051.415.854	5,42	3.467.667.170	6,12	-416.251.316	4,10
1914/15	3.260.699.078	5,79	3.401.200.396	6,00	-140.501.318	24,70
1915/16	2.683.643.808	4,77	3.565.754.557	6,29	-882.110.749	37,00
1916/17	2.501.257.228	4,44	3.972.472.045	7,01	-1.471.214.817	55,80
1917/18	2.358.416.598	4,19	5.330.451.155	9,40	-2.972.034.557	34,50
1918/19	3.402.869.800	6,05	5.196.971.199	9,16	-1.794.101.399	42,20

Kaynak: Güran, 2003, ss. 8-9.

EK 3: Osmanlı Devleti'nin Dış Ticareti (1830-1913)

Yıl	İhracat	İthalat	Yıl	İhracat	İthalat	Yıl	İhracat	İthalat
	Milyon £			Milyon £			Milyon £	
1830	3.7	5.3	1860	11.1	13.7	1890	17.1	19.4
1831	3.6	4.6	1861	12.2	12	1891	17.6	18.7
1832	4.2	4.9	1862	13.7	13.1	1892	19.1	19.4
1833	4.1	4.4	1863	15.8	17.5	1893	17.7	19.3
1834	3.9	4.5	1864	16.7	19.9	1894	15.7	20.5
1835	4.4	5.2	1865	15.6	19.4	1895	17.1	17.4
1836	4.4	5.7	1866	15.5	20.4	1896	17.6	16.3
1837	4.5	4.5	1867	14.9	19.8	1897	19.9	17.7
1838	4.4	6.2	1868	19.7	22.8	1898	17.3	19.8
1839	4.8	5.4	1869	18.9	24	1899	17.6	18
1830-39	4.2	5.1	1860-69	15.4	18.3	1890-99	17.7	18.6
1840	4.7	5.2	1870	17.4	22.5	1900	19.5	18.4
1841	5.3	5.8	1871	20.7	21.4	1901	20.1	21.9
1842	5.5	6	1872	20.2	23.2	1902	21.2	20.6
1843	5.7	6.2	1873	19.2	22.4	1903	22.5	21.6
1844	5.7	7.5	1874	21.1	23.3	1904	22.3	27.6
1845	6.2	7.4	1875	19	22.1	1905	24.1	26.1
1846	6.2	6.5	1876	23	19.7	1906	26.1	30.8
1847	7.8	8.4	1877	17.4	16.4	1907	26.6	28.8
1848	5.8	7.8	1878	13.6	18	1908	23.1	18.8
1849	6.6	8.1	1879	15	18.9	1909	24.5	33.3
1840-49	6	6.9	1870-79	18.6	20.8	1900-09	23	26
1850	7.8	8.9	1880	14.3	15.8	1910	26	39.2
1851	8.8	8.7	1881	15.3	15.2	1911	27.1	40.4
1852	9.8	10.8	1882	15.9	15.2	1912	27.6	35.2
1853	9.8	11.3	1883	16.3	15.3	1913	28.4	39.4
1854	9.3	10.7	1884	16.7	15	.	.	.
1855	9.7	19.2	1885	16.9	15.8	.	.	.
1856	12.5	18.4	1886	16.3	16.5	.	.	.
1857	10	12	1887	14	16.6	.	.	.
1858	9.8	11.9	1888	13.2	16	.	.	.
1859	10.4	10.6	1889	16.3	18.5	.	.	.
1850-59	9.8	12.3	1880-89	15.5	16	1910-13	27.3	38.6

Kaynak: Pamuk, 1995, s. 25.

Government and the said Baron Goldsmid and John Hensley Palmer and the survivor of them as follows.

First
X hundred

The said Baron Goldsmid and John Hensley Palmer intend to take two million pounds of the said Loan at the price of eighty pounds sterling for one hundred pounds stock to be paid by instalments as after mentioned.

15% on the sum of £200,000 to be paid on the 21st August

15% on the 21st above

20% on the 21st above

15% on the 21st above

15% on the 19th December

The Contractors are to be at liberty to anticipate all or any of the aforesaid instalments in whole or in part and are to be allowed a discount at the rate of five per cent per annum on all sums paid in anticipation.

Second.

The said Contractors undertake and bind themselves to pay for the said two million pounds so contracted for at the price by the instalments and at the time and in manner before mentioned subject nevertheless to a deduction of the commission hereinafter mentioned and subject to their right to anticipate the payments as before mentioned. But in case any of the said instalments or any part thereof shall not be punctually paid at the day appointed for payment thereof then all the instalments previously paid or so much thereof as may be proportionate to the part for which default may be made and all right to any certificates or coupons in respect thereof shall be absolutely forfeited for the use and benefit of the said Imperial Government.

Third.

The Contractors are authorised to retain out of each instalment five per centum on the amount thereof by way of commission for their services and which is to include all expense in negotiating the said Loan in preparing and printing and issuing certificates or bonds and all other incidental expenses so that the said instalments may be paid to the said Imperial Government free from all deductions except the said commission.

Fourth.

The Contractors are authorised at their own cost and charge to receive subscriptions to the said Loan upon the terms of this contract and to adopt other measures usual in the negotiation of loans and to appoint agents from time to time in Paris for effecting such receipts and payments in that City as may appear to be the most convenient or to be negotiated either in London or Paris.

Fifth.

Baron Goldsmid and John Hensley Palmer or their assigns have the option of taking one million pounds sterling further part of the said Loan at the same price to be paid by instalments of the same amount with the same power of anticipating the payments subject to a discount at the rate of five per cent per annum. The instalments to be subject

to the same deduction of two per cent and to the same liability to forfeiture on declaring such option on or before the seventeenth September next In such case the first instalment in respect of the said million will be payable at the expiration of one week after the option shall have been declared and the remaining instalments at intervals of one month each

Sixth

The said J. S. Black and J. Durand on behalf of the Imperial Government of His Majesty the Sultan agree to deposit forthwith in the Bank of England their authority and instructions for entering into this Contract together with the Firman of His Imperial Majesty the Sultan to His Minister at the Court of London to ratify the same and to deposit in the Bank of France a Duplicate of such authority and a certified copy of such instructions together with the Firman of His Imperial Majesty to his Ambassador at Paris and also to procure as soon as possible and deposit in the Bank of England a Firman of His Imperial Majesty directing the said Thirty million pounds of the Egyptian Fund to be a special guarantee for the payment of the said loan and the interest thereon and to be repaid by half yearly payments to the Bank of England to be paid over to the Agents of the said loan or to the order of His Imperial Majesty's representatives at London so that the same may be available for that purpose

Seventh

When and as soon as the payments to be made by the said Baron Goldsmid and John Wesley Palmer shall have been completed the said J. S. Black and J. Durand agree to deliver to the said Baron Goldsmid and John Wesley Palmer certificates or bonds for the said sum of two million pounds contracted for as aforesaid and for the further sum of one million pounds being of the said Baron Goldsmid and John Wesley Palmer shall exercise the option to take the same in sums of Fifty pounds one hundred pounds five hundred pounds and one thousand pounds as shall be required by them such bonds to be in the form subjoined but when and as soon as any part of the loan shall be paid up in full the certificates or bonds for such part shall from time to time be delivered to the said Contractors and in case any scrip shall have been issued for the same or such scrip shall be first duly cancelled

Eighth

The instalments payable on account of the loan after deducting the aforesaid commissions shall be paid by the Contractors into the Bank of England or into the Bank of France for subscriptions taken there to the account of the Imperial Ottoman Government to be opened at such Banks for that purpose or shall be sent by the Contractors in pounds sterling to an agent in Constantinople to the Minister of Finance of the Imperial Government if required by His Imperial Majesty's representatives at London and Paris but without any commission or other charge except for freight and insurance for sending

Ninth

The Contractors are hereby authorized to negotiate the remaining five million pounds of the said loan for account of the said Imperial Government and shall receive a like commission of two per cent on the amount of cash arising from the negotiation thereof but the same shall be raised and issued at such rate per cent or price and the instalments thereon shall be payable at such times

OSMANLIARSIV			
H. 56. 19			
17	1	2	

as His Imperial Majesty's representatives at London and Paris may notify to the said Baron Goldsmid and John Huxley Palmer so nevertheless that the said five million pounds shall not be issued before the expiration of five months from the date hereof at a rate below eighty five per cent

Tenth.

*Paris
addition
to be inserted
as to the four
days -*

In case the said Baron Goldsmid and John Huxley Palmer shall not absolutely engage to raise the said sum of one million pounds within the time above mentioned or shall not absolutely engage to raise the said sum of two million pounds within four days after the notification of such price and in case the representative of His Imperial Majesty at ^{London} shall produce to the said Baron Goldsmid and John Huxley Palmer a bona fide offer in writing from substantial and sufficient parties containing all the terms and conditions without reserve on which such parties will engage absolutely as aforesaid to raise the entire sum of one million pounds or the entire sum of two million pounds and the said Baron Goldsmid and John Huxley Palmer shall not within four days after the ^{notification} ~~production~~ of such offer engage to raise the said sums or either of them or any part thereof on the same conditions then it shall be lawful for the said Imperial Government to contract with any other person to raise the said entire sums or either of them or so much thereof as the said Baron Goldsmid and John Huxley Palmer shall refuse on such conditions whereupon the said Baron Goldsmid and John Huxley Palmer shall cease to be agents for the same and shall not be entitled to any commission thereon but nothing herein shall derogate from the option given to the said Baron Goldsmid and John Huxley Palmer to take the said sum of one million pounds on or before the seventeenth September next on the terms before mentioned.

Eleventh.

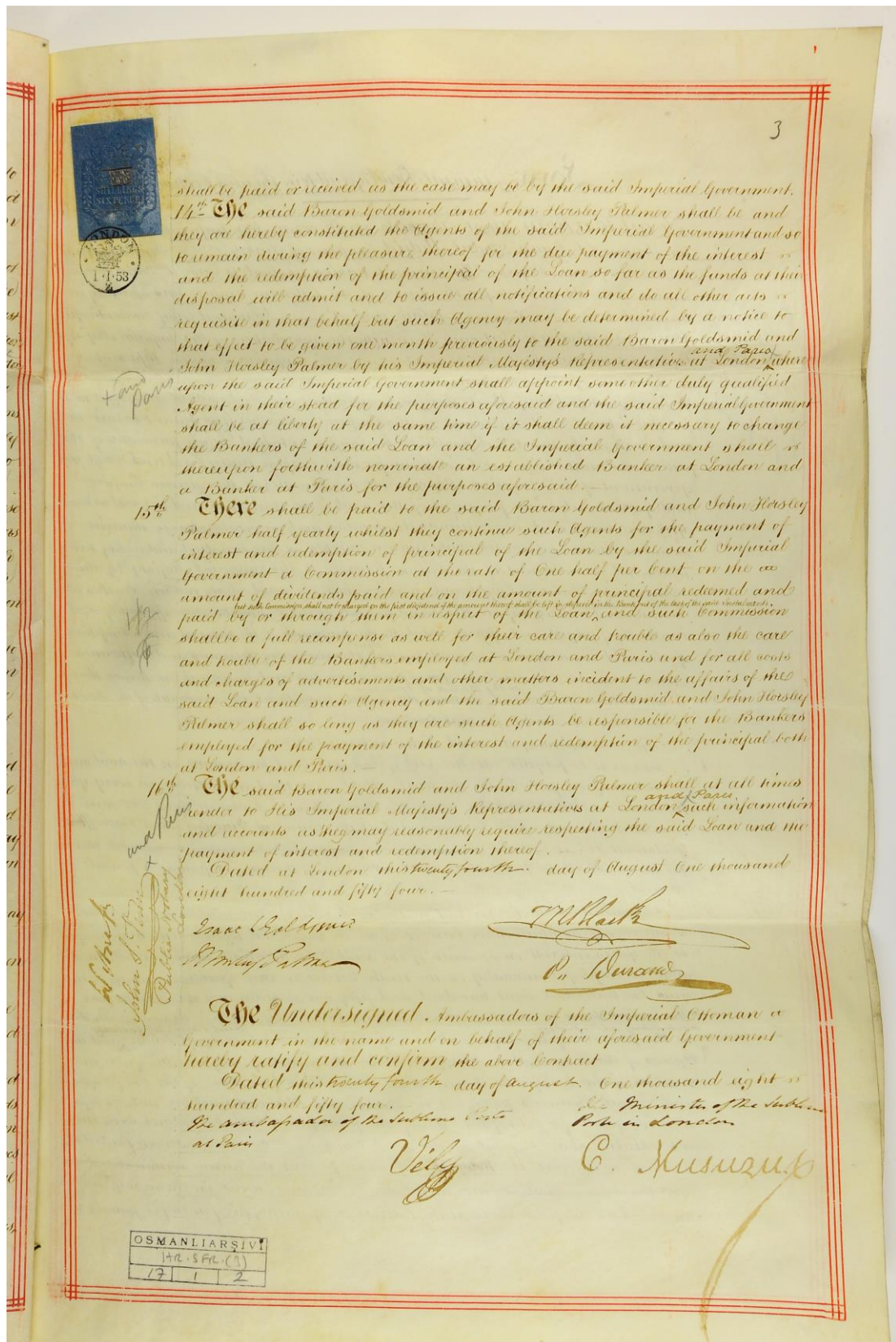
The funds for payment of the dividends on so much of the said loan of five million pounds as shall be issued and shall for the time being remain vested and for the redemption of principal shall be placed by the Imperial Government in the ^{or Bank of France} Bank of England so that the same may be available for that purpose to be paid over to the Agents for the said loan by order of His Imperial Majesty's representatives ^{at London and Paris respectively} at least fifteen days before the time fixed for the payment thereof to the intent that they may be duly authorized.

Twelfth.

The certificates or bonds redeemed and the half yearly coupons when paid are to be cancelled in the presence of a Secretary Public and His Imperial Majesty's representative at London and then to be deposited in the Bank of England in the joint names of the Agents for the time being and of the said Representative.

Thirteenth.

The Baron Goldsmid and John Huxley Palmer (whilst the Agents of the said Imperial Government) agree to provide for the payment of the dividends of and for redemption of such of the certificates or bonds as may be held in Paris through an Agent or Banker there at an exchange of twenty five francs per pound sterling on being supplied with the funds by the said Imperial Government and to remit to Paris the amount required for that purpose but any difference between such fixed rate and the current rate of exchange at which such remittance is ^{now effected} to be

Kaynak: BOA, HR. SFR. (3), 17/1, (Miladi 24 Ağustos 1854).

EK 5: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanmaları (1854-1877)

Borçlanma Yılı ve Borçlanma Nedeni	Aracı Kuruluş veya Alacaklılar	Borçlanılan Miktar	İhraç Bedeli (%)	Yıllık Faizi (%)	Vadesi (Yıl)	Karşılık Gösterilen Kaynak
1854 Kırım Savaşının Finansmanı ve Silah Alımı	Dent Palmer (Londra) ve Goldsmid (Paris)	5.000.000 £ (5.500.000 OL)	80	6	34	Mısır Eyaleti Vergi Gelirleri
1855 Kırım Savaşının Finansmanı ve Silah Alımı	Rothschilds (Londra)	5.000.000 £ (5.500.000 OL)	100	4	43	Mısır Eyaleti Vergi Gelirleri ve İzmir Gümrük Gelirleri, İngiltere ve Fransa Hükümetleri Kefil Olmuşlardır
1858 Kâimelerin Tedavülünden Çekilmesi	Dent Palmer (Londra)	5.000.000 £ (5.500.000 OL)	76	6	33	İstanbul Gümrük Gelirleri
1860 Birikmiş Çeşitli İç-Dış Borç Ödemeleri	Jules Isaac Mirés (Paris)	2.037.200 £ (2.240.920 OL) (50.930.500 FR)	62,5	6	36	Aşar Vergisi Gelirleri
1862 Kâimelerin Toplanması ve Birikmiş Çeşitli İç-Dış Borç Ödemeleri	Osmanlı Bankası (Londra) ve C. Devaux (Londra)	8.000.000 £ (8.800.000 OL) (200.000.000 FR)	68	6	24	Aşar Vergisi Gelirleri
1863 Kısa Vadeli Borçların Ödenmesi ve Madeni Para Basılması	BIO ve Crédit Mobilier (Paris)	8.000.000 £ (8.800.000 OL) (200.000.000 FR)	72	6	23	İstanbul ve Bazı İllerin Aşar Vergisi Gelirleri
1865 1. Tertip Genel Borçları Kısa Vadeli Borçların Tahvillere Konversiyonu	General Credit and Finance (Londra)	36.363.640 £ (40.000.000 OL) (909.091.000 FR)	50	5	1	Rumeli Ağnam Vergisi Gelirleri ve Ergani Bakır Madeni Gelirleri
1865 Dış Borçların Ödenmesi ve Bütçe Açığı	BIO ve Crédit Mobilier (Paris)	8.000.000 £ (8.800.000 OL) (200.000.000 FR)	66	6	21	İmparatorluk Genelinde Bazı Gelirler
1869 Kısa Vadeli Borçların Ödenmesi ve Bütçe Açığı	Comptoir d'Escompte (Paris)	22.222.220 £ (24.444.442 OL) (555.555.500 FR)	50	6	33	Bazı İllerin Ağnam Vergi Gelirleri
1870 Rumeli Demiryolu Yapımı	Baron Maurice de Hirsch (Brüksel)	31.600.000 £ (34.760.000 OL) (792.000.000 FR)	32	3	105	Osmanlı Devleti'nin Garantörlüğü
Ara Toplam: 131.223.060 £ (144.345.366 OL) (1854-1870)						

Borçlanma Yılı ve Borçlanma Nedeni	Aracı Kuruluş veya Alacaklılar	Borçlanılan Miktar	İhraç Bedeli (%)	Yıllık Faizi (%)	Vadesi (Yıl)	Karşılık Gösterilen Kaynak
1871 Kısa Vadeli Borçların Ödenmesi ve Bütçe Açığı	Crédit Général Ottoman (Paris) ve Dent Palmer (Londra)	5.700.000 £ (6.270.000 OL)	73	6	33	Mısır Eyaleti Vergi Gelirleri
1872 Hazine Tahvilleri Bütçe Açığı	Crédit Général Ottoman (Paris) ve Banque Austro-Ottomane (Viyana)	11.126.200 £ (12.238.820 OL)	98,5	9	6	Bazı Eyaletlerin Ağnam ve Aşar Vergisi Gelirleri
1873 Genel Borçları 2. Tertip 1872’de İhraç Olunan Hazine Bonolarının Konversiyonu	BIO	20.229.450 £ (22.252.395 OL)	98,5	5	5	İmparatorluk Genelinde Bazı Gelirler
1873 Bütçe Açığı	Crédit Mobilier (Paris), Crédit Général Ottoman (Paris) ve BIO	27.777.780 £ (30.555.558 OL)	42	6	33	Bazı Eyaletlerin Ağnam ve Aşar Vergisi Gelirleri
1874 Genel Borçları 3. Tertip Kısa Vadeli Borçların Ödenmesi ve Konversiyonu için Tahvil İhracı	BIO	40.000.000 £ (44.000.000 OL)	43,5	5	6	İmparatorluk Genelinde Bazı Gelirler
1877 Rusya ile Savaş Masrafları	BIO	5.000.000 £ (5.500.000 OL)	52	5	.	Mısır Eyaleti Vergi Gelirleri
Ara Toplam: 109.833.430 £ (120.816.773 OL) (1871-1877)						
Genel Toplam: 241.056.490 £ (265.162.139 OL) (1854-1877)						

Kaynak: BOA, BEO., 464/34754; BOA, HR. HMŞ. İŞO., 159/47; BOA, HR. SFR. (3), 17/1, 23/7, 58/10, 73/38, 74/40, 95/50, 370/88; BOA, HR. TO., 74/53, 77/40 376/18, 377/5, 377/14, 377/43; BOA, İ. DH., 647/44979; BOA, İ. MMS., 119/5103; BOA, MV., 28/40, 56/1; BOA, Y. A. HUS., 253/137; BOA, Y. EE., 28/8, 29/146; Clay, 2000, ss. 568-569’den çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

EK 7: Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanmaları (1885-1914)

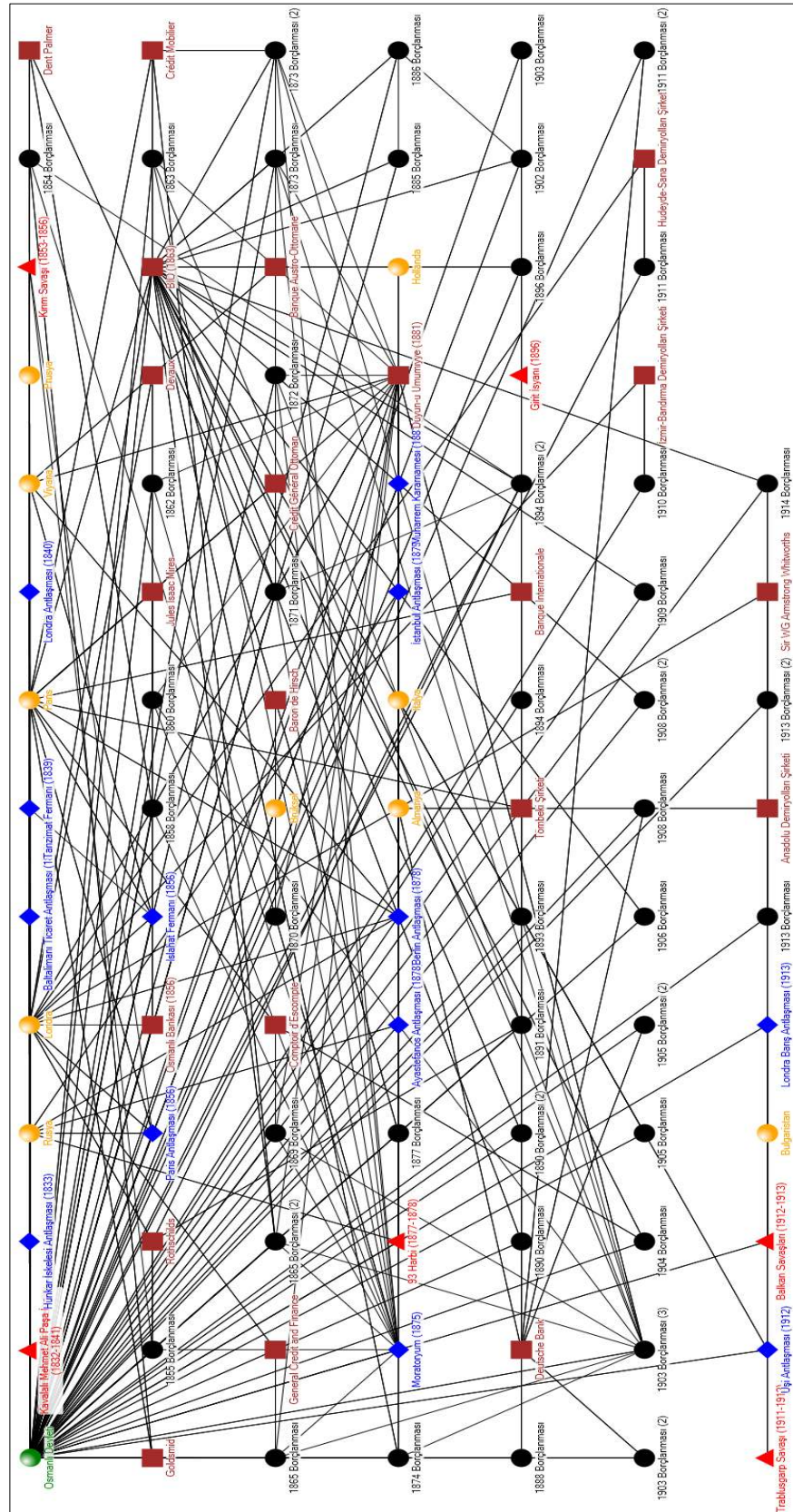
Borçlanma Yılı ve Borçlanma Nedeni	Aracı Kuruluş veya Alacaklılar	Borçlanılan Miktar	İhraç Bedeli (%)	Yıllık Faizi (%)	Karşılık Gösterilen Kaynak
1885 Avans Olarak	BIO	4.090.909 £ (4.500.000 OL)	•	7	Rumeli Demiryolları Gelirleri
1886 Avansın Konsolidasyonu	BIO	5.909.091 £ (6.500.000 OL)	100	5	Gümrük Gelirlerinin Bir Bölümü
1888 Almanya'dan Satın Alınan Askerî Mühimmat Bedeli	Deutsche Bank (Almanya)	1.500.000 £ (1.650.000 OL)	70	5	İzmir Vilayetinin Vergi Gelirleri
1890 %5 Faizli "Tahvilat-ı Mümtaze" %4 Faizli Tahvillerle Değiştirildi	BIO	7.827.240 £ (8.609.964 OL)	75	4	Gümrüklerin ve Bazı Vilayetlerin Aşar Vergisi Gelirleri
1890 Dalgalı Borç Konsolidasyonu	BIO	4.545.000 £ (4.999.500 OL)	88	4	Gümrüklerin ve Bazı Vilayetlerin Aşar Vergisi Gelirleri
1891 %5 Faizli 1877 Tahvilleri Uzun Vadeli %4 Faizli Tahvillerle Değiştirildi	BIO ve Rothschilds (Londra)	2.420.909 £ (2.663.000 OL)	90	4	Mısır Vilayeti Aşar Vergisi Gelirleri
1893 Bütçe Açığı	Tömbeki Şirketi (Paris)	909.091 £ (1.000.000 OL)	70	4	Bazı Vilayetlerin Tömbeki Gümrük Gelirleri
1894 Şark Demiryollarından Kalan Borç İçin	Deutsche Bank (Almanya) ve Banque Internationale (Paris)	1.601.818 £ (1.762.000 OL)	73,5	4	Rumeli Demiryolu Şirketinin Kilometre Teminatı
1894 1854 ve 1871 Yılları Borçlarının Yenileri ile Konversiyonu	BIO ve Rothschilds (Londra)	573.636 £ (631.000 OL)	91	3,5	Şark Demiryollarının Gelirleri
1896 Girit İsyanının Bastırılması için Gerekli Harcamalar	BIO	2.975.200 £ (3.272.720 OL)	85	5	Bazı Vilayetlerin Aşar ve Ağnam Vergi Gelirleri
1902 1886 yılı %5 Faizli Gümrükler Borçlanması ile Konversiyonu	BIO	3.151.818 £ (3.467.000 OL)	80	4	Gümrük Gelirlerinin Bir Bölümü
Ara Toplam: 35.504.712 £ (39.055.184 OL) (1885-1902)					

Borçlanma Yılı ve Borçlanma Nedeni	Aracı Kuruluş veya Alacaklılar	Borçlanılan Miktar	İhraç Bedeli (%)	Yıllık Faizi (%)	Karşılık Gösterilen Kaynak
1903 Konya-Bağdat Demiryolundan Bir Bölümünün Kilometre Tazminatı	Deutsche Bank (Almanya)	2.160.000 £ (2.376.000 OL)	100	4	Konya, Halep ve Urfa Vilayetlerinin Aşar Vergisi Gelirleri
1903 1888 Balık Avı İstikrazının Ödenmeyen Kısmını Karşılama İçin	Deutsche Bank (Almanya)	2.400.000 £ (2.640.000 OL)	81,5	4	Düyun-u Umumiyye İdaresi Gelir Fazlası ve İzmir Sancağı Tahıl Aşarı
1903 Muharrem Kararnamesi Gereğince Dış Borçların Birleştirilmesi İçin	Düyun-u Umumiyye İdaresi	29.762.475 £ (32.738.722 OL)	.	4	Muharrem Kararnamesi Gereğince Dış Borçların Birleştirilmesi İçin İhraç Edilen Yeni Tahvil Tutarı
1904 Bütçe Açığı	BIO ve Comptoir d'Escompte (Paris)	2.500.000 £ (2.750.000 OL)	80	4	Düyun-u Umumiyye İdaresi Gelirlerinin Hükümete Ait Kısmı
1905 Önceki Kimi Borçların Ödenmesi	BIO	4.824.240 £ (5.306.664 OL)	80	4	Düyun-u Umumiyye Gelirinin Hükümete Ait Kısmı
1905 Almanya'dan Alınan Askerî Teçhizat İçin	Deutsche Bank (Almanya)	2.400.000 £ (2.640.000 OL)	81	4	Bazı Vilayetlerin Aşarına ve Gümrüğüne Eklenen %6 Askerî Teçhizat Vergisi Gelirleri
1906 1890 tarihli imtiyazlı senetlerin tahvili (Konversiyonu için) Mahsup sonrası	BIO	2.500.909 £ (2.751.000 OL)	87,5	4	Gümrüklerin ve Bazı Vilayetlerin Aşar Vergisi Gelirleri
1908 Bağdat Demiryolu için	Deutsche Bank (Almanya)	9.080.000 £ (9.988.000 OL)	100	4	Tahviller Teminat Olarak Bağdat Demiryolu Şirketine verilmiştir
1908 Bütçe Açığı	BIO	4.282.840 £ (4.711.124 OL)	85	4	Gümrük Gelirlerinin Bir Bölümü ve Kilometre Tazminatı
1909 Bütçe Açığı	BIO	6.363.636 £ (7.000.000 OL)	86	4	Bazı Vilayetlerin Aşarı ve Ağnam Vergisi Gelirleri
Ara Toplam: 66.274.100 £ (72.901.510 OL) (1903-1909)					

Borçlanma Yılı ve Borçlanma Nedeni	Aracı Kuruluş veya Alacaklılar	Borçlanılan Miktar	İhraç Bedeli (%)	Yıllık Faizi (%)	Karşılık Gösterilen Kaynak
1910 Soma-Bandırma Demiryolu Yapımı	İzmir-Bandırma Demiryolu Şirketi (Londra)	1.556.640 £ (1.712.304 OL)	89	4	Yapılacak Demiryolunun Gelirleri
1911 Hudeyde-Sana demiryolu yapımı	Hudeyde-Sana Demiryolu Şirketi (Londra)	909.091 £ (1.000.000 OL)	82	4	Hudeyde ve Cebena Vilayetlerinin Gümrük Gelirleri
1911 Bütçe Açığı	Deutsche Bank (Almanya)	6.400.000 £ (7.040.000 OL)	84	4	İstanbul Gümrük Gelirleri
1913 Konya Ovası sulaması için	Anadolu Demiryolu Şirketi (Almanya)	744.518 £ (818.970 OL)	100	5	Anadolu Demiryolu Şirketinin Gelirlerinin Bir Kısım
1913 Tersanenin geliştirilmesi için	Sir W.G. Armstrong Whitworths and Company (Londra)	1.350.000 £ (1.485.000 OL)	100	5	Sivas Vilayeti Aşar Vergisi Gelirleri
1914 Kısa Vadeli Borçların ve avansların uzun vadeye dönüştürülerek ödemesi	BIO	20.000.000 £ (22.000.000 OL)	88,75	5	Düyun-u Umumiyye İdaresinin Gelir Fazlası, İstanbul ve Trabzon'un Gümrük Gelirlerinin Bir Kısım
Ara Toplam: 30.960.249 £ (34.056.274 OL) (1910-1914)					
Genel Toplam: 132.739.061 £ (146.012.968 OL) (1885-1902)					

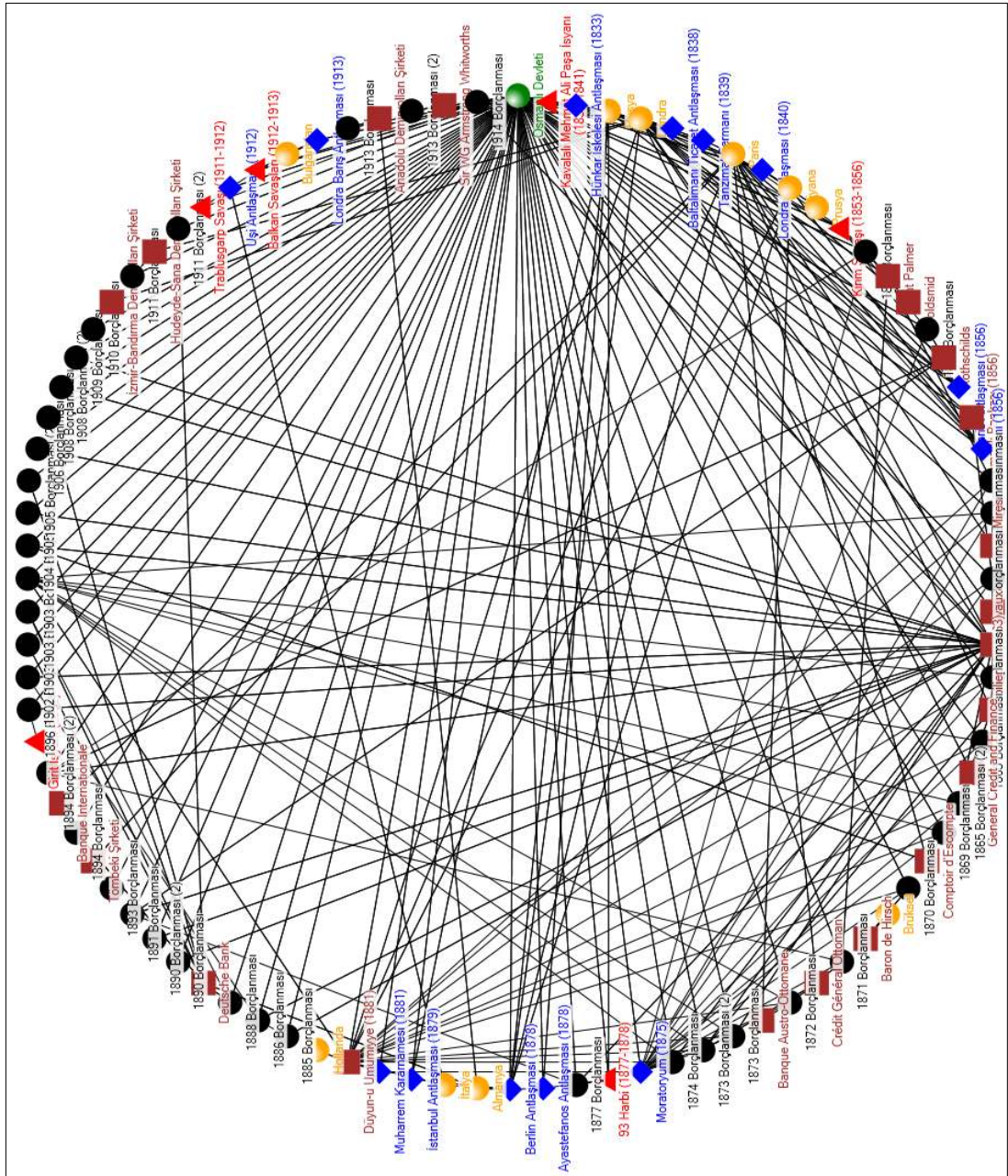
Kaynak: BOA, BEO., 2208/165582, 2867/214963, 3021/226436, 3512/263377, 3596/269672, 3880/290963, 3888/291530, 4049/303628, 4208/315528, 4266/319930; BOA, DH. MKT., 2864/97; BOA, HR. HMŞ. İŞO., 133/13; BOA, HR. TO., 379/40, 533/85; BOA, İ. HUS., 119/1322, 150/1324; BOA, İ. MMS., 138/1329, 140/1329; BOA, İ. ML., 54/1321, 84/1327, 85/1327; BOA, İ. TNF., 12/1321; BOA, MV., 106/43, 231/277; BOA, TFR. I. MKM., 24/2382; BOA, Y. A. HUS., 496/39; BOA, Y. PRK. BŞL., 30/85; BOA, Y. PRK. ML., 14/81, 17/27, 21/27; Yeniay, 1964, ss. 64-148; Çavdar, 2001, ss. 73-79; Özdemir, 2010, ss. 63-67'den çalışmanın yazarı tarafından derlenmiştir.

EK 8: Global Ağ Grafiği Grid Yerleşimi (1854-1914)

Kaynak: Çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

EK 9: Global Ağ Grafiği Circle Yerleşimi (1854-1914)

Kaynak: Çalışmanın yazarı tarafından oluşturulmuştur.

EK 10: Global Ağ Grafik Ölçümleri Sıralamaları (1854-1914)

	Derece Merkezliği	Arasındalık Merkezliği	Yakınlık Merkezliği	Özvektör Merkezliği	Kümelenme Katsayısı
1	BIO (1863) (L ve P)	BIO (1863) (L ve P)	BIO (1863) (L ve P)	BIO (1863) (L ve P)	Osmanlı Bankası (1856) (L)
2	Deutsche Bank (A)	Baron Maurice de Hirsch (B)	Osmanlı Bankası (1856) (L)	Osmanlı Bankası (1856) (L)	BIO (1863) (L ve P)
3	Crédit Mobilier (P)	Deutsche Bank (A)	Dent Palmer (L)	Crédit Mobilier (P)	Deutsche Bank (A)
4	Crédit Général Ottoman (P)	Dent Palmer (L)	Crédit Général Ottoman (P)	Crédit Général Ottoman (P)	Crédit Mobilier (P)
5	Dent Palmer (L)	Crédit Général Ottoman (P)	Rothschilds (L)	Dent Palmer (L)	Crédit Général Ottoman (P)
6	Rothschilds (L)	Rothschilds (L)	Crédit Mobilier (P)	Deutsche Bank (A)	Dent Palmer (L)
7	Osmanlı Bankası (1856) (L)	Crédit Mobilier (P)	Comptoir d'Escompte (P)	Rothschilds (L)	Rothschilds (L)
8	Comptoir d'Escompte (P)	Comptoir d'Escompte (P)	İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (L)	Comptoir d'Escompte (P)	Comptoir d'Escompte (P)
9	General Credit and Finance (L)	Banque Internationale (P)	Hüdeyde-Sana Demiryolları Şirketi (L)	General Credit and Finance (L)	General Credit and Finance (L)
10	Devaux (L)	İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (L)	Sir W.G. Armstrong Whitworths (L)	Devaux (L)	Devaux (L)
11	Jules Isaac Mires (P)	Hüdeyde-Sana Demiryolları Şirketi (L)	Goldsmid (P)	Jules Isaac Mires (P)	Jules Isaac Mires (P)
12	Goldsmid (P)	Sir W.G. Armstrong Whitworths (L)	General Credit and Finance (L)	Goldsmid (P)	Goldsmid (P)
13	İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (L)	Tömbeki Şirketi (P)	Devaux (L)	İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (L)	İzmir-Bandırma Demiryolları Şirketi (L)
14	Hüdeyde-Sana Demiryolları Şirketi (L)	Osmanlı Bankası (1856) (L)	Deutsche Bank (A)	Hüdeyde-Sana Demiryolları Şirketi (L)	Hüdeyde-Sana Demiryolları Şirketi (L)
15	Sir W.G. Armstrong Whitworths (L)	Goldsmid (P)	Banque Internationale (P)	Sir W.G. Armstrong Whitworths (L)	Sir W.G. Armstrong Whitworths (L)
16	Banque Austro-Ottomane (V)	General Credit and Finance (L)	Tömbeki Şirketi (P)	Banque Internationale (P)	Banque Internationale (P)
17	Banque Internationale (P)	Jules Isaac Mires (P)	Jules Isaac Mires (P)	Tömbeki Şirketi (P)	Tömbeki Şirketi (P)
18	Tömbeki Şirketi (P)	Devaux (L)	Banque Austro-Ottomane (V)	Banque Austro-Ottomane (V)	Banque Austro-Ottomane (V)
19	Baron Maurice de Hirsch (B)	Anadolu Demiryolları Şirketi (A)	Baron Maurice de Hirsch (B)	Baron Maurice de Hirsch (B)	Baron Maurice de Hirsch (B)
20	Anadolu Demiryolları Şirketi (A)	Banque Austro-Ottomane (V)	Anadolu Demiryolları Şirketi (A)	Anadolu Demiryolları Şirketi (A)	Anadolu Demiryolları Şirketi (A)